

32

Библиотека СВЕЧАНИК

32

Др. ЛАЗО М. КОСТИЋ
б. професор права на Универзитету

ИЗ СРПСКОГ
ВЕРСКОГ ЖИВОТА

ЗБИРКА РАСПРАВА

1961

**Штампарија: Dr. Peter Belej, München 13,
Schleissheimer Str. 71 / Germany**

Ову књигу посвећујем

својим свештеним прецима

*у настојању
да проследим
њиховим стазама*

ПРЕДГОВОР

Постојала је давно намера, још за живота владике Николаја, да библиотека «Свечаник» објави нешто и од мене. Био сам чак блаженопочившем Епископу послао и рукопис о Српским народним песмама у очима странаца. Али, кад је ту замислио требало спровести у дело, најпре сам се ја разболео, после је и Владика умро, напоследку се рукопис био негде затурио. Разне су сметње наилазиле, и ја сам сматрао да «се не да», да је боље не инзистирати на штампању, да није све испуњено што треба да се испуни. У таквим ситуацијама ја увек одустајем од акције, по оној античкој *In dubiis abstine* (у сумњи се уздржи, не предузимај ништа). Заиста је у међувремену материјал о Српским народним песмама више него подвостручен, али нема ни најмање изгледа да се објави.

Пре неколико месеци је био код мене кратко време проф. Влајко Влаховић па смо у току разговора додирнули и питање објављивања неког мог рада у истој Библиотеци. Он је близак уреднику Библиотеке г. проти Алекси Тодоровићу и сматрао је да је тренутак за штампање погодан. Говорили смо и о евентуалној теми, о садржају. Ја сам тада већ имао прилично грађе из религиозног живота. Било је неколико кратких чланака штампаних у календару «Америка» за разне године, имао сам неколико студија обрађених које су лежале у фијоци, при изради књиге о Боки Которској (њеном националном карактеру) било је одељака који би се лако дали овде сместити, чак би били ту прикладнији (што ми је нарочито добро дошло, јер је материјал о Боки испро превелик), а имао сам још мноштво грађе необрађене. Одмах предложих тему коју ова књига носи. И колега Влаховић је начелно био са тим сагласан (разуме се као саветодавац и мој и Протин; он о томе не одлучује мериторно). Казао

ми је да ће говорити са г. Протом, и овај ми се заиста јавио мало иза Влаховићевог повратка, пристајући такође начелно да објави оно што смо г. Влаховић и ја утаначили.

Пошто су могућности за објављивање непосредне (а то је редак случај у емиграцији), то сам напустио сваки други посао и посветио се овоме. Све сам из основа прерадио, тако да овде има више од 90% текста који се први пут пушта у јавност.

Задржао сам оних истих осам тема, које сам у први мах био предложио. Али код прераде су оне набујале, па се бојим да нисам прешао дозвољени лимит. — Било је још материјала и могао сам још тема да обрадим: краћих, и ближих животу, и популарнијих, али би то знатно повећало обим књиге. А некако би и тематика била неуједначена. Нека то стоји — ако Бог да — за неку другу прилику.

Овим радом сам ја прешао на један домен за који нисам оспособљен, на једно поље рада мени страном (мада на сасвим свом домену ја нисам радио од 1941). Јер нисам стручно образован теолог, и то ће несумњиво понегде да се запази од стране стручњака.

Но у свој прилог морам толико рећи да, иако сам лаик у религиозним питањима, ја нисам баш игнорант. Имао сам у животу прилике да много шта опазим и научим искоса, индиректно. Још при рођењу сам био предодређен за свештеника (сходно старој традицији наше куће) и стално у том смислу васпитаван. Мој отац је био необично образован свештеник (чак и за наше, бокелске, прилике, где је више од половине свештеника имало највише богословско образовање), у дому се није никад ни говорило о другим питањима сем о верским и националним, отац се дружио само са лицима која се тим занимају и мене увек собом водио, после сам био питомац Српско-православне семинарије у Задру, ђак Српско-православне велике (класичне) гимназије у Сремским Карловцима итд.

Историске ствари сам, разуме се, увек радо читао, нарочито у емиграцији, где сам имао доста слободног времена. Истина, читао сам ствари из српске историје уопште, а не само црквене, али се код нас заиста не може црквена историја одвојити од «световне». Црквено право ме увек јако занимало, и православно

и католичко. Мој колега у Суботици, проф. Сергије Тројицки, можда најбољи канониста целог православља, није никад обрађивао неку тему а да се не посаветује са мном. Он је био уобразио да ја Црквено право знам знатно боље него га у ствари знам. Извесни делови Црквеног права спадали су ипак у мој научни домен, као гранични предео две правне дисциплине (нпр. Однос цркве и државе). итд.

Никад нисам престајао да се интересујем за верске проблеме свога народа и за збивања на том сектору. Чак сам и у емиграцији написао око сто новинских чланака о приликама у нашој отечественој цркви, више можда него сва емиграција. У својој првој књизи о Његошу (Из Његошевих дела, Чикаго 1952) претресао сам многи сличан проблем као ови што се овде расправљају. Итд.

Моја запажања и моји закључци могу овде бити и другоразредни, али у књизи има подоста цитата страних писаца који ће махом читаоцима бити непознати. Ја сам их сакупио читајући књиге које се баве нашим проблемима уопште, у току пуних десет година (и нешто више), бележио сам одн. преписивао у оригиналу ако ми се што учинило интересантно, не знајући да ли ћу и кад ћу то објавити. (После то сортирам по разним фасциклима, али увек упадне нека ствар у фасциклу где јој није сасвим место. Кад се види омашка, онда је већ доцкан.).

Тражећи их сада, нашао сам заиста поприличан број, које је требало уврстити у одговарајућа места. При томе се, како већ људи од науке знају, врши стално груписање и разгруписавање; нека белешка или нека реченица десет пута у току рада промени своје место. Стално се сече и лепи материјал, додаје и одузима. Сам превод, иако са разних језика, задаје, можда, најмање бриге; обављам га директно у машину (читам страни текст и пишем српски).

Можда ова мишљења која сам нашао и овде навео нису баш најинтересантнија и најкомпетентнија (мада не могу бити далеко од тога), али је једно несумњиво: није могуће њих наћи ако се максуз траже. Требало би хиљаде сати рада (знање језика је претпоставка научног радника) па да се нађе 20-30 страна текста који се жели. Треба прочитати много хиљада страна да се нађу

свега 20-30. А ко је вољан да то ради? Све о свом трошку, без наде на ма какву накнаду, чак и са мало наде да ће се тај материјал икад искористити. Треба ту велика доза самопожртвовања, нарочито код нас, где се људи посвећени нацији и вери највише грде (разуме се од најнедостојнијих, али зато најгрлатијих и најбезскрупулознијих!).

А колико је још тешко набављати потребне књиге из националне тематике, којих у иностранству нема! Казао ми је др. Миодраг Пурковић да га је поч. проф. Слободан Јовановић, сваки пут кад би се срели, са чуђењем питао: «Откуд Лази Костићу онолика документација?» И увек је изнова то питање постављао. Ја нећу овде одговорити на та питања мога драгог професора, али ћу рећи само толико, да проблем није ни лак ни јефтин. И за то треба много самопрегора и много издатака.

Јер, најзад, нашој публици треба ипак пружити приличну духовну храну. Колекција «Свечаник» се труди да удовољи томе захтеву. И ја сам се у овом конкретном случају потрудио да то испуним. Читаоци ће сами пресудити да ли сам успео. (Ја не тражим «олакшавне околности»; и у емиграцији после 15 година треба или давати ствари извајане и изграђене, ствари дотеране а адекватне, ствари које научно не рамљу, које би се штампале и у нормалним приликама и у нормална времена, или не давати ништа. И у емиграцији српској треба за вазда напустити праксу објављивања дилетантских, почетничких, недотераних, неконтролисаних, нестручних списа. Ако неко има пара, нека их штампа, али озбиљне колекције то не смеју да примају и журналистика то не сме да пропагира.).

Захваљујем високопречасном проти Алекси Тодоровићу и драгом колеги Влајку Влаховићу што су ми омогућили објављивање овог дела и примили на себе многе техничке задатке (нарочито коректуру, избор хартије, слова итд.). Та ми је помоћ била заиста драгоцену.

На Усековање 1960.
Ветинген (код Цириха)

Ј. М. Костић

ШТА ЈЕ ЗНАЧИЛА ЗА НАС САМОСТАЛНА СРПСКА ЦРКВА?

I

Док су се сви негрчки народи Балкана колебали коме верски да се прикључе: Византу или Риму, грчкој или латинској цркви, Србима је успело, у прво доба њихова хришћанства, да се дистанцирају од једних и других, да се бар организаторно осамостале и индивидуализирају. Догматски, прикључили су се Истоку, организаторно постали су своји, засебни, независни.

То је, може се рећи, искључива заслуга Саве Немањића, доцнијег Светог Саве. Он 1219 године успева да у Никеји добије акт о признању самосталности Српске цркве и прима посвећење за првог српског архиепископа (старешину автокефалне Цркве). Он се држао старог античког начела: Нека не буде ничији друго ко може бити свој! (*Ne sit alterius qui suus esse potest*).

Није то био тако лак посао испословати независност једне помесне цркве, која тада није у Хришћанству ништа значила, која је имала само једног епископа (рашког), и чија је територија још била неодређена и незнатна. Ево шта о томе пише Сергије Тројицки, Рус, ранији редован професор Црквеног права на Београдском универзитету (стр. 13)¹:

«... Његов му је необични дипломатски таленат помагао да оствари независност Српске цркве упркос теорије о «пентархији», која је тада владала и по којој је Црква могла бити подељена само на пет патријархата пошто човек има само пет чула као и упркос што су никејске и епирске власти силно желеле да очувају дотадање црквено уређење.

Говорећи о настојањима Светог Саве да испослује у Никеји независност Српске цркве, његов биограф Теодосије пише:

«Чувши то (молбу за независност), цар се промени у лицу. Патријарху и свим велможама било је то исто тако врло неугодно. Јер су хтели да им они (Срби) буду потчињени, покорни и да од њих имају материјалне користи. Али због велике љубави према светитељу, цар му испуни молбу...»

«Признање пак автокефалности Српске цркве била је припрема за проглашење Србије краљевином».

Професор Српске историје на Београдском универзитету Владимир Ђоровић писао је о Светом Сави и ово (IV, стр. 5 исл.)²⁾:

«По Савиној концепцији, Србија је имала бити јединствена православна држава, у којој ће вера, у оскудици још неразвијене националне идеје, бити кохезивни елеменат свих племена и покрајина. Стога је Сава одлучио да организује самосталну српско-православну цркву у држави и да тој организацији повери рад на народној консолидацији. Ради тога је он отишао у Никеју, изложио тамо своје разлоге за потребу одобрења српске црквене самосталности, наглашујући опасност од латинског утицаја у Србији. Цар и патријарх су примили те разлоге, надајући се да ће у Србима добити савезника за борбу против мрских западних витезова, који су још увек држали Цариград у својој власти.

1219 патријарх је одобрио самосталност Српске цркве и за првог архиепископа поставио Саву...»

«Као архиепископ Сава је врло енергично и добро организовао Српску цркву... Он је пре свега Српској цркви дао чист национални карактер. Грка владику, кога је затекао у Призрену свргнуо је и место њега поставио Србина. Србија је подељена у 8 епископија. Та подела је изведена са нарочитим планом. Према Босни, Сава је поставио епископско седиште на самој граници, у Дабру на Лиму, одакле се могао будно пратити рад босанских богумила. Према католицима, основана су епископска седишта исто тако потпуно на периферији: у Стону за хумског епископа; на Превлаци, у Боки, за зетског...»

«Српску државну мисао немањинске династије створио је физички Немања, а интелектуално Сава. Он је систематски радио да створи православље као синтетички део српске државне културе...»

Навешћемо сад неколико изузетно лепих мисли младог епископа горњокарловачкога Симеона (Злоковића), Божела, из одличне свештеничке куће у Бијелој (Новска Ривијера). Он је у Гласнику за 1958 писао (стр. 8 исл.)³⁾:

«...Посебност духа сваке поједине културе и свега онога што један народ може да каже о себи, убедљиво потврђује поставку да је сваки народ са својом душом једно посебно ткање Духа Божјег. Сваки народ под сунцем има у себи нешто посебно и своје, чиме може изаћи пред друге и казати свету своју реч. Ипак, многи народ није имао срећу да у право време има и људе који ће изрећи оно што он може да каже свету, као своје, ново и посебно у шароликости стваралаштва у свету. Јер ипак, геније једног народа најбоље говори кроз обдарене великане који умеју да изразе, сагледају и поведу, да одређују животни пут народа коме припадају, да на тај начин постану живо оваплоћење духовних снага и могућности свога народа. Наш српски народ то је имао у прави час у личности свога просветитеља, првог архиепископа св. Саве...»

«...Стварањем самосталне Српске цркве створени су и услови за суверени духовни и политички развитак српског народа. Посматрана кроз призму историје, година 1219 је најсудбоносија година наше историје. Својим делом везаним за ову годину, св. Сава је предодредио даљи ток Србинове историје...»

«...Светосавска црква у служењу и Богу и роду у исто време, рано у историји нашој створила је појам отачаства, коме и црква служи...»

«...Кроз разнострану делатност св. Саве, његова црква је постала права отачаствена црква још у његово време, када Запад није ни знао за појам отаџбине, а ни Исток такође, бар у мери у којој то видимо код нас. А то је оно судбоносно важно за нашу даљу историју у којој је Светосавље постало не само идеја црквености него и државотворства...»

Дубровчанин Србин католик Валтазар Богишић, некад професор Универзитета у Одеси, има у својој заоставштини једну несвршену студију «Приликом Србо-хрватске распре», у којој се налазе и ови ставови⁴⁾:

«Православна црква је не само народни словенски институт за православне Словене, него и за католика. Зашто? У Срба религија magna pars mei. Тога нема у католика, они су космополити. Зашто је у Срба религија дио народности? Зато што је аутономна у потпуном смислу, што има народни језик, што се прилагођује лако народном генију и особинама...»

II

Сад ћемо прећи на стране писце, прво француске, а затим немачке и остале. Ови први највише желе да пронађу разлоге зашто су се Срби одвојили од Рима и прикључили Византу, па затим како су се учинили самосталним чак и од самог Византа. Те појаве су ипак у вези, и морају се заједно приказати.

Француски научник и академик Таљандије (1817-1879), који је шездесетих година прошлог века описао Васкрслу Србију ненадмашним жаром, нарочито је лепо истакао и верску прошлост Срба. Он је то најпре објавио у водећој светској ревији свога доба, паришкој Ревиви Оба Света, а затим сакупио у књигу. Ова је после две деценије преведена на српски. Ја немам ни француску ни српску књигу, већ његове мисли преводим из првобитног текста, изашлог у Ревиви Оба Света 1868 године под укупним насловом «Србија у XIX веку». Ту Таљандије каже између осталог и ово⁸):

I, 93: «Срби су хтели имати националну цркву. Или зато што их је моћ римског папства узнемиравала, или зато што је ова моћ била исувише удаљена а да би се они могли њом користити, они су рађе прихватили Источну цркву...»

Даље је казао академик Таљандије (I, стр. 101):

«... Тако одбацујемо проблем који су извесни публицисти поставили, не тражимо више да ли би Србија првих времена боље учинила да се припојила Латинској цркви, а преко Латинске цркве Западној заједници. Србија је следила своју склоност; народ источни и предодређен да игра улогу на Истоку, прихватио је као своје хришћанство Истока. Да би проценили његов дух, довољно је знати да је, својим везама са Италијом и Немачком, Српски народ био још од Средњег века нека врста посредника између Запада и Истока.»

Говорећи о периоду Стефана Немање, писац каже даље:

«Од тих дана, народна црква и народна династија упоредо су јачале: Србија, захваљујући одмењивању на власти славних старешина, претставља за време од три века позорницу снаге и повезаности, ретких у средини преврата Источне Европе. Довољно је потсетити се на то, да је то било за време азијатских упада...» «Кад су Монголи напали на њихову (српску) територију, архиепископ, а то значи верски поглавица... позва сав народ на оружје, кликујући своје претшаснике Светога Саву и Светог Арсенија. Србија се подиже и варвари побегоше...» «Једини међу свим Словенима, Срби су задржали своју независност и своје традиције».

I, 95: «Сада се види да су први главари српски имали право, са политичког гледишта кад су претпоставили грчку црквену заједницу римској...»

I, 98: «Сигурно је да повезаност краљевства и цркве, повезаност без задњих намера, без напетости, без потребе за узајамним концесијама, да ова повезаност природна и наивна, која се види код негдашњих Срба, да је то једна ствар јединствена у историји. Српски краљеви су слушали геније (заштитни дух) своје расе кад су фаворизирали ту повезаност... Владари политичари, владари благи и сањалице, сви су следили исти пут».

I,101: «За време пет стотина година ропства, црква је била та која је спречила да се угаси национални живот (Срба). Ни варварство отоманско, ни своја сопствена беда нису могли да утичу на њихову веру (да је мењају). На дну њихових незнања и празноверја, живела је увек једна света искра. Стара црква је посветила била старе краљеве, она је била готова да поздрави и нове династије (писац мисли на обновљену Србију). Без ових непобедљивих традиција, без ове вере и ове наде, два пастира, два чувара свиња, Кара-Ђорђе и Милош могли би бити херојски четовође; они не би могли да покупе окрњке овог народа и оживе мртве».

Петнаестак година доцније писао је други француски публициста у истој Ревизији, Едмон Плоши (стр. 905)⁶):

«Шизма патријарха Фотијуса одели у XI веку Источну цркву од Западне цркве... Срби, опомињући се боље свога источног

порекла... пригрлише нову доктрину са жаром који се није никад више расхладио. Српске велможе се ставише на чело отпора против папа, и притисак Рима који је покушао да врши према клиру, желећи да сузбије словенску литургију да би над-владала литургија латинска, само је још дубље нагласио ову поделу...»

Десетак година затим пише опет један истакнути француски научник, Рене Мије (III, стр. 100)⁷):

«Српски владари су знали да њиховој сасвим новој круни треба благослов. Али чији? Који ће бити бољи, плодноснији итд.? Покушаће прво десно, па лево. Стефан Немањић пусти се прво крунисати од Папе. Али једног дана он спази, уз престону беседу, да се овај италијански украс не допада његовим земљацима. Одма наручи другу (круну) у Византији, и метну је на главу уз велике церемоније».

Овај став Мијеа износимо само због тога да се види како страна наука «приволевање» Срба Византу и православљу сматра као искључиву жељу народа, коју је Сава Светитељ умео да спроведе у дело, јер ју је сам интимно био прихватио.

Мало напред пише Мије (III, стр. 92): «Заиста у почетку су морали црпсти велика искуства они који су народ преобраћали. Зар није вероисповест пружала управо оно морално јединство које је недостајало толиким расама разбацаним по једном узбурканом тлу? Која је установа изгледала боље створена да понова, из основа, измени полуострво и да му утисне своје чврсто обележје, које су му природа и историја дотле ускраћивале?» (него православна црква).

Познати француски географ (балканолог) Ами Буе, писао је 1840 године (III, стр. 487)⁸):

«Противно Латинској цркви, Источна је у свим временима имала здраво схватање да црквене књиге треба да буду писане у језику сваког народа који је тај обред прихватио. Јамачно је ова концесија моћно утицала на прогрес који је извршила Источна црква, јер се ништа више не опире здравом разуму него обред на језику који се не разуме. Уосталом, узевши у обзир националне антипатије, Словени би одбацили веру која се исповеда

на грчком или на латинском само због језика у коме се врши богослужење . . .»

III, 489: «Енормна разлика између Западне и Источне цркве је у томе, што прва захтева потпуно јединство у црквеној јерархији и признање једног јединог старешине у личности папе, који се у том својству сматра чак већим од свих крунисаних глава. Грчка црква не поставља тако претеране захтеве и лакше се прилагођује приликама и идејама века; то је вера напретка, док је Римска вера стационаран култ, као онај Далај Ламе из Тибета, који не може, нити је покушао, да предвиди ма какву могућност модификације и прилагођавања духу времена.

Добро схваћена политика захтева да клир сваког народа буде националан и да не зависи од ма које власти или државе иностране. А баш православна црква дозвољава да сабор земаљских архијереја призна као старешину неког архиепископа и да он постане митрополит или патријарх. Тако смо ми већ видели да су Словени добили патријарха независног од Цариграда» (мисли на Душановог патријарха, ЛМК).

Француски писац Убићини саопштава шездестих година прошлог века (стр. 441)⁹):

«Архимандрит Дионизије из Раванице молио ме да му објасним називе: клерикална странка, ултрамонтанска итд., које не буде сасвим јасне идеје у његовом духу. Он не може да разуме опозицију од стране клира у име клира. Заиста, у једној земљи као што је Србија, где су свештеник и грађанин увек били помешани (схваћани као једно), црква која би разликовала своју ствар од ствари нације и која би хтела да се њена реч чује у иностранству, изгледала би као нешто ненормално и монструозно».

Француски публицист Шарл Лоазо, који је имао за жену ћерку проф. Косте Војновића а сестру конта Ива, писао је крајем прошлог века поводом спора Срба и Хрвата. (стр. 97)¹⁰):

«Али, говорећи право, шта би остало од виталности српске идеје, ван њених територијалних граница, да она није интимно повезала веру са народношћу? И како је она штитила у Аустрији Србе по пореклу против асимилације Мађара, па чак и Хрвата, ако не баријером православља? Владајуће класе у Србији не

важе баш нимало као богомољачке, и приговор фанатизма који се њима упућује, погрешан је. Једно осетно попуштање је чак произведено између владе (српске) и католика, има већ која година, члан 35 Берлинског уговора се поштује; у сам буџет су унети кредити за туђе вере.

Ипак није мање истинито да Србија има националну цркву која остаје један од видова отаџбине, а споља се сједињује с њом. Њени државници, њени списатељи, рећи ће да из политичке нужде одржавају у Банату, у Срему, у Босни, ову врсту компетрације (сажимања) националних и религијских осећања, и ми им то радо верујемо.

III

Прелазимо сад на немачке писце одн. писце на немачком језику (подразумевајући ту и Аустријанце и томе слично).

Професор Немачког универзитета у Прагу, Герхарт Геземан, писао је мало пред II светски рат (стр. 20)¹¹⁾:

«Савина највећа заслуга састоји се у томе да је он новоустановљену цркву начинио српско-православном националном црквом... Тиме је он уштедео своје народу ону зависност од грчког клира, који је бугарски братски народ још у XIX веку толико тешко и парализујући тиштио колико и политичко вођство Турака. Он га је заштитио (Св. Сава српски народ) од богумилског растапања и од утицаја Рима...»

Немачки односно аустријски путописац Александар Хекш у свом опису Подунавља (стр. 640)¹²⁾ каже:

«Веран Хришћанству и својој народности поред свих болова и тлачења остао је онај део Српског народа, који живи у брдској земљи која је одељена на северу Савом и Дунавом од некадашње Војне Крајине, на западу Дрином од Босне, на истоку Тимоком од Бугарске, на југу западним продужењем балканских планина Македоније, Арбаније и Херцеговине, и који данас, ради те верности једини носи име Србија.

Овде су, са старом вером, најчистије одржани стари обичаји и навике; чак и прастаре успомене на славенско паганство нису још са свим збрисане временом, оне извиру у говорљивим потезима из танке копрене хришћанских церемонија».

Највећи немачки историк свога доба Леополд фон Ранке је писао с обзиром на XVIII век (стр. 38)¹³:

«Ваљда је безпримерно, да и кнезови, испочетка ништа друго него најодличнији сељаци, имају традиционално право да од калуђера одреде настојатеље манастирске, били они архимандрити или игумани.

Зар не произлази из тога да она идеја националне цркве која се појавила под старим краљевима, бар у овим нижим круговима и даље постоји?».

Алфред Фишел, истакнути чешки Немац Аустро-Угарске монархије написао је у једној књизи издатој тек 1919 (писаној раније) ово о Србима (стр. 149)¹⁴: «Они беху међу Словенима Аустро-Угарске први који су пројектовали један сасвим одређен национално-политички програм».

Осврћући се на крај 18 века, писац каже: «Национална свест, чврсто уковљена у православној вери и старо-словенском црквеном језику, продубљавала се све више и више...»

«Политички догађаји при нестанку цара Јосифа II, а још више борба за слободу њихових сународника с оне стране границе, подигоше националну свест, осећајни живот Срба Угарске, и подигоше њихово самопоуздање».

Аустриски историчар и политичар Антон Шпрингер писао је у Историји Аустрије прве половине прошлог века (стр. 283)¹⁵, имајући у виду нарочито Војводину и Српски покрет од 1848:

«Национална свест, пак, није се код Срба ослањала само на језик и историске традиције, него још и на верско исповедање. Српска православна црква је важила за њих као национална црква, носиоце култа су поштовали као претставнике народности».

Други аустриски политичар и историчар Јосеф Редлих писао је 60 година доцније (II, стр. 266)¹⁶, како је после 1860 настало у Угарској маџаризирање и претапање других народности у Маџаре, милом или силом. Али, каже даље писац:

«Само верско исповедање, као нарочито православље код Срба и Румуна, претстављало је и тада и доцније још увек најјачи заштитни насип против маџаризирања, а то пак нарочито у

случају сељачких маса, које су тада, па и после, сасвим стојале под ауторитетом њихове националне Цркве».

(Писац даље каже да је лутеранство Словака и Сакса повлађивало денационализацију).

Немачки етнограф А. Х. Кобер каже у свом делу Балкан, 1924, (стр. 75)¹⁷):

«... Чак и на самом Балкану вршена пропаганда грчке цркве против «неверника» не значи верску борбу, већ формулирање националних инстинката, и овај национализам, нагонска љубав према слободи још полуномадских племена, била је у ствари једина права борбена снага против Турака...»

Сад шта је рекао Хустон Стјуарт Чемберлен, велики немачки социолог енглеског порекла у својим Основима XIX века, четврто издање, стр. 475, и говорећи о самосталности и слободи цркава, којој у основи лежи дух слободног индивидуалитета¹⁸):

«Ако ту исту појаву наиђемо код Словена, то њен симптоматичан значај за оцену њиховог првобитног карактера неће моћи да се спори. Тако нпр. једва су се Срби конституисали у једној држави, већ су створили аутономну цркву, и велики цар Стефан Душан одбранио је свога патријарха од суверенских претензија византиске цркве и изнудио је његово правно признање. Ни ту се није радило о питању вере. Јер тада (у средини XIV века) шизма између Рима и Цариграда била је већ давно свршен чин, а Срби су били већ, као и сада још, фанатични грчко-православци. Па ипак, као што су Бугари одбили мешање Рима, тако су Срби одбили мешање Цариграда. Принцип је исти: очување народности».

У водећем немачком часопису прошлог века посвећеном иностраним проблемима, у часопису који се и сам звао «Иностранство», изашао је 1882 године низ написа под насловом «Земља и народ Јужних Словена»¹⁹). У једном од чланака писац третира «Верска и национална настојања Јужних Словена» и каже између осталог ово (писац се означаје само иницијалима):

«Поред јунаштва својих синова и природног састава својих неплодних пустих камених предела, јужнословенско племе црпи своју снагу још и из моралних извора своје религије. Догма је

политичка идеја православног Словенства, црква средиште њиховог државног живота . . .»

«Каква интензивна снага вере постоји код источног закона, нарочито код Јужних Словена, може да се закључи према савесности са којом припадници те вере извршују строге, до мрцварења појачане обичаје те вере. Ниједна вероисповест, чак ни исламска, не поштује се и не врши тако строго, ниједна није тако инитимно повезана са најунутрашњијим животом народа, као грчко Хришћанство».

Професор историја словенских народа на Немачком универзитету у Прагу пред крај прошлог века, Константин витез Хефлер иначе србофоб, писао је у издањима Бечке академије наука (IV, стр. 856)²⁴):

«Тако је Сава умео да удахне свој дух српској историји; његова делатност у толико заостаје за делатношћу Методија, што чисто српска мисао (Савина) заостаје за општом словенском мисли Методија».

Следећа страна: **«Сава се брине само . . . за народну цркву, која је потпора династоји Немањића . . .»**

«Зачудо да у Доментијановом животопису Св. Саве нема ни трага о делатности Ђирила и Методија. Она се не слаже са Српском народном црквом; у томе се баш показује чисто словенски моменат, који се не надовезује на заједничку прошлост, не на оно што народе води од једног ка другом, **већ се из најбогатијег садржаја живота заједничког свима извлачи само онолико колико је потребно за изолирање српског народа».**

Хефлер мрзи све словенско, а не само српско, као што се види из горњих излагања. Он сматра да сваки словенски народ извлачи из заједнице оно што њему годи; то је српски народ учинио у погледу вере. И то је заслуга или, по Хефлеру, кривица Светог Саве. Њему је, Светом Сави, и словенско било индиферентно ако није било српско. Чисто народна црква се могла само на тој основи градити.

IV

Сад прелазимо на словенске писце, међу којима ћемо хрватским писцима дати највише места.

За стање под Турцима цитираћемо најпре шта начелно пише најбољи византолог данашњице проф. Георгиј Острогорски, Рус (стр. 454)²⁰):

«У вековима турске владавине беше православна вера Грка, Бугара и Срба израз њихове духовне и народносне посебности. Она је сачувала балканске народе од распада у турској бујици, и тиме омогућила њихово народно-државно васкрснуће».

Није онда чудо што се овако изражава Ватрослав Јагић о утицају на народ српске-православне цркве за разлику од католичке. Он пише²¹):

«У толикој разликости државној поможе следбеником источне цркве вјера; али не поможе следбеником запада. Српска патријаршија у Пећи и независна о Бизанту црква, «српска» сачува се увијек у успомени народа као највећа светиња; те покле је већ давна пропала била државна и вјерозакона самосталност српска, јоштер се сваки сљедбеник спомињао да има црква, славеносрпска. На то би га опомињала још и живо осјећана разлика од мухамеданства, а не мање и од «латинства», од којег бијаше одијељен големом разликом не битности већ пуке форме тј. свога црквеног језика, словеносрпског. Право је што се несрећни народ тога чврсто држао; па то му бијаше најсигурнији штит и заклон од ислама и од туђих навала на народност...»

Да, и према највећем хрватском научнику, Јагићу Српска православна црква је била Србима «најсигурнији штит и заклон од туђих навала на народност».

Слично резонује још један хрватски научник, албанолог и балканолог др. Милан Шуфлај. Његове мисли сам нашао посредно, цитиране, или можда препричане, од Немца слависте проф. Герхарда Геземана. Према овоме (стр. 54)²²), Шуфлај је рекао:

«До ове моћи је Црква допрла онога момента кад су нестали династи, који су водили последње одбранбене ратове средњевековне државе против турске инвазије; сад, кад су вера, морал и државни народ идентификовани, борба за наслеђену веру постала је уједно борба за народну и националну слободу...»

И оба ова писца сматрају да је власт цетињских владика проистекла из истог круга идеја.

Највише је истакао дело Савино и његове политичко-националне успехе хрватско-франковачки писац др. Иво Пилар, који је за време Првог светског рата написао на немачком огромну књигу о Јужнословенском питању²³). У тој књизи он посвећује Светом Сави и његовом делу огромно простора; њему је сваки српски успех, на ма ком пољу, трн у оку, а кад је ту књигу писао, Срби су били на врхунцу својих успеха и моралне величине. Све он то, са огромним жаљењем, приписује Светом Сави.

Није могуће све те мисли пренети овде; учинићемо то са неким, интересантнијим и симптоматичнијим.

Описујући Савин успех у Никеји, којим је 1219 постигнута самосталност Српске православне цркве и одвајање од Охрида, Пилар пише на стр. 101: «Србија је добила своју автокефалну цркву а Немањићи једно неупоредиво оруђе ка јачању своје снаге. Срби су најзад постали слободни од грчког црквеног туторства...»

«Сава је безобзирно растерао из Србије све грчке епископе и свештенике, и Србе је поставио на њихова места... Он је пројектовао црквени организациони план автокефалне Српске православне цркве огромних потеза, поделивши државу свога брата на нове дијецезе, а специјално је установио две епископије (у Стону и Дабру) са очитом намером да рашири свето Православље што више према западу и северу. Ми ћемо видети како је тај величанствени организациони план Савин вековима доцније испуњавао намењени му задатак...»

Стр. 103: «Ми смо се нешто подробније занимали животом овог чудног човека због тога, јер ми у том Свецу источне цркве видимо најзначајнију прилику српске историје, јер је он у првом реду био тај који је поставио темељно камење ка доцнијем српском успону. Нису Немања и Стефан Првовенчани стварни оснивачи династије Немањића, него је то био скромни али паметни и домољубни монах из Ватопеда. Сви су доцнији владари из ове Династије трошили од капитала који је српском народу створио овај путоказац његов. Претежна је заслуга Савина стварање династије, решење конфесионалног питања и интелектуално подизање српскога народа. Он је поставио темеље,

створио основе, а доцнији Немањићи су просто ишли даље путем који им је он показао . . .»

Стр. 104: «Нарочито оно унутрашње прожимање државе, народности и цркве, које налазимо у свим даљим животним фазама српског народа, било је искључиво дело Светог Саве. Он је створио и организовао Српско-православну цркву, и то је тако организовао, да је она морала стално остати у служби српске националности и српске државе».

Стр. 318: «Код православних није црква била само национална, већ најуже повезана са националном државом . . . **Интереси цркве и државе беху идентични.** Не треба заборавити да су дани народне величине били у исто време дани сјаја Српско-православне цркве . . . Понешто од доминирајућег положаја и велике власти првог српског архиепископа Светог Саве, који је био принц и најзамашнија личност немањићска, пређе такође и на његове наследнике. Беху то заиста сјајни дани, које је доживела српска црква под Немањићима.

А црква, душа, сачувала је за државу тело у којој јој је тако добро било, захвалну успомену. Практична корист беше у томе да, исто онако како је црква вечна, сад су постали вечни и српска државна традиција и сама држава. Доклегод постоји Српско-православна црква, она ће увек настојати са свим средствима која јој стоје на расположењу да се васпостави и да опет буде велика српска држава, да би се канонски однос између цркве и државе, између душе и тела, опет васпоставио . . .»

На страни 12 говори Пилар о положају Српске цркве после турског завојевања и каже да «добročино дејство народне цркве основане од Светог Саве није ни онда престало, иако је Народна црква са пропашћу државе и сама пропала и Србија била потчињена Охридској архиепископији (после Цариграду). Ипак, ни ти противни моменти нису могли да потпуно сузбију дух српске народне цркве . . .»

Специјалну улогу Српске цркве у обновљеној Пећској патријаршији описује Пилар веома детаљно, и ми то преносимо на другом месту (у следећем чланку), где су такође пренете и његове мисли о рефлексу те Цркве на Србе у Аустрији.

Али завршне његове изјаве о Пећској патријаршији морамо овде пренети (стр. 343):

«Ми бисмо се огрешили о истину кад не бисмо истакли да је цела ова организација изведена у духу и на основу претходних радња Светог Саве. Његови манастирски типичи, његови модели епископских уређења, црквене књиге које је сам писао, све је то деловало при овом послу. Његов дух — што је могуће веће проширење, подизање и јачање православља и једновремено Српског народа — лебдео је изнад целог овог посла».

Пилар закључује свој одељак о Цркви овим речима (цит. дело, стр. 335): «Српство захваљује своје постојање као народ и своје тако знатно повећање да оно може данас да се појављује као политичка сила искључиво својој Цркви...»

V

Проглашење српске автокефалне цркве за патријаршију 1346 није у ствари ништа изменило њен карактер. Ту је извршено само уздижење њеног ранга а тиме и њене важности; њена национална улога није тиме алтерирана већ само наглашена још јаче. Црква је остала једнако автокефална као што је била, али већ по чину старешине она је морала бити отргнута испод сваког утицаја неког другог, у овом случају васељенског патријарха. Патријарх не може бити ниучему над патријархом. Затим, проширење државне територије утицало је на ово.

Да чујемо и друге шта о томе мисле.

Немачки историчар, највећи свога доба, Леополд фон Ранке, писао је у својој «Српској Револуцији» стр. 11)¹⁸⁾ поводом Душановог Патријарха:

«Ако игде друго, то су се у православном грчком царству условљавале духовна и световна послушност, које су у идејама биле готово без разлике, иако је духовни принцип имао независно претставништво. Било би противуречност: царство и признавање страног патријарха... Ако је била природна тенденција Српске нације да у сукобу Хришћанског Истока и Запада буде политички против првог а у црквеном погледу против другог, и тако да се одржи независном то је онда у томе моменту било заиста постигнуто...»

Словак Павле Јосиф Шафарик, такође један од првих историчара српских, акцентуира другу околност, али ни он не сматра проглас Патријаршије као ма какво напуштање Светосавља, него пре његово развијање. Он каже у Историји српске писмености (стр. 86)²⁶⁾:

«Јако ће се погрешити ако се поверује да се у спору под Душаном радило само о признању самосталности српске архиепископије. Ствар је била сасвим друга. Нови српски патријарх је хтео да своју црквену власт врши и над Македонијом, Арбанијом, Тесалијом и Епиром, земљама које је Душан освојио. Почело се тиме да су у словенским општинама у Македонији отпуштани грчки наметнути свештеници који нису знали ни језик тога народа и да се надоместе домаћим Бугарима и Србима. Тако нешто морало је, сасвим природно, да грдно наљути грчког патријарха».

Професор Историје на немачком универзитету у Прагу пред крај прошлог века Константин Хефлер пише у иначе антисрпској студији (стр. 192)²⁴⁾, говорећи о цару Душану:

«Он је поставио Српску цркву под посебан патријархат, и тиме докрајчио шта је у своје време Сава желео, кад је он поделио земљу на 12 епархија и управу њихову предао Србима».

На страни 207 даје проф. Хефлер општи закључак о владавини Душановој и каже: «Ако се запитамо какав се карактеристични моменат тада запажао, то је моменат подизања земаљске цркве, национализирање онога што је по својој природи имало општи карактер... У светско-историском моменту, кад се Српско царство основало, оно није имало ништа друго да чини него да јавно истиче најограниченије црквено схватање и да национално ограничи ону институцију која је створила била јединство хришћанских народа и која их је потстицала на утакмицу на заједничкој основи».

Као што се види, овај професор пангерманец стално се жали на српске историске факторе што су запоставили општије и шире идеје у корист једне уже. Свети Сава је изневерио словенство, цар Душан је пренебрегао идеју јединствене цркве хришћанства.

Па, о томе се и радило: одвајање, осамостаљење, индивидуалисање цркве да се она не утопи у заједници хетерогених сила.

Јер само тако осамостаљена она је могла послужити нацији. И само тако индивидуисана она је Нацију спасла.

Због тога, непријатељи Српства, оличени нарочито у професору Хефлеру и доктору Пилару то никако не могу да опросте Светом Сави и цару Душану. А ми их баш због тога ценимо и волимо надасве!

Куриозума ради да наведемо овде мишљење једног младог немачког научника, који је између двају светских ретова тврдио да је чак пропаст Аустро-Угарске монархије последица идеја Светосавља и Душановог царства. Он то чак не сматра једним од многобројних узрока, већ канда јединим. Ради се о историчару Хилеру, који је ово своје мишљење изнео у својој докторској дисертацији у Хале на Сали 1934 године, и чему нико од званичних историографа Немачке није приговорио.

На странама 86-87 те дисертације²⁶) може се читати: «Зашто је Двојна монархија пропала на јужнословенској а не румунској ириденти? Зато што је српски национализам био нешто више него прост иридентизам, јер је претстављао један особени (јединствени) историски феномен. Српска иридента није била условљена разбацаношћу (испретураношћу) јужнословенског елемента у Аустро-Угарској; она не може да се објасни ни са маџарском националитетном политиком. Она је имала позитивне духовне основе: живу успомену на царство Душана и на традицију Православне цркве. Ове традиције су биле модернизоване асимилирањем демократских идеја и духовном повезеношћу Свесрпства са руским радикализмом 19 века, са Бакуњиним и Крапоткином. Српски национализам, за кога се не може тврдити да је био недотакнут страним модерним утицајима, претстављао је ипак једну потпуно самосталну појаву.

«... Историја послератних времена (мисли на време иза светског рата, ЛКМ) доказала је са страховитом јасноћом да снага која је Аустро-Угарску срушила није била западно-европска национална државност, већ идеја Свесрпства...»

ЛИТЕРАТУРА

¹⁾ Сергије Троицки, Свети Сава, велики борац за јединство православног света. Гласник, службени лист Српске православне цркве. Београд, јануар 1958.

²⁾ В. Ђоровић, Сава Свети. Народна енциклопедија СХС, суб-воце.

³⁾ Симеон, епископ горњокарловачки, Свети Сава и наша историја. Гласник, службени лист Српске православне цркве. Београд јануар 1958.

⁴⁾ Нико С. Мартиновић, Валтазар Богишић и Уједињена омладина српска. Зборник Матице српске, Серија друштвених наука 9. Нови Сад 1954, стр. 40.

⁵⁾ Saint René Taillandier, La Serbie au Dix-neuvième siècle. I partie: Origines de la guerre de l'indépendance. Revue des deux Mondes, I nov. 1868, p. 82-121.

⁶⁾ Edmond Plauchut, La Nouvelle Serbie, Revue des deux Mondes 15 décembre, 1881. p. 903-932.

⁷⁾ René Milet, Du Danube à l'Adriatique... III Les différends cultes. Revue des deux Mondes 1 janvier 1890, p. 86-116.

⁸⁾ Ami Boué, La Turquie de l'Europe... I-IV, Paris 1840.

⁹⁾ A. Ubicini, Le pays Serbe et la principauté de Serbie. Souvenir de voyage. Revue des deux Mondes, 15 mai 1864, p. 424-453.

¹⁰⁾ Charles Loiseau, Le Conflit Serbo-Croate. Revue des deux Mondes, 1 sept. 1896, p. 66-100.

¹¹⁾ Gerhard Gesemann, Ein Blick auf die Geschichte Mazedoniens. Im Buche: Mazedonien, Leben und Gestalt einer Landschaft. Berlin 1940.

¹²⁾ Alexander F. Heksch, Die Donau von ihrem Ursprung bis am die Mündung. Eine Schilderung von Land und Leuten des Donaugebietes. Wien 1881.

¹³⁾ Leopold von Ranke, Serbien und die Türkei. Gesammelte Werke, 1879.

¹⁴⁾ Alfred Fischel, Der Panslawismus bis zum Weltkrieg. Ein geschichtlicher Ueberblick. 1919.

¹⁵⁾ Anton Springer, Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden 1809. In zwei Theilen. 1863, 1865.

- ¹⁶⁾ Josef Redlich, Das österreichisches Staats - und Reichsproblem. I Band 1920, II Band 1926.
- ¹⁷⁾ August Heinrich Kober, Balkan. Jena. 1924.
- ¹⁸⁾ Houston Stewart Chamberlain, Die Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts. IV Auflage, München, 1903.
- ¹⁹⁾ J. G. A., Das Land und Volk der Südslawen, Das Ausland 1882, S. 510.
- ²⁰⁾ Georg Ostrogorsky, Geschichte des Byzantinischen Staates, II Auflage 1952.
- ²¹⁾ Vatroslav Jagić, Izabrani kraći spisi. Izdanje Matice Hrvatske, Zagreb 1948. str. 20.
- ²²⁾ Gerhard Gesemann, Heroische Lebensformen. Zur Literatur und Wesenskunde der Balkanischen Patriarchalität. Berlin 1943.
- ²³⁾ L. v. Südland, Die südslawische Frage und der Weltkrieg ...II Auflage, Zagreb 1944, Matica Hrvatska.
- ²⁴⁾ Constantin Ritter v. Höfler, Abhandlungen aus dem Gebiete der slavischen Geschichte. V Streiflichte auf die serbische Geschichte. Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. 99 Band. Wien 1882.
- ²⁵⁾ Paul Jos. Šafarik's, Geschichte des serbischen Schrifttums. Prag 1865.
- ²⁶⁾ Gerhard Hiller, Die Entwicklung des österreichisch-serbischen Gegensatzes 1908-1914. Halle an der Saale, 1934. Diss.

ЗНАЧАЈ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ ЗА СРБЕ

I

Савино и Душаново дело у погледу Српске цркве није отишло у неповрат пропашћу слободне српске државе. И вера и преко ње народност сачувани су захваљујући опстанку Пећке патријаршије, оне исте коју је Савин наследник Арсеније I установио а Душан Силни потврдио. Њено постојање одражавало је, у извесном погледу бар, континуитет средњевековних институција слободне српске државе и доказивало да није све пропало, да чак и држава може да васкрсне кад-тад.

Велика је сумња да ли бисмо ми и као вера и као нација опстали без ње. То су истицали много пута и страни и домаћи писци од ауторитета, неки са поносом (Срби), други са похвалом (Европљани), трећи са завишћу и болом (Хрвати).

Поводом 400 годишњег јубилеја Обнове Пећске патријаршије, или, како се званично каже, од постанка Друге српске патријаршије, 1957 године, ја сам нека од тих мишљења био сакупио и мањи део публиковао у календару «Америка» за 1958 и у Канадском Србобрану за 1957 (вид. Литературу на крају, бројеви 28 и 29). Овде ми се дала прилика да све то из основа прерадим, и да раније податке допуним и ревидирам, што радо чиним.

Но неколико информативних саопштења и упутстава не могу се избећи ако се жели да читалац све лако разуме.

Пећ је постала седиште српског црквеног старешине још у средини 13 века. Основалац Српске цркве, Сава I, резидирао је, као архиепископ, у Жичи. Из геополитичких разлога пренето је седиште после у Пећ, и то у «Дом Спасов». Повод је био провала Бугара и Кумана у Србију, кад су порушени и опљачкани неки српски манастири. То је био један од главних разлога да је Арсеније I преместио седиште архиепископије у Пећ 1253. Душан није ништа мењао у погледу седишта патријарха; архиепископ

Данило каже чак да је 1346 заснована «велика црков патријархија рекомаја Пећ». Пећ је остала седиште и средиште српског православља све до дефинитивног укидања Патријаршије у другој половини 18 века. «Милошћу Божјом патријарх свих Срба и Приморју» столовао је стално у Пећи, како констатује проф. Јиречек (II књ. 222)¹).

Насумњиво за време прекида и ваканција (седисваканција) било је сметња од стране државе у организовању или функционисању црквених власти, па и саме средишње, било је каламитета независних од власти које су црквену управу чиниле неefикасном или једва чујном. Итд. Али, формално, постојала је једна српска црквена организација и несумњива врховна црквена власт. Никад ниједна област где Срби живе, и ниједан град, и ниједна личност, све до Велике Сеобе, нису оспоравали вођство Пећи у Српском православљу. Унутрашњих борба о превласт врховног црквеног вођства није код Срба било.

Турци нису чинили сметње Патријаршији све до Велике Сеобе, не бар они на врху, не званично. Доскора је владало мишљење да је после пада Смедерева Пећка патријаршија била укинута, мада акт о укидању није био познат, а још мање декрет о потчињавању Српске цркве Охридској архиепископији (сем акта узурпације те саме Архиепископије). Између ратова, међутим, објављени су неки нови документи у Споменику Српске краљевске академије наука од Петра Костића (Споменик број 108, Београ 1922) и дра Јосипа Матасовића (Споменик 117, Београд 1930), из којих се да закључити да је српска црквена организација и даље функционисала, мада мањкаво и не сасвим организовано, и да српске епархије сем неких у јужној Македонији, нису никад признале јурисдикцију Охрида. Српски патријарх (сирф патријарх) се спомиње у турском ферману од 1488, у фратарским жалбама опет из Босне г. 1512 итд. На основу свега тога, наши најбољи историчари Љуба Стојановић и Јован Радонић дошли су до закључка «да је падом Деспотовине нестало само организоване српске цркве, нестало за неко време сабора који је бирао патријарха, али да остаци српске цркве нису били потчињени охридском јерарху, нити је Пећка црква, после пада Смедерева, била укинута нарочитим султановим ферманом».

Ово је питање чисто историско и прелази оквир наше тезе. Љуба Стојановић је изнео своје мишљење у Гласу САН²), а Јован Радонић у књизи о Римској курији³).

Но ипак година 1557, кад је Пећка патријаршија, султановим ферманом нарочито конституисана, претставља један знатан преокрет у животу Српске цркве под Турцима. Отада она није само трпљена, већ изречно призната, легитимирана, легализирана;*) отада, она није само фактички вегетирала, већ правно екзистирала; отада њене границе, њен територијални опсег, јасно су утврђени. Она добива карактер јавно-правне корпорације у колико се за то време у Турској овај термин може употребити. Она је у неку руку стављена под заштиту државе, снабдевена са многим привилегијама.

Све ћемо то изнети у виду мишљења и гледишта других научника, јер наше гледиште не би било ни довољно компетентно, ни, можда, довољно објективно. Многи су страни, једнако као и домаћи, писци поклонили велику пажњу феномену који претставља за Србе Пећка патријаршија. Она је, као што смо видели, дејствовала скоро пола миленија, читавих 500 година. Али кад се каже Пећка патријаршија, махом се мисли на тзв. Другу српску патријаршију, инаугурисану патријархом Макаријем Соколовићем, а правно установљену (или признату) заузимањем његовог блиског сродника Мехмед-паше Соколовића.

Она је трајала више од два века, али без пертурбација ни пун век и по (до Велике Сеобе). Почетак јој је јасан и отсечан, он се зна и по самом датуму. Крај јој је мање јасан и протеже се на неколико деценија агоније и местимичног инфилтрирања Грка на патријаршиски престо (што је такође негација српске патријаршије). Али су после Грка понова долазили Срби на просто патријараха пећких, тако да потпуног нестанка српске патријаршије није било до 1766.

*) Пећка патријаршија је била «Допуштена и призната благословом четири источна велика патријарха: цариградског, александријског, антиохијског и јерусалимског». (Радонић, стр. 497)²), чиме је њена легалност у оквиру самог Православља постала неспорна. Кад страници о Пећкој патријаршији говоре, мисле на њено славно доба из друге половине 16 и скоро цео 17 век.

Али, као што није 1557 Пећка патријаршија сасвим изнова установљена, јер је већ три века било тамо седиште српске врховне јерархије, исто тако није ни она сасвим изчезла 1766. Осећала се она и у Турској и у Аустрији одн. Угарској, на њу су се позивали, њоме руководили, из ње извлачили права и привилегије. Па чак и ових дана, маја 1960, српски патријарх Герман устоличен је у Пећи, да би његов положај имао историску подлогу, правну аналогију и национално оправдање.

II

Први феномен који пада у очи проматрајући прошлост Пећке патријаршије, то је њено огромно пространство, тим пре што су земље стављене под њену јурисдикцију сматране у неку руку српским земљама од стране саме турске државне власти.

Место свога географско-геометриског описа земаља потчињених Пећској патријаршији, пренећемо шта су други о томе писали, писци од ранга и компетенције.

Познати наш црквени историк проф. Радослав Грујић је писао (суб. воце)⁴:

«У састав обновљене Пећске Патријаршије ушле су тада не само све српске области које су и за царева Душана и Уроша биле њезин саставни део, него и све друге области у којима су Срби живели под разним господарима, или су их населили миграцијама за време турске инвазије. Тако је обновљена Пећка Патријаршија, поред свог старог територија у Јужној Србији и Северној Србији, и Црној Гори, обухватала још две епархије у данашњој Бугарској (Ћустендил и Самоков), целу Босну и Херцеговину са Далмацијом, Срем и Славонију са Хрватском, Банат и Бачку с Барањом све до више Будима, Темишвара и Арада, где су се, бежећи пред Турцима, населили били многи православни Срби. Охридској архиепископији остале су само области јужно од Тетова, Скопља, Велеса и Штипа на југу Краљевине. Тако су први пут готово сви Срби дошли у једну народно-црквену заједницу, која је стекла ванредних заслуга не само за очување и проширење православља, него и за одржање и развијање српске националне свести, а с њом и за остварење доцнијег државног уједињења».

Ранији професор Историје и Социологије на Београдском универзитету Душан Поповић писао је 1957 (I, стр. 280)⁶:

«До обнове Пећке Патријаршије дошло је ни пун век после пада српске средњовековне државе, 1557. Обнова Патријаршије значила је највећи политички успех српског народа под Турцима, а свакако један од најкрупнијих догађаја у нашој прошлости. У обновљеној Патријаршији нашао се окупљен сав српски народ на територији од испод Скопља до изнад Будима, и од Ердељских Планина до Јадранског Мора. У овој својој црквеној организацији био је наш народ потпуније уједињен него у Душановој царевини, и то не само национално, црквено и културно, него и политички, на челу са својим патријархом».

Академик Јован Радонић пише ту скоро (стр. 8)⁷:

«Са распрострањем Турскога царства током XVI века, размакнуле су се и границе Пећке патријаршије, која је обухватала цео Српски народ од Коморана раније Угарске, од Ердеља, па све до реке Искра у Бугарској. Она је, дакле, простором, надмашила границе Цариградске васељенске патријаршије».

У књизи академика Радоњића (стр. 303 и 306)⁸ налазе се такође описи граница Пећке патријаршије према неким извештајима Римској Конгрегацији за ширење вере. И на многим местима у тој књизи се бави Радонић питањем територијалне компетенције Пећке патријаршије с обзиром на неке спорне пределе (Србе под Млецима, Карловачку митрополију итд.; стр. 479-482), посебно на њен опсег после Велике Сеобе (стр. 664).

У једном путопису патријарха Арсенија III (опис пута у Јерусалим, који је фрагментарно сачуван) «провејава животна радост и задовољство што се још у младим годинама попео на престо Св. Саве и тако постао старешина српског народа на великом пространству од Коморана у северној Угарској, па до Солуна на југу». (Радонић, стр. 379)⁹.

Пренећемо опис подручја Патријаршије, од још једног истакнутог српског историка, Станоја Станојевића, што га је учинио у својој Историји Српског народа⁶). Нажалост, ту књигу немамо, него ћемо неке ставове превести (ретрадукцијом) из немачке књиге д-ра Пилара одн. фон Сидланда (стр. 336 ид.)²⁷). Према њему, Ст. Станојевић је писао на страни 206 поменуто књиге:

«Године 1557 обновљена је Пећска патријаршија. Организација обновљене Патријаршије обухватала је, са малим изменама, све српске земље. Према томе, она је до у најновије доба била једина организација која је обухватала цео Народ... Нова патријаршија доби у своју власт готово све српске земље које су се налазиле под турском управом. Тако дође скоро цео Српски народ под власт Пећког патријарха...»

Описујући поближе које земље проф. Станојевић сматра као српске, д-р Пилар пише (стр. 338⁷):

«Пећка патријаршија је, према томе, обухватала највећи део Србије, целу Црну Гору, целу Босну и Херцеговину (у данашњем опсегу) целу Далмацију са изузећем територије Дубровника (где православних уопште није било, ЛКМ), целу Славонију, већи део Хрватске и целу јужну и средњу Угарску до изнад Будимпеште. То су све, по мишљењу Станојевића, српске земље.»

Д-р Пилар преноси из Станојевићеве Историје географску карту да се што лакше спозна сва огромност територија српске Патријаршије.

И сам д-р Иво Пилар је изнео своје мишљење о територији Патријаршије, као што јој је и иначе у својој србофонској књизи посветио био велики простор. Његова књига о Јужнословенском питању, коју сви антисрби цитирају као неко еванђеље, изашла је на немачком језику 1918. још за време Првог светског рата. Хрвати су је издали други пут у Загребу 1944 а у исто време и превели на хрватски. Прво сам добио био на послугу тај хрватски превод и учинио неке исписе; ту скоро добих и друго немачко издање, тако да ће неки цитати бити из немачке⁷), а неки их хрватске верзије те књиге⁸). Први преведени на српски, други пренети хрватски, како су и штампани били.

У немачком другом издању на странама 341 и даље опширно се говори о експанзивним циљевима Срба, које желе да постигну преко Патријаршије, да би на страни 345 рекапитулативно Пилар овако зајаукао:

«Мора се дакле утврдити да је Српска црква у турском земању, у времену највећег понижења Срба даље изводила у црквеној области величанствени план свога највећег владара Душана, који је носио и бугарску круну и царску титулу, и да је она

реално-политички ишла за тим, да скоро цео словенски Балкан сједини у црквеном погледу, а то значи и национално».

И други један савремени хрватски писац, усташа, католички прелат монс. Крунослав Драгановић је још између ратова са страшним болом морао констатовати⁹⁾:

«Српски патријархат беше за време Сулејмана Величанственог јачи и обимнији него за само време најзначајнијег народног српског Душана Силног. Он се простирао од бугарског Самокова и македонског Скопља, преко Босне, Далмације, Хрватске и Маџарске, до далеко иза Будимпеште . . .»

Број епархија потчињених Пећској патријаршији варирао је од времена на време. Кад је она била на свом врхунацу, почетком 17 века, имала је «око 40 митрополија и епископија» (Грујић локо цитато). После Велике сеобе тај је број спао на половину; а после се и даље топио (кад се Карловачка митрополија морала одрећи припадности Патријаршији).

III

Материјална компетенција Пећске патријаршије и пећског патријарха једнако задивљује колико и територијална компетенција задивљује по свом обиму. Не ради се о компетенцији у црквеним пословима, *in spiritualibus* она је резумљива, за њу важе прописи унутрашњег црквеног права наше Цркве. Може се само рећи да је власт пећког патријарха *in spiritalibus* била равна власти цариградског, васељенског патријарха, свакога на својој територији. Пећки патријарх је имао сву власт првојерарха, коју је обављао и саборно и самостално (право унутрашње организације црквених власти, право именовања и посвећења црквених органа, суђење свештенству, освештавања цркава, светог мира, давање делегације — «благослова» — нижим органима за обављање свештенорадња итд.). У том погледу је Српска црква била независна од ма које друге цркве; са другим патријаршијама је била само у догматско-канонском јединству.

Њене атрибуције на «цивилном сектору», како би се данас рекло, биле су такве да нас запањују у историској перспективи. Оне нису биле сасвим особене, јер су скоро истоветне компетенције уживале и неке друге верске заједнице у Отоманској империји,

у првом реду грчка Цариградска патријаршија. Али су оне имале јаког одјека на Србе у Турском царству, у крајњој линији на одржање Нације. О томе ће се говорити посебно.

Прво сматрамо за потребно да оцртамо општи став турских власти према вероисповестима, нарочито хришћанским, преносећи и ту мишљења компетентних писаца, а тек после оних који се баве посебно Пећком Патријаршијом.

Професор у Гетингену Максимилијан Браун писао је 1941 (стр. 145)¹⁷⁾:

«Свештеници су били у очима Турака природни вође и управљачи Хришћана. Посредством њих је држава преговарала и саобраћала са својим хришћанским поданицима...»

У основи узето Црква је добила турским завојевањем више права и већи уплив према становништву него га је имала раније, у време хришћанских држава. Само је био уништен њен утицај на политику и њена привредна ситуација...»

У примедби под текстом пише Браун: «Османлије су биле изградиле свој државни и правни живот сасвим на основама своје религије. Они су, онда, сматрали да се по себи разуме ако њихови иновјерни поданици исто тако поступају. Црква је још од почетка сматрана као меродавна инстанција у оквиру хришћанског становништва».

Један од најбољих познавалаца Турске у половини прошлог века, немачки писац Ф. Ајхман, издао је 1858 књигу о намеравањима «Реформама у Османском царству», при чему је изложио своје примедбе о стању у тој земљи коју је походио годину-две раније и где је сасвим студиозно проучавао стање и прилике припадника разних вероисповести. У тој својој књизи²²⁾ каже Ајхман још одма у почетку:

«Организам Османског царства разликује се битно од организама европејских држава тиме, што народи потчињени скиптру султановом живе један поред другог у верској и политичкој одвојености; што они имају, сваки за себе, њима својствене бар административне установе; и што њихови грађански односи подлеже посебним одредбама и законима. Док су у Европи скоро све велике нације настале из мешавине народа... на Оријенту су и данас у пуној снази супротности које је најезда Турака у XV веку успела само материјално да савлада...»

Пошто Исламу није никад пошло за руком да у земљама које су освојили преведе хришћанско становништво учењу Пророка, пошто ово учење наређује да се неверници силом покоре али не проповедима преобраћају, пошто је њихово уништење било политички немогуће, то се морала наћи нека форма за њихово живовање у земљи верних. Тако је дошло до тога да су задржане хришћанске заједнице са својим црквеним и административним поретком, да су оне уврштене у царство Османлија које их је тиме правно признало... Хришћани су сачињавали масу потпуно одвојену од господарских племена, и ова није имала никаква удела у њиховим политичким правима...

Хришћани нису смели захтевати да постану пуноправни чланови организма чији је животни принцип био Ислам. Они су зато остали увек ван склопа османске државе и њених у извесном погледу теократских установа.

Док је, дакле, у Европи вера била елеменат који је посредовао у мешавини разних народа и помало довео до изравнања међу повластицама освајача и дужностима освојених; док је тамо Црква непрестано настојала да расе међусобно измири и повеже у нације, на Истоку је била на против религија та која је друштво раздвојила у фракције до његових најдоњих слојева. Освајач није хтео да верске разлике отклања силом или милом; он је оставио веру својим потчињеним народима, па је чак обећао да ће је и штитити. Он је уништио њихову политичку екзистенцију, он је разрушио њихове државне установе, и није било могуће да им у новооснованој муслиманској држави пружи пуну накнаду за то. Али им је са вером и Црква остављена, и то не као Божја установа већ као Црква која је снабдевена новим далекосежним административним овлашћењима, као регенткиња харачких народности, која је уједно одговорна солидарно за њихову послушност. Она је на тај начин постала медијум између Хришћана и Муслимана: за веру, за народност и за обичаје оних првих као неки заштитни зид, за друге (Муслимане) згодан инструменат преко којег се може да врши опорезивање.

Двојак карактер који је на овај начин Цркви признат, потпуно је одговарао правом бићу муслиманског друштва, код кога су вера и закон, црква и држава међусобно помешани; према томе

је изгледало природно дати покореним народима организацију аналогну оној коју има господујућа класа, тим природније, као што је речено, што је црквени поредак био једини облик њиховог националног живота који је освајање поштедело. Ако је господар државе као калиф (наследник Пророка) био одеван религиозним карактером то му није могло бити противно да се и патријарху, као духовној поглавици своје харачке раје, препусти и световна управа. Кад је кадија био судија за муслимане, зашто не би могао то бити епископ за хришћане.

Али је разумљиво, кад се већ препустила унутрашња управа Хришћанима, да је то учињено у претпоставци да ће се они држати одвојено од муслиманског друштва, и да неће никако врећати обичаје, понос и привилегије владајућег племена . . .»

Стр. 5: «Мора се признати да је начело, према коме је Ислам регулисао своју власт над Хришћанима овим омогућило да своју веру и народност очувају до дана данашњег. И не може се спорити да султани нису никад у принципу престали да поштују привилегије загарантоване хришћанским црквама, па чак да их и заштићују».

Писац говори о привилегијама Цариградске патријаршије и патријаршијама Антиохије и Јерусалима, па каже (стр. 14): «Сличан положај су раније сачувале биле архиепископије Охрида и Пећи; оне су међутим у новије време једним царским хати-шерифом опет здружене са Цариградском патријаршијом. Један тако независан положај ужива још данас архиепископ Кипра као аутокефалос и владика Црне Горе који своју инвеституру добива од Синода у Петрограду. Црна Гора се уопште отада успела да извуче испод ауторитета Порте . . . Потпуно независна од Цариградске патријаршије је Српска црква; издвајање које је извршено у XIV веку. Избор српског патријарха се врши од заступника Српске нације, и Србија је према томе и у верским и у световним стварима независна од Патријарха у Цариграду». (Ове последње констатације односе се на цркву у тадашњој Кнежевини Србији и Карловачкој «патријаршији», ЛМК).

Аустриски турколог Карл Сакс писао је мало пред Први светски рат (стр. 8)²³):

«Духовним старешинама је... још од султана Мухамеда II, који се сматрао наследником византиског цара кад је освојио био Цариград, признат био угледан положај и готово независна судска власт над својим верницима...»

Стр. 12: «Кад је Царство било пало са свога некад тако импонирајућег положаја снаге, народне честице које су биле отпале од хришћанства остале су верне Исламу. Оне су се, не поставши османлије, делом ипак денационализирале (одродиле).

Остали потчињени људи чврсто су се држали њихове народности и неко стапање догодило се сасвим ретко...»

Стр. 17: «Највећи део вероисповести у Турској, изузимајући Ислам и Католичанство, имају национални карактер и у очима њихових верника (изузев Арбанасе) скоро у првом реду су израз њихове националности, и зато су их држали високо и чврсто.

Велике немухамеданске верске заједнице у Турској су црквено-световне корпорације -милети-, организоване са духовним и световним саветима, нарочито у брачним а делом и наследним питањима; у колико су националне, њима је поверено било и школство...»

IV

Овде је споменут назив «милет», којим су такође и Срби означавани (Сирф-милет итсл.) Према томе треба и ову реч прецизирати. И то ћемо учинити са позивом на ова иста два писца: Сакса и Ајхмана. Сакс пише у малопре цитираном делу (стр. 18)²³):

«Милет означаје у исто време и нацију и вероисповест, религиозну заједницу. (За саму вероисповест употребљава се и израз мезхеб). Народност поданика беше за владу (турску) много равнодушнија него вероисповедање, јер се радило о томе: установити коме црквеном поглавици неко спада. Понекад, али не увек, поклапају се потпуно ова два израза — вера и народност, — а нарочито је то био случај у ранијим временима». Тако писац наводи Јевреје, Бугаре и друге милете. Онда каже: «Некадашњи припадници Српске патријаршије у Пећи беху, бар највећим делом, Срби, па и сад се Срби зову «српско-православни Хришћани» иако не образују посебну цркву, него су (у Турској и Босни и Херцеговини) подвргнути грчком (васељенском) патријархату у

Цариграду. Али они опет прижељкују народну цркву, одељену од Грчке».

Стр. 19: «Званичан турски назив за Грке и као нацију и као припаднике грчко-православне цркве јесте «Рум», (рум-милет), што долази, једнако као вулгарни назив Грка Румаи, од Ромеји (како су се Византинци звали, ЛКМ). Једине у држави Грчкој Турци зову Еленос, а Грчку краљевину обично Јунас (Јонија)». «Римске католике зову Турци Латинима».

За Бугаре каже Сакс (цит. дело, стр. 21):

«Раније, док још није постојала бугарска црква, сва је Македонија — но не Стара Србија — спадала у грчки културни круг. Он је од стране Бугара потиснут тек последњих деценија 19 века, у колико су се од хеленизма све више еманципирали; тада су почели да бивају агресивни против Грка, а ови су такође одговарали агресијом...»

Упозоравам само да Скопље није спадало у област Македоније већ Старе Србије; оно је са околином било увек подручје Пећке патријаршије.

Немачки научник Ф. Ајхман објашњава реч милет овако²²):

«Реч милет, нација, има у Турској државно-правно значење као терминус техникус: она обележава такву заједницу која обухвата неку административну везу и која је као политичка корпорација, ако се сме тако рећи, подвргнута Порти».

V

Сад да пређемо посебно на Пећку патријаршију, при чему се неће моћи избећи ни контемплације општег карактера, јер се не могу извлачити увек поједине реченице.

Прво ћемо цитирати шта о томе пише проф. Радослав Грујић, чији су подаци овде дескриптивни. Он пише⁴):

«Као световне народне старешине (милет-баше), имали су патријарси и епископи право да суде и световњацима, не само у брачним и наследним пословима, него и у многим другим грађанским споровима. На таквим суђењима обично се настојало да се парци измире и нагоде: ако то није пошло за руком, црквени су се претставници, сем казне глобом и тамницом, служили и разним другим казнама, па и проклетством. При суђењу су се

највише ослањали на обичајно право, а затим на Крмчију и Душанов законик. За извршење пресуда имали су своју полицију, кавазе.

Као народни старешине, патријарси и њихови епископи били су уједно и главни посредници и заступници Срба код турских власти а по потреби и њихови заштитници од обести несавесних чиновника и спахија.

У световним стварима патријарсима је могао судити само царски суд у Цариграду, а по закону нико није смео затворити српског свештеника без њихова знања и одобрења...

Патријарси су били законити наследници не само свих епископа него и свих Срба у Пећкој Патријаршији који би умрли без тестаментa и без наследника...

Мало пред овим пише Грујић: «Патријархе у обновљеној П. П. бирао је збор српских митрополита, епископа, игумана и других црквених и народних претставника. Изабраног је султан бератом потврђивао...»

Патријарх је већао често са Архијерејским сабором, нарочито у црквеним пословима. «Патријарх је и иначе сазивао епископе на савет, а по потреби и народне прваке. Са њима је одмеравао порез на народ, од кога се имао плаћати патријаршиски харач султану; са њима је већао и закључивао о свима важнијим црквеним и народним, просветним и културним потребама. Из тога обичаја развили су се доцније српски црквено-народни сабори у Карловачкој митрополији под аустро-угарском влашћу».

«За јачање верске и народне свести од особите је користи био обичај да патријарси лично похађају своју патријаршију, те да залазе и у малена села, да служе свечана архијерејска богослужења, да читају народу молитву, уче га и саветују итд...»

Академик Јован Радонић пише (стр. 165)⁸:

«Српски патријарх био је не само духовни старешина народа него је, с епископатом и свештенством, снажно утицао на многе стране народног живота. Као и у Цариграду, патријарх је са епископатом право своје јурисдикције у брачним споровима проширио још и на наследне и остале грађанске спорове. У томе му Турци нису сметали с обзиром на Коран, који је за муслимане и верски и грађански правни зборник. Српски патријарх је, дакле, као и цариградски, потврђивао правила појединих занатлиских

еснафа . . . Једном речју, патријарх се у Турском царству признавао за врховног поглавара српског народа, па, као такав, иступа он одмах по прелазу у недавно ослобођену Угарску . . . Према томе, није чудно да се ранији патријарх Пајсије назива чак «господин Срблем».

Проф. Станоје Станојевић каже између осталог⁶⁾: «Патријарх је лично, или преко својих органа вршио делимично и судску власт, и то не само у црквеним пословима. На овај начин је Српска Патријаршија у Пећи располагала великом влашћу у свим земљама у којима су Срби тада били настањени, у пределима од Будимпеште до испод Скопља . . .»

Д-р Иво Пилар надовезује на ове мисли Станојевићеве и неке своје (стр. 339 итд.)⁷⁾:

«Станојевић наводи да је Патријаршија задобила велику моћ и постигла судску власт. Ми смо мишљења да је тиме сувише мало речено. Православно свештенство у Османском царству вршило је целокупну локалну управу над својим саверницима сем војне и пореске власти државе. Али је суделовало донекле и код ове последње. Патријаршија је била према томе држава у држави, српска држава у Османлиској царевини. Стварно ју је српски народ као такву осећао и сматрао . . .»

Према интенцијама православног свештенства беше према томе, Пећка патријаршија српска сизерена држава теократски вођена, у оквиру Османлиског царства . . . Да је ова владавина била мало удаљена од пуне државне владавине, одмах ћемо разумети кад погледамо како се из ове духовне власти, управо из његове депандансе, развило духовно владичанство у Црној Гори, чак сама црногорска држава . . .»

Сад да видимо шта страни научници о томе говоре, о обиљу и врсти материјалне компетенције Пећске патријаршије. Ми нећемо моћи увек да саме те мисли изолирамо, јер су обично дате у контексту са осталим опсервацијама, али се оне лако ту налазе и запажају.

Најскромније је, међу свима, приказао положај Срба под Патријаршијом велики немачки историчар Леополд фон Ранке. Но он је своју «Српску Револуцију» писао почетком прошлог века (издата 1829) и није тако дубоко био ушао у старију прошлост. Па ипак, описујући српске патње под Турцима, Ранке каже: «Срп-

ски Патријархат се под Османлијама још одржао (све до Арсенија Црнојевића). Он је обезбедио нацији извесно учешће у јавној власти, и дао је раји према Великом господару (тј. Султану) једно претставништво које се не сме сасвим потцењивати»¹⁰).

Руски научник Л. Березин писао је одма после Окупације Босне и Херцеговине (стр. 288)¹¹):

«Кад је у Србији нестала последња искра српског државног живота и српске политичке самосталности, остао је тамо само народ са својим патријархом. Уопште су се српски патријарси јављали не само као претставници Српске цркве и чувари православлја, но и као заштитници грађанских права Српског народа. Док је постојала Српска патријаршија, а следствено и самостална, народна јерархија, Срби су се, у тешким годинама свога политичког бивствовања, обично стављали под заштиту својих патријараха, који су се увек појављивали као заступници српског народа пред турским властима. На тај начин је установљена тесна веза између патријарха и народа».

Аустриски дипломата Родерих Гоос, који је званично испитивао узроке Првог светског рата, писао је 1930 године¹²):

«Пошто је православно свештенство у Османлиском царству вршило готово целокупну локалну администрацију над својим саверницима (са изузетком војне и државно-пореске администрације), Патријаршија је стварно претстављала државу у држави». Писац се очигледно поводи за Пиларом, кога и цитира.

Један високи католички свештеник који и данас живи у Риму, Монс. К. Драгановић, писао је 1937 у једној публикацији Ватикана⁹) изос. и ово: «Српска Патријаршија у Пећи уживала је велики углед. Из државно-политичких обзира, а можда и из обзира рођачких, Пећска патријаршија је била богато снабдевена правима и привилегијема. Српско-православна црква је закључила са муслиманским царством веома користан уговор...»

Маџарски историк још новијег доба Хадровић писао је иза Другог светског рата (стр. 52)¹³) «(Васпостављена) Патријаршија је на тај начин добила једну националну мисију, разумљиву само у сфери Источне цркве. Делом у следству старих византиских традиција, делом под утицајем правних обичаја који су се развили под турском влашћу, образова се систем специјалне

јурисдикције Српске цркве. Она је не само ревиндирала са гледишта религиозног пуноу власт у животу верника, већ још није престајала да интервенише ни у световној домени у животу приватних лица и установа. Она је на тај начин задобила, у извесним случајевима, важност која се може упоредити конститутивној снази једне власти националне организације...» А на страни 113 исте књиге каже да је «ова црквена организација била потпуно националног карактера...»

VI

Разумљива је ствар да је, под тим околностима углед српског патријарха и подручног му свештенства био веома јак, нарочито углед патријарха.

О томе имамо низ података. Овде ће се навести један коме се не може оспорити пуно поуздање, податак који потиче од иноверија. Католички архиепископ Матија Масарек је известио Рим у другој половини 17 века о стању католицизма на Балкану, нарочито у српској дијецези. Казао је како је уплив пећског патријарха свуда неспоран. Дословно пише: «Он ужива највећи углед код тих народа и иде са великим сјајем и јаком пратњом» (Радонић, цит. дело под 3, стр. 651).

Одговорни српски фактори све су чинили да тај углед патријарха још више појачају и тиме олакшају његову мисију. Напред смо пренели из излагања проф. Радослава Грујића да су патријарси често обилазили своју паству или, како се то доцније код нас, под утицајем католицизма говорило, вршили «канонске визитације». У продужењу писао је Грујић (локо цитато):

«На својим походима патријарси су јашили на коњу, богато украшеном; у левици су држали уздицу а десницом су благосиљали народ, који је пред њима падао на колена. Пред патријархом су ђакони носили велики патријаршиски крст, а за њим жезло. У обичним приликама патријарха су пратила по два каваза (оружане слуге), а када је ишао у пастирску посету у народ, имао је велику оружану пратњу на коњима и пешице. Народ се односио према патријарху са страхопоштовањем, и бојао се нарочито његове клетве (анатеме), коју су они бацали на непо-

корне и непоправне грешнике, и давали их свечано по црквама проглашавати».

И у титулатури пећких патријараха, која није нимало уједначена, а камоли стереотипна, налазе се трагови тог схваћања да је Патријаршија као нека држава а њен претставник нешто слично владару, у сваком случају шефу нације.

По једном запису из првих времена наше потчињености Турцима, који се односи на време патријарха Арсенија II (1457-1463), а потиче несумњиво из времена томе врло блиског, стоји ово: «При сем патријарсе примише Агарене србскују земљу, и царство србско пропрано бист безбожним Агарени, и наложише Турци велику дацију... тежак данак... на престол србски, патријаршеску власт». Тај запис је прво публикован у Гласнику Српског ученог друштва XXIII, стр. 243, а ми га преносимо из студије Миленка Вукићевића, професора: Српски народ, црква и свештенство у Турском царству од 1459 до 1557 године. Београд 1896, страна 51.

Као што се види, чим су деспоти нестали, патријаршеска столица се назива «престолом српским». И то се продужује и даље, за скоро цело време нашег ропства под Турцима.

У једној старој црквеној књизи у Босни нађен је овакав запис: «Тогда престол србски одржаше патријарх Кир Филип, в дни превисокаго цара измаилтеискаго Амурат амири великому господару» (стр. 340)⁷. У каталогу патријарх Филип се спомиње 1592.

Патријарх Пајсије, познат и као књижевник српски, седео је на патријаршиској столици трећину века (од 1614 до 1647), и потписивао се често као «господин Србљем»¹⁸).

Још изразитије скоро је обележен патријарх Максим, претходник Арсенија Чарнојевића, као тобожњи владар Срба. Максим је био на патријаршеској столици од 1655 до 1674. У једном запису Грачаничке цркве из 1680 има ова белешка:

«Престави се преосвјешчени архијепискуп пекски кир хажи Максим и прједржа прјестол србскаго начелства 20 љет; престави се в љето 1674 октобра 30 у патријаршији. Буде му вечна памет. Лишисмо се доброга оца нашего и учитела, остави нас сирех, јакоже отец своја чеда в последња времена. Бог милости-

ви да укрјепи његовими молитвама. И подписах својеју рукоју аз архиепискуп Арсеније последни приставник свјатеи велицеј цркви и при неи придржах прјестол» стр. 13)²⁴).

Као што се види, Арсеније налази свога претходника патријарха Максима на «престолу србског начелства», али и он сам, Арсеније, после смрти кир Максима «придржа» његов «престол».

Руски дипломата Ив. Јастребов, који је публикувао много података о нашој Цркви у Старој Србији, писао је (стр. 355)¹⁴):

«На крају једног старог рукописног еванђелија, сачуваног у Пећи, забележено патријархом Арсеном Чернојевићем сопствено-ручно сљедујуће:

«...Иже по благодати пресвјетаго и животворешчаго Духа даними области всех србских и поморских и болгарских земље: и приход зде в монастир Осогов и обретје се некоје нестројеније о црковни вешчех...»

То је било крајем 17 века, свакако пре Велике сеобе. После Сеобе, он је задржао исту, или сасвим сличну, титулатуру. Тако у једној молби цару Леополду, датираној у Комарну 17 новембра 1689 ставља Арсеније III (Чарнојевић) ово заглавље:

«Ја смерни архиепископ Арсеније Чарнојевић, **сије србскије и болгарскије земљи**, с всеми епископи и игумени, и с всеми христијани вели поклоненије»¹⁵).

Преостали патријарси у Пећи ипак су се и даље означавали као старешине српског народа, чак као титулари српског престола. Тако има један запис у Петровој Цркви код Новог Пазара (изнад западних врата споља) из године 1728, који гласи:

«Изволенијем Отца и сапоспјешенијем Сина и савршенијем Свјатаго Духа обнови се сеи храм свјатих верховних апостол Петра и Павла трудом и иждивенијем господина господина патријарха Мојсеја, **тогдаже правешчу прјестол србски господину господину патријарху Арсенију...** (стр. 29)²⁴).

То је Арсеније IV Јовановић звани Шакабента, који је столовао у Пећи од 1725 до 1737 (после је и он побегао у Аустрију). Мојсије Рајовић је његов претходник од 1712 до 1725.

У актима подручних епископа и митрополита патријарх се спомиње барабар са световним владарима.

У манастиру Крки, у северној Далмацији, сачувано је било једно писмо од 20 јула 1614 са заглављем⁷): «Јоанн м. б. (веро-

ватно мјестебљуститељ, што значи заступник) архиепископа пећкога, свим Србљем, Булгаром и западним странама патријарха».

Таквих ознака српских патријараха има на стотине. Арсеније IV је тако означаван и кад се преселио био у Аустрију, чак је своју титулатуру прилично проширио. У једном запису цркве у Новом Пазару из 1743 стоји да се жртвеник цркве «напечатана са благословенијем блажењејшаго Господина Арсенија Четвертаго, божијеју милостију архиепископа пекскога всјех Сербов, Болгаров, Поморија, Босни, обон пол Дунаја и цјелаго Илирика патријарха . . .» (стр. 30)²⁴).

Академик Никола Радојичић говори једном о «српским црквеним поглавицама који су, у много чему, вековима замењивали световне владаре» (стр. 5)²⁵).

И Турци су политичком ознаком пећског патријарха (као уосталом и грчког, цариградског патријарха) признавали и воздизали његову улогу. Они су га означавали на турском као милетбашу а на грчком као етнарха. То обоје значи скоро исто: вођа народа. Напред је објашњено да милет означаје народ нераздвојан од вере, верски обојену народност или национализовану веру, религиску и етничку издвојеност. Баша је старешина (тако су нпр. означаване старешине еснафа итсл.).

Етнарх је такође композитум у грчком језику: архос или архон је првак (буквално први), старешина, вођа; а етнос је народ у «етничком смислу» (не државно-правном), другим речима нација. Етнарх је старешина нације.

Кад су Срби са патријархом прешли у област Бечке ћесаровине, патријарх је и ту хтео да игра улогу шефа нације. Сад је латински та улога једнако обележавана: *caput nationis*, што буквално значи «глава нације», њен старешина. То је на латински преведен и томе језику прилагођен израз истог значења као и милет-баша одн. етнарх. Српски патријарси су у томе видели своју природну улогу.

VII

Овако повољна позиција Српства под Патријаршијом није могла а да се не рефлектује на његову даљу судбину. И, заиста, највећи део писаца који су проучавали односе у Пећској патри-

јаршији сматрају да је она Српство национално регенерирала, ојачала, чак да је створила подлогу за образовање нације у модерном смислу речи. Прву подлогу створили су Немањићи одн. Свети Сава, другу, још значајнију и актуелнију, још трајнију и солиднију, створили су пећски патријарси, чак Патријаршија као установа.

Тако мисле многи писци, од којих ћемо неке цитирати.

Маџарски писац Лајош Хадровић написао је у цитираној књизи изашлој 1947 (стр. 118)¹⁸⁾ још и ово «**Политички организам отомански није оклевао да уједини цео (српски) народ**».

Академик Јован Радонић пише 1950 године (стр. 165)¹⁹⁾:

«Српска православна црква у Турском царству узела је на себе државне дужности, подржавајући и снажећи у Срба не само идеју о држави, него и српско национално осећање које се тако снажно манифестовало у устанку Срба у Банату 1594. Може се, дакле, слободно закључити да је она чинила автономну верско-националну целину у границама Турског царства».

Немачки историчар Герхард Кучер писао је 1926 године (стр. 764)¹⁹⁾:

«Знатно повољнији (него бугарски) беше положај Србије у Османлиско време. Од 1557 до 1776 је, наиме, Османска држава дозволила васпоставу посебне Српске цркве. Срби су били озбиљнији противник него Бугари, они су настањени били знатно даље од центра Османства, они су били суседи Хабсбурске монархије која му је (Османству) правила тако много тешкоћа. Постојали су сви разлози да се буде предусретљив, да се са Србима, колико је могуће, направи мир. Кад су Османлије 1778 укинуле Патријаршију, јер њихове намере нису сасвим биле реализане, њихова снага је већ била у рапидном опадању, тако да нису могли више да праве никакве сметње образовању модерне српске нације. Сва снага вере, сва црквена, уметничка и политичка традиција су деловале још од оснивања Пећске патријаршије, да одрже и развијају српску народност, да пределе који су припадали црквеној сфери а били су ван историских граница Србије србизирају. Македонија није ту спадала. Због тога њени становници нису постали ни Срби као што нису постали ни Бугари, стога су у културном погледу знатно изостали иза Срба. Насупрот Маке-

донији, северна половина међупростора који је до Немањића био бугарски, од ове епохе (од васпостављања Патријаршије) није више национално спорна. Ова земља је припадала Пећској патријаршији, па је због тога постепено постала чисто српска. Може се рећи да је тиме Србија достигла своју природну границу; западни Балкан на истоку, Моравско-вардарска вододелница на југу образују добре граничне ивице».

Проф. Фердо Шишић је казао у једном свечаном говору 1936²⁰):

«Упоредимо ли Илиризам са Васкрсом српске државе на почетку XIX столећа, за Карађорђа и Милоша, опазимо одмах, да је хрватски препород био бесумње далеко тежи као проблем него као борба, јер је српска физичка многогодишња крвава борба била, разумије се, неоспорно тежа, док је рјешавање српског националног проблема — у антитези између православног и муслиманског човјека — вазда било веома једноставно. Илиризам на име имао је и да ствара хрватски народ и да га уједно брани од непријатеља (подвучено од самог проф. Шишића), док је у српском препороду онај први задатак — стварање српског народа — сасвим отпао. Већ давно сви су се православни унутар граница Пећске патријаршије, а онда и Карловачке митрополије, осјећали Србима, тако да за стољетног турског ропства, ако и није било српске политичке независне државе, али је под Турцима постојала једна јединствена духовна Србија (подвукао писац) унутар граница православне цркве. Овај крупни моменат не ваља никад пуштати с вида, па зато се и згоди, да се одма на глас о Карађорђевој буни — 1804 и 1805 године — узбунило читаво Српство, не само оно у Турској и у Црној Гори, него и оно у Хабзбуршкој монархији од Баната и хрватско-славонске Војне границе до Котора и Будве у јужној Далмацији».

И ових наших дана је у самој Пећи истакнута била важност њене Патријаршије по Српски народ. То је учинио нико други него главни верски старешина Муслимана у Југославији Сулејман еф. Кемура приликом устоличења патријарха Германа на трон српских патријараха у Пећи. То је било 29 маја 1960, којом приликом је реис ел улема Кемура између осталог казао (стр. 169)²⁵):

«Под утицајем Мехмед-паше Соколовића, чије нам је поријекло познато, а који је дошао до највишег положаја у отоманској

управи, обновљена је Пећка патријаршија, у коју је дошао за патријарха његов брат Макарије... Познато нам је да обновљена Српска црква није била само вјерска него у извјесном смислу и политичка организација српскога народа. Она је, кроз историју, одиграла важну улогу у окупљању српскога народа. Преузимајући улогу политичког претставника, она је снажно дјеловала и на очувању духовног јединства народа... Мени је врло добро познато да је утицај вјерске и црквене организације на обликовање живота народа у прошлости био врло велик, па нема разлога да то не буде ни данас».

Црква је преузела улогу чувара народа оди. народности чим су Турци земљу заузели. Они су претстављали један изразити и јако наглашени антипод вери отаца. Веру је требало спасавати. Ко је то могао да чини? Народ преко јерархије. Зато се он сјатио око ње, и за цело време непријатељске власти, и у Турској и у Аустрији, није одвајао од ње. Црква добива нарочиту снагу у народу, већу него је имала у слободној земљи.

Обновом Пећске патријаршије дозвољено је било подизање нових манастира и рестаурација старих. Познато је, међутим, а у овој књизи се то нарочито наглашава у посебној студији, колико су наши манастири допринели одржању вере и народности српске. Ко зна шта би од њих и од нас било да Пећска патријаршија није дјествовала.

VIII

Ни тиме није исцрпљен сав значај Пећске патријаршије за Српски народ и за српску државност.

Ту сасвим скоро, између ратова, један немачки историк је поставио тврдњу да Срби имају историско право на Босну и Херцеговину, јер је она неколико векова била у саставу Пећске патријаршије. Ми Срби нисмо никад много полагали на историска права, а данас је та теорија уопште узевши антиквирана. Па ипак резоновања овог немачког историка заслужују пуну пажњу: Она су у најмању руку научно куриозна.

Ми ћемо овде пренети та резоновања, тј. превести одговарајуће ставове из историске расправе изашле у Немачкој између ратова, и то у једној од најбољих њихових колекција историских

студија, у књизи Ернста Ауриха «Југословенско питање и Јулска криза 1914»²¹).

Тамо стоји на страни 28: «Додуше, стара држава (српска) није никад тај циљ постигла (освајање целе Босне. ЛМК). Па ипак, српски покрет новог времена има правни титулус на посед Босне: она је била део подручја старе Пећке патријаршије, која је у време надујбљег понижења Србија преузела идеално Душаново наследство у културном и црквеном погледу и која је (та Патријаршија) згодним ставом према владајућој Турској, поред политичке немоћи, довела под свој опсег, у експанзији вредној дивљења, све српске назване земље јужнословенског предела настањености, па и Босну, што јој до тада није било успело, а све то у заснивању културног империјализма».

IX

Напоследку, односи у Пећској патријаршији, права која су Срби тамо имали, положај који су били стекли, ситуације које су им биле признате, имали су извесну реперкусију и на статус пресељеног дела српског народа у Аустрији. Можда Леополдове Привилегије не би ни настале да се радило о руљи, а не о једном извајаном националном организму, који је и у ранијој постојбини имао ванредна права и признања државне власти. Вођи пресељеног Српства нису престајали да то истичу и да на основу тога покушају добити што више повластица.

То је први истакао мађарски историчар Швикер у многим својим делима, а нарочито у Политичкој историји Срба у Угарској¹⁸). Тамо он, према Пилару (стр. 348 исл.)⁷), жали да су:

«Власти Монархије морале да воде сталну борбу са патријархом, који је увек све очитије хтео да игра улогу шефа нације, са рашким народом, који је покушавао да створи једну народну касу, и против обојих (патријарха и народа), јер су хтели да се развију у државу у држави (*statum in statu*)».

У једној години дана доцније објављеној расправи (стр. 374)⁸⁰) пише проф. Швикер како су се досељени Срби «тим енергичније опирали деоби своје националне цркве што је она за њих значила јединство народа...»

На страни 435 наводи Швикер царску диплому митрополита Вићентија Јовановића на латинском језику која би на српском преводу гласила: «Овим управо потврђујемо да, као што је правилно изабран и од Нас свечано постављен и потврђен архиепископ и митрополит народа Илирскога или Српског (Рашког) грчког обреда, тако треба да се он призна и поштује од целог народа тога обреда који се налази у нашим покрајинама».

У првој речници за народ каже генс, у другој популус. Да у оба мисли на народ у етничком смислу не може бити сумње. Сам Швикер на основу архивских података говори свуда о српској или рашкој нацији, или просто Нацији. Кад су спојене архидијецезе карловачка и београдска, многи су били за то да се митрополит не зове ни карловачки ни београдски већ «према српским привилегијама Митрополит рашке нације грчког обреда». 1727 моли митрополит да се сазове сабор у коме би се састали «заступници целокупне рашке нације». Он упућује молбу у име Нације, други пут «на основу овлашћења датог му од Бога и часне нације, према инструкцијама и пуномоћству Народа (нације)» итд. У важећим прописима за Србе у Аустрији стоји да ће митрополит изгубити звање и бити избачен из заједнице ако «ђаволом заведен пређе у унију»: «Народ (нација) има на његово место да бира другог поглавицу Цркве!»

Док су у Турској и неке друге народности имале сличне привилегије, у Бечкој ћесаровини имали су их само Срби, Срби као такви, Срби као народ (верски само диференциран)!

Немачки историчар Лоренц, који је научно обрађивао поједине године историје, каже за годину 1683 стр. 259)⁶⁶):

«Она (бечка влада) призна далекосежна нарочита права за 36 хиљада породица грчке вере које су се иселиле из Србије под патријархом пећким Арсенијем Чарнојевићем, тако да су ови, друкчије него немачки колонисти, образовали готово државу у држави под својим сопственим црквеним старешином».

Пилар додаје излагањима Швикеровој историји са своје стране: «150 година доцније, ми стварно видимо једну израслу српску државу, мада у оквиру Монархије, то је тзв. Српска Војводина, која је обухватала мађарске жупаније Бачку, Банат и Крашованско-Серењеску, а онда срезове Илок и Руму хрватско-славон-

ске жупаније Срем, и од 1848 до 1860 претстављала једну самосталну круовину Монархије.

Ми тврдимо — пише даље Пилар — постанак Војводине није била нека случајност, већ природни излив значајне државно-творне снаге инкорпорисане у српској народној цркви која је са Арсенијем IV Чарнојевићем усељена у Аустрију, и којој је требала само повољна прилика да ступи у дејство.

И није само та чињеница постигла највећи значај. Готово већу важност је доби следећа околност. Пећској патријаршији која је са својим тежиштем пренесена у Аустрију (од 1689 до 1849 као митрополија а једновремено са појавом Војводине опет Патријаршија) није успело само да организује Српско-православне цркве која је постојала од 1557 до 1689 под турском влашћу одржи и у земљама Аустро-Угарске, него да је још и даље развије».

И та своја врло опширна излагања о Пећској патријаршији д-р Иво Пилар завршава овим речима (стр. 352-3)⁷):

«Ми морамо, дакле, на основу наших досадашњих излагања установити:

1) Сто година иза нестанка средњевековне Србије (1459 до 1557) појављује се у оквиру Турске државе једна нова теократска српско-православна државна творевина, која је поставила себи за задатак да цео Балкан, али нарочито његов североисток задобије за српско-православну идеју.

2) Организација створена од ове црквено-државне идеје освајања постоји и данас и непрестано даље дејствује у правцу који јој је био првобитно намењен.

3) Ова идеја је имала снагу да сву науку Европе инфлуенцира у свом духу, и тако да утре пут својим будућим освајањима.

4) Та идеја освајања, настала на црквеној бази постала је важна компонента данашњег Свесрпства и политике краљевине Србије како ћемо још даље видети».

У једном другом одељку своје антисрпске књиге, пише д-р Пилар (стр. 392)⁷): да је само у Угарској у 18 веку «одржана свест о узајамности између цркве, државе и српске нације...» «Она је управо живела још само у јужној Угарској, где су се задржали Рашани и наследници пећских патријараха и где су

одржали будном традицију раније везе између народне цркве, народне државе и народности».

На страни 394 поменуте књиге жали се д-р Иво Пилар «да је карловачки православни патријарх предложио као први инартикулирање (то значи законско формално установљење) српског имена у хрватском Сабору, што је уз помоћ владика пакрачког и плашког такође спровео...»

«То је био доказ да је и у Хрватској православна црква била носилац свесрпске агитације...»

И овај (шести) одељак под насловом «Шта је језгро југословенског питања?» завршава: «Језгро југословенског питања је да се Српство развило до једног оштро империјалистичког, једнако конфесионалног као и национално-политичког настојања... Тај покрет нису створили Карађорђевићи, као што се погрешно схваћа; то је природна еманација византиске и српско-православне црквене мисли. Њена историја и развој стари су много векова, много пута је мењала форму развоја, али се ипак искристалисала национално-политички у Јужној Угарској тридесетих година 19 века, а од 1860 државно-политички до данашње форме у ново-српској држави».

Све то Пилар види као последицу Пећке патријаршије!

ЛИТЕРАТУРА.

¹⁾ Константин Јиречек, Историја Срба. Превео и допунио Јован Радонић. Књига I—IV. Београд 1923-1925.

²⁾ Љуб. Стојановић, Српска Црква у међувремену од патријарха Арсенија II до Макарија (око 1459-63 до 1557 г.). Глас Српске краљевске академије наука, 106, г. 1923, стр. 113 ид.

³⁾ Јован Радонић, Римска курија и јужнословенске земље од 16 до 19 века. Посебна издања САН. Одељење друштвених наука, Н. С. књ. 3. Београд 1950.

⁴⁾ Радослав Грујић, Пећска Патријаршија, Народна енциклопедија Срба, Хрвата и Словенаца, уредио проф. Ст. Станојевић, III књига суб воце (под тим насловом чланка).

⁵⁾ Д-р Душан Ј. Поповић, Срби у Војводини. Књ. I 1957; књ. II, 1959. Нови Сад, Матица српска.

6) Станоје Станојевић, Историја српскога народа. II издање Београд 1910.

7) L. v. Südland, Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems. II Auflage, Zagreb 1944.

8) L. V. Südland, Južnoslovensko pitanje i Svjetski rat. Prikaz cjelokupnog pitanja. Preveo Fedor Pucek. Zagreb 1943. (Südland je pseudnim Iva Pilara).

9) K. S. Draganović, Massenübertritte von Katholiken zur „Orthodoxie“ im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft. Orientalia Christiana Periodica. Volumen III, No. I-IV, Roma, 1937.

10) Leopold von Ranke, Serbien und die Türken, Gesammelte Werke. 1879.

11) Л. В. Березинъ, Хорватія, Славонія, Далмација и военная Граница. Санктъ Петербургъ, Томъ I, 1879.

12) Roderich Gooss, Das österreichisch-serbische Problem bis zum Kriegserklärung am Serbien, 1930.

13) Ladislaus Hadrovics, L'église serbe sous la domination turque. Bibliotheque de la Revue d'Histoire comparée. VI. Paris 1947.

14) Никола Радојчић, Српски државни сабори у средњем веку, САН, стр 49.

15) Ив. Јастребов, Податци за историју цркве у Старој Србији, Гласник српског ученог друштва, 42.

16) Саопштио А. Ђукић у Летопису Матице српске, Нови Сад, 1903, 219.

17) Иларион Руварац, Прилози к објашњењу извора српске историје. Гласник Српског ученог друштва. 49, 1881.

18) Maximilian Braun, Die Slawen auf dem Balkan. 1941.

19) J. H. Schwicker, Politische Geschichte der Serben in Ungarn. Budapest 1880. S. 168, 336.

20) Gerhard Kutzscher, Zum Serbisch-Bulgarischen Völkerkampf, Zeitschrift für Geopolitik, III Jahrgang 1926, II Halbband.

21) Фердо Шишић, О стогодишњици Илирског покрета. Летопис Југ. академије знаности и умјетности за г. 1935-36. Загреб 1937, стр. 110.

²¹⁾ Ernst Aurich, Die jugoslavische Frage und die Julikrise 1914. Beiträge zur Geschichte der nachbismarkischen Zeit und des Weltkrieges. Heft 12, Stuttgart 1931.

²²⁾ F. Eichmann, Die Reformen des Osmanischen Reiches mit besonderer Berücksichtigung des Verhältnisses der Christen des Orients zur türkischen Herrschaft. Berlin 1858.

²³⁾ Carl Ritter von Sax. Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19 Jahrhunderts. II Auflage, Wien 1913.

²⁴⁾ Влад Р. Петковић, СТАРИНЕ. Записи, Натписи, Листине. Народни Музеј у Београду: Писани споменици 1. Београд 1923.

²⁵⁾ Гласник, Службени лист Српске православне цркве. Број 6. јуни 1960.

²⁶⁾ Lorenz, Türkenjahr 1683 . . .

²⁷⁾ Архиепископ Данило, Животи Краљева и архиепископа српских. Превео Лазар Мирковић, предговор написао Никола Радојчић. СКЗ. Број 257. Београд 1935.

²⁸⁾ Л. М. Костић, 400 година од обнове Пећке патријаршије, Календар «Америка» (Паландачића) за 1953, стр. 22 и сле.

²⁹⁾ Л. М. Костић, Како српски непријатељи описују Пећску патријаршију, Канадски Србобран, број од 18 априла 1957.

³⁰⁾ Prof. Dr. J. H. Schwicker, Die Vereinigung der serbischen Mitropolien von Belgrad und Karlowitz im Jahre 1731. Nach archivalischen Quellen dargestellt. Archiv für österreichische Geschichte der Kais. Akademie der Wissenschaften. LXII Band. 1881.

СРПСКО ЦРКВЕНО ЗАДУЖБИНАРСТВО

I

Морам признати да су ме са пута по Северној Америци у лето 1958 највише импресионирали и најпријатније изненадили српски православни храмови. Свуда сам на њих наилазио, у сваком крају где Срби живе у САД и у Канади. И једни храмови изгледали су ми лепши од других. А сви дотерани, углађени, брижно неговани. Сви скоро архитектонски прилагођени задужбинама Немањина, у првом реду, са већим или мањим отступањем, Грачаница на Косову. Већ су по том могли одмах се да се препознају; више су били споља обележени српством него православљем.

Већи део тих храмова саградила је била стара српска емиграција («економска»). Новодошла се са њом такмичи и не жели изостати иза ње у црквеном задужбинарству и у слављењу својих Светих.

А није то било лако ни једној ни другој емиграцији; и да су хтели, припадници једне или друге, нашли би с правом стотине пречих потреба и задатака. Они су све своје моралне обавезе углавном задовољавали, али према Цркви првенствено. И онај ко је имао доста; и онај ко је имао мало и онај ко није имао ни најпотребније за живот.

Ја сам се више пута снебивао, читајући новине нашег расељења, колико стотина па чак и хиљада долара дају сиромашни појединци да се сазида, или обнови, или само пролепша, српско-православни храм места у коме они живе. Ни за какву другу патриотску акцију не може да се добије од истих лица ни десети део суме.

Код старе емиграције је био долар велик, и редовно зарађен огромним знојем. Многи је иселеник морао да занемарује на извесним секторима живота и себе и своју породицу, само да не

изостане иза других Срба у жртви за цркву. Многи се задужио у том циљу, немајући уопште готовине. Ни то му није била сметња, да се само други не покажу бољи и пожртвованији од њега, да испадну ваљанији Срби и православци него он.

Јер је сваки сматрао да је тиме највише ангажована његова част, тангиран његов понос, да се најбоље на тај начин врши национална дужност и национална мисија (више него верска).

Давали су једнако они који су намеравали да стално остану у Новом крају као и они који су имали чврсту намеру да се врате кући у Стари крај чим стекну мало уштеђевине и да скончају свој живот на истом месту и на исти начин као њихови преци. Они нису тако интимно били везани за крај у коме помажу зидање српске цркве, где не мисле чак ни да их опоју кад оду на вечни починак.

Нова емиграција, опет, мора да помаже своје породице и своје пријатеље пре него сама себи обезбеди пристојан живот. Па опет, ни она не жели да заостане у својој дарежљивости иза старе емиграције. Чак и она лица која се нигде иначе не чују и не виде, која не живе животом јавности, која остале патриотске акције игноришу, кад се купи новац за цркву, ту су међу првима.

II

Размишљао сам много о овој појави и покушавао да јој нађем разлоге. Верујем да сам их нашао у традиционалном српском задужбинарству и у традиционалном српском окупљању око Божјих храмова, па сам тај проблем почео ближе да студирам.

Откад је Свети Сава организовао српску православну цркву, одма се јављају и благочестиви ктитори српских храмова. А њима предњаче благовјерни и христољубиви владари српски, пре свих осталих родоначалник Немањића, Стеван (Симеон Мироточиви). Потомци његови и прејемници српске круне неће да изостану иза њега. Сваки је оставио бар по неки монументални храм себи «за душу» (латински: pro anima одатле реч: задужбина), а потомству за молитву. И сви су се као утркивали (тако бар изгледа данас нама, њиховим далеким потомцима) ко ће да остави сјајнији и велелепнији храм. Неки су од тих храмова остали до дана данашњег (док о дворовима и резиденцијама владара једва да има

и трага игде). Они су испунили задатак који је један народни певач изнео као мотив тога монументалног грађења:

Да се знаде, е смо царовали.

Али народне песме углавном истичу религиозност српских владалаца, њихово старање о души после своје смрти, њихову бригу да им и потомство и потчињени имају где Бога молити. Зато народни певач са поносом истиче:

Што бијаху Немањићи стари,
Цароваше, па и преминуше,
Не трпаше на гомиле злато,
Но градише с њиме задужбине,
Саградише многе манастире.

Онда неписмени народни певач, понајчешће још и слеп, набраја сад редом «задужбине» Немањића, које су једна од друге удаљене по више «река». Набраја са једном прецизношћу и историском тачношћу да то задивљује.

То све набраја у овом случају у виду укора кнезу Лазару; њему приговара жена његова Милица што и он не иде стопама Немањића и зида задужбину. Кад их је све набројила, каже мужу и господару:

Све то јесу њине задужбине!
Ти остаде у столу њиноме,
А не градиш нигде задужбине.

Кнез Лазар је сад убеђен а помало и застиђен, Види се то из даљег текста песме «Зидање Раванице»:

Тад говори славни кнез Лазаре:
«Чујете ли сва српска господо,
Шта говори госпођа Милица . . .
Хоћу градит цркву Раваницу
У Ресави крај воде Равана;
Ударићу темељ од олова,
Па ћу цркви саградити платна,
Саградићу од бијела сребра
Покрићу је жеженијем златом,
Поднизати дробнијем бисером,

Попуњати драгијем камењем,
Сва господа на ноге устала,
И часно се кнезу поклонила:
«Гради, кнеже, биће ти за душу,
И за здравље Високом Стевану».

Из последњих речи види се јасно главни мотив зидања. Његови дворани, властела, вође и старешине Срба, примају његову одлуку са одушевљењем. Они га и даље потстичу и упозоравају на благодет таквог дизања храмова Божијих: Њему, кад умре, биће за душу, његовом потомству за здравље!

У једној другој народној песми пита Србин самога Светог Саву, сина великог жупана Немање («цара Немање»):

«Куд се ђеде цар Немање благо,
Девет кула гроша и дуката?»

Огромно је то благо, према представама народног певача, и он, као и Србин кога опева, сматра да нити то благо сме да мртво, неискоришћено лежи, нити да се употреби у луде сврхе. У доба патримонијалне државе, кад се све државно сматрало владаревим, кад је владар, по речима Луја XIV, био инкорпорација државе, држава сама, и кад је могао са државним новцем да чини шта хоће, један обичан Србин тражи да се положи рачун о томе. А Свети Сава не сиктерише тога Србина, не упозорава га на пристојност, не упућује на поданичку скромност и послушност, већ му сместа даје задовољавајући одговор:

«Није бабо расковао благо,
На нацаке и на буздоване,
Ни на сабље ни на бојна копља,
Ни добријем коњма на рахтове,
Већ је бабо похарчио благо,
Све градећи задужбине дивне».

У песми «Милош у Латинима», хвале се Милошу Обилићу латинска господа какву они цркву имају и пребацују му:

«Ви нејмате таковијех цркви».

(Интересантан је и језик овог стиха; сличан је много савременом језику Дубровчана).

На то им војвода Милош одговара:

«Ви сте мудри, господо латинска,
Јесте мудри, ал' зборите лудо:
Да ви знате наше намастире,
Наших славних цара задужбине,
Какови су и колики ли су».

Затим их набраја и описује опет једном прецизношћу која запањује, сијасет манастира, и то удаљених између себе по више стотина километра. Иларион Руварац се такође чудео овоме, па је пронашао да је народни певач то узео из неке Србуље (колико се сад сећам Руварца). То је мало вероватно: он није ни умео читати; писац Србуље, одн. преписивач, знао је њих исто колико и народни певач, често веома удаљен од овога.

На крају, набројавши главније, народни певач, даје «клаузулу остатка»:

«И остале српске намастире,
Да видите, па да се дивите,
Какви ли су и колики ли су».

Народни певач је описао још многе манастире и истакао њихову лепоту. Тако нпр. задужбину «цара» Лазара Раваницу. Кад је већ била сазидана, пева народни гуслар:

«Оде царе цркви Раванице,
Да он види каква му је црква.
Кад је царе био према цркви,
Сину црква као јарко сунце;
Коњу ждрака у очи удари,
Под царем је коњић поскочио . . .»

Чак ни коњ није могао одолети лепоти нове цркве!

III

Све то што је народни певач у песми изнео, све то има и своју историску подлогу, све је то историски поткрепљено, за све постоје историски извори и докази. Ти су извори разноврсни: од разних хрисовуља, даровних писама итд. до биографских података наших средњевековних писаца. Из тих биографија ми ћемо овлаш, илустрације ради, пренети неколико података.

У «Животу Стефана Немање» од његовог сина Стефана Првовенчаногa стоји на једном месту (у Литератури под 1, стр. 34): «Овај наш господин свети, не могући зауставити срца свога, распаљен Христовом љубављу, поче зидати храм светог архијереја и чудотворца оца Николе, близу Свете Богородице, оне на ушћу реке Бањске». (То су сад развалине манастира код Куршумлије).

После се закле Христу (цит. дело, стр. 43): «Назидаћу и храм пречисте и пренепорочне Матере твоје добротворке, и ту ћу ти испунити завете које изрекоше уста моја». То су били завети монаштва и одвајања од света. Затим даље стоји у биографији: «И поче зидати храм Пречисте у Ибру, на реци по имену Студеници. И док је све ово радио, увек и непрестано слаше молбе Господу и Пречистој матери његовој... Ове молитве чинећи из дубине срца, веселом душом труђаше се о храму Пресвете, старајући се о њему да се скоро сврши. А кад гледаше подизање храма Пресвете, овај мој господин свети, верујте ми господо и браћо, видео сам његов ум како се диже у висину као неки небопарни орао, који је држан на земљи везан узама железним, па се истргао и у висину узлетео, да дође до онога бесмртнога и светога источника...»

Кад је монах Симеон био у Светој Гори, ту је наумио такође да зида храм и манастир (Хилендар). Обратио се за помоћ сину, јер он није имао више ништа. Син му, Стефан Првовенчани, наводи текст тога писма (стр. 50): «О драго чедо и слуго Христов, знај, ако смо те и оставили вољом Господа Бога и Пресвете, и с благословом мојим, да владаш у том месту, пишем ти да нађох пусто место усред Горе Свете, Ваведења Пресвете Богородице, по имену Хилендар. Не лени се, него похитај свом снагом својом да га подигнеш, да се сазида храм Пресвете у спомен мој у земљи овој, и опет после мене да буде теби и чедима твојим и унучадма, у вашем роду до века. Јер ти си ктитор овоме, као што и пређе писмом предадох у држави својој храм пресвете Богородице благодатнице у Студеници, ни с ким у заједници, само теби и породу твоје после тебе...»

У биографији Светога Симеона од монаха Доментијана налазе се многи слични и истоветни подаци. Он зида манастир Св. Богородице и манастир Св. Николе (стр. 226)²), затим манастир

Св. Георгија (стр. 235), онда Пресвете Богородице у Студеници (стр. 241 ид.) «И учини молитву ка Господу Богу, Сведржитељу и ка пречистој његовој Матери, и поче зидати храм у име пресвете Богородице у Ибру, на реци званој Студеници... прилежно бринући се за њега да би он убрзо био свршен... А помоћу Божјом и поспешењем Светог Духа, и молитвама пресвете Богородице, Богом би свршен манастир свете Богородице, који свети назва великом лавром на собрање многим монасима, Богу на прослављење, на похвалу пречистој Богородици, на освећење преподобноме, и на спасење онима који живе у њему».

Доментијан даје такође веома опширне податке о зидању Хилендара. Цитира скоро истоветно писмо Симеона сину Стефану, али доноси и одговор Стефана Првовенчаног нешто друкчији, упућен му преко изасланика очева, игумана Методија. Устао је Стефан са престола, пао ницице на земљу, заблагодарио Христу на великом милосрђу што му дозвољава да буде «саопштником и ктитором светих храмова Божјих које (Симеон) стече својим светим подвигом а и сада, у дубокој старости, не престаје зидајући свој пут на небо...»

«А игуману Методију посланом од преподобног (Симеона) довољне из преизобилне дарове посла ради основања дома пресвете Богородице, а усто и за довршење његово, не само једанпут, но и на све године шиљући што је на потребу светом господину док се не сврши дом пресвете Богородице; и не само дарове, но и од земље своје одлучивши даде што је довољно да испуни вољу светом господину и монасима који су у том светом месту...»

На стр. 278 стоји: «И помоћу Божјом и поспешењем Светога Духа, и молитвама пресвете Богородице, и подвигом богомисаоних светилника преподобнога Симеона и богоноснога кир Саве, био је саздан манастир и око њега град, а посред њега начинише велики пирг да је сличан царском дому, и високе палате томе сличне... И то постаде Хилендар».

Сасвим сличне изразе употребљава Доментијан и у «Животу Светога Саве», који је уз Живот Св. Симеона (иста књига стр. 67).

Пре него је почет био Хилендар да се зида, Свети Сава је, по Доментијану (стр. 271) на том месту упутио Христу топле молитве да га својим «Светим Духом оснажи и буде му помоћник...»

«да сатворим дом пречисте Ти матере Богородице, као прибежиште за сва чеда отачества мојега која те љубе, тако да се сви који овде пребивају сместе у Твоје пространо царство». Даље пише Доментијан: «И са Богом, који му је помогао, поче зидати манастир Дом пресвете Богородице, благодетељнице Хилендарске, и прво обнови цркву, јер црква од првих дана беше а и данас је, али је преподобни (Симеон и Сава) украсише и распространише колико требаше на почест отачеству њихову».

У Животу Светог Саве од монаха Теодосија стоји (стр. 156)³) да «Свети (Сава) сазида многе цркве мале и велике докле је био архимандрит у Студеници, не само камене него и дрвене, да се на сваком месту његове државе Бог слави». А мало пред тим каже да је «српска земља тада била великога пространства» (онда спомиње зидање Жиче, али укратко).

Тако стоји и код Доментијана, генерално, да се «по целом отачеству његовом (Немањиним) подигоше цркве Христове...», «подигоше се манастири по целом отачеству преподобнога...» (стр. 247)²).

Код архиепископа Данила и његових настављача има доста конкретних података о грађењу задужбина других српских владара и владарки. Тако он пише о монахињи (ранијој краљици) Јелени, мајци краљева Драгутина и Милутина, и каже (стр 58)⁴):

«Богоугодна мисао паде на срце ове блажене госпође Јелене и сетивши се, говорила је: «Ево видим својим очима божанствене цркве и свете манастире, што подигоше христољубиви мужеви (цареви) од основа ради славослова Божијега, а себи на вечан спомен. Зато треба и ја да се бринем да и ја уз помоћ Божју подигнем храм у име пресвете Богоматере, не би ли ми она била молитвена заступница у дан судњи...» «И тако поче зидати предивну цркву у име пресвете Богородице празник Благовештења, на месту званом Градац...»

«И умним очима гледајући колико Дух Свети помагаше да се овај храм брзо сврши, госпођа ова моја подвизаваше се весељем душе бринући се о свом светом храму да би га могла брзо свршити у свом животу... А када је помоћу Божјом свршен овај храм Пресвете весељаше се ова христољубива свршивши овако дело, и говораше: «Слава Богу који ме удостојио да свршим овако

дело... И сама још за живота свога испуни овај дом Пресвете Богородице сваким изобиљем...

Данило и настављачи истичу и задужбинарство краља Милутина. На страни 112 стоји: «Овај блажени и крепки краљ Стефан Урош, видећи помоћ Божију и покров на себи од маздодавца Христа, и од тада потстаче себе на већу љубав и на виши подвиг ка свом љубитељу Христу, те поче зидати мноштво светих црква не само у свом отачеству, но и у светом граду Јерусалиму, и у Светој Гори Атонској, и у самоме Царском Граду, и почевши зидати и друге свете цркве по свим изабраним местима, и сврши, и испунивши не малим но великим богатством и просвећењем, и све утврдивши постављаше на сваком добром закону. Старе цркве обнови и укрепи, давши небројено злато и сребро на исхрану и одело убогим и маломоћним. и свагда горећи љубављу свесрдачном ка Вишњем промислу, помишљаше у најбољем срцу своје на преподобнога свога прародитеља светог оца Симеона, какву грађевину и црквени украс да постави на чување и на покој свога светог тела...»

Даље стоји како се решио, у договору са мајком Јеленом и братом Драгутином, да сазида манастир Св. Стефана, познат по имену Бањска, где је и сахрањен.

И о Дечанима има података код Данила. На стр. 151 жали се краљ Стефан (Дечански) да му може бити скоро крај а није ништа учинио за спасење душе: «не учинивши добре врлине у овом животу, мучићеш се на векове». То му Соломон говори. А он сам себи: «Да, увек ово слушајући, треба да учиним и неки богоугодни спомен у животу мојем, не би ли како добру реч стекао после разлучења ми од овог сујетног живота. Јер видим да моји прародитељи и родитељи, и други, учинише дела Богу и људима, и уз то подигоше од основа божанствене храмове на хвалу и прослављање Богу, а вечан спомен и на чување телу по разлучењу тела од душе...»

Позва на саветовање «преосвећенога архиепископа Данила», саветовао се са «превазљубљеним сином својим» и неком властелом говорећи: «Добре и благе успомене мојих родитеља обличавају моју леност, који подигоше божанствене храмове на велику и вечну успомену себи. Хоћу да начиним храм Богу моме Спасу

Христу...» Онда одоше сви «тражити такво место на коме ће се саздати овај храм. И ходећи, нађоше равно место на обали реке зване Бистрица, и видевши господин мој рече: «Ево место изабрано за храм Богу...» И тако положи камен руком својом прво... И нарекоше га храм Господњи на име празника Вазнесења Господњег звано место славни Дечани. И пошто је ту сабрано велико мноштво уметничких и вештих мајстора, и пошто је све спремљено, и тако почеше зидати, да је чудно и преславно онима који гледају, часне и многоразноличне мраморе тешући, и ове полагајући у сазидање такве божанствене цркве...»

И краљ и архиепископ су стално надгледали зидање и уживали у благодати Божјој, «чинили су добар пример и богољубље свима у отачеству српске земље...» «И овај свети храм славе Господње украси сваким почастима и црквеним потребама довољно...»

«Помишљајући на крај свога живота и пролазак годишњег круга, и на сенку ствари и пролазне силе привремене славе, и на долазак немилостиваго судије, пун грозе, а опет сећајући се неподобнога што је чинио, говораше: «Не бих ли, макар и мало могао добити прштење за овако од мене рукоположено дело?».

И Григорије Цамблук говори у својој монографији о Дечанском са још више заноса о овом храму и његовом зидању (стр. 22 ид.)⁵). Тамо између осталог стоји: «Пошто је божанствени крепко држан неизсказаном жељом да Богу угоди, то увек имађаше на срцу мисао: «Шта ћу дати Господу за оно што ми даде?» Изволи зидати храм у славу Христу Вседржитељу и ту положити сву своју усрдност. Обилазећи многа и различита места по својој области, тражаше прикладно за такво дело. И нађе неко место у пределима хвостанским звано Дечане... И тако са речју заповедаше да брзо дођу каменосечци и да се поставе од поморских градова начелници здања тога...» Биограф описује подробно ток и изгледе радње.

Константин Филозоф описује задужбинарство деспота Стефана Лазаревића, његову Манасију (Ресаву). Између осталог пише (стр. 87)⁷):

«И знајући да је мучање одређено да свакога доводи у велику част виђења и гледања, обилажаше горе и поља и пустиње,

тражећи где би могао подићи жељену обитељ, стан за ћутање. Нашавши најприкладније и најбоље место... помоливши се, приступи делу, и положи основ у име Свете Тројице... И свуда дакле, са сваком журбом и најлепшим стварима, и многочасним највештијим радницима, најискуснијим живописцима, где год их је било, и многим златним и цветним шарама украси је...» Писац наводи све поклоне и жртве Стефанове за манастир.

За оца Стефановог кнеза Лазара наводи Константин (стр. 60)⁶), спомињући глобално његова добра дела, на првом месту «љубо-**часна здања црква и манастира**». Мало пред тим каже да почива «и сада као жив у великој обитељи званој **Раваница, коју сам сазда...**»

И патријарх Пајсије у Животу цара Уроша описује задужбичарство његово и мајке му у Скопској Црној Гори, Скопљу итд. (стр. 138)⁷). Оваквих примера има на стотине. Наши наводи су само екземплификативни.

IV

Није само српски народни певач био задивљен лепотом и монументалношћу српских манастира, већ свак ко их је видео и спазио. У свим временима људи су се дивили монументалности и лепоти српских манастира, и наши и страни, и завојевачи и пријатељи, и високо научени и неуки.

Ми ћемо овде изнети неколико прикупљених утисака и мишљења изречених углавном од странаца и то странаца од имена и реномеа. Изнећемо само оно што су они рекли о спољашњим одликама средњовековних српских храмова, углавном о њиховој архитектури свакоме видљивој, док о фрескама, које су још више задивљавале, не можемо овде говорити. То ће учинити други, позванији и способнији.

Већ биограф Стефана Дечанског Григорије Цамблук, Цинцарин из Бугарске, писао је 15 година после Косова, бавећи се у Дечанима, ово о задужбини Дечанскога. (стр. 23)⁸):

Он добролепи подиже боголепи храм, изнутра дужину и ширину многу имајући. Висину толику, да се очи утруђују оним који гледају. Стубовима од мрамора извајаним држан и камарама (сводовима) различним ишаран. Споља углачаним мрамором са-

стављен многочудно, црвеним, уједно и белим, свакога камена к другом сачлањење дивно и вештине највеће, да изгледа да је један камен лице целог оног храма. Пречудно у једном срашћења виду, спојено вештином, које се јавља у неизреченој некој лепоти, да благодет обасјава многа оне који гледају. И увек лепота камена и величина храма највишу придаје красоту извајаном савршено на камену, на достолепије оних који су га сачинили».

Непознати српски летописац из прве половине XV века каже да се ништа не може упоредити са пећском припратом, бањском позлатом, дечанским здањем, призренским подом и ресавским живописом⁸⁾.

Највећи слависта свога доба, Словак Павле Јосиф Шафарик, писао је у својој Историји Српске писмености (стр. 87)¹⁰⁾:

«Потстреком владара Немањићског рода подигоше се свуда по Србији цркве, манастири и палате, које хроничари хвале као чудесна дела и са архитектонске стране».

Стр. 85: **«Богатство и раскошност неких од њих, посебно манастира Хилендара, Студенице, Жиче, Дечана, Милешева, Раванице итд. изазива дивљење. Сами Турци, како кажу, имају обичај да узвикну кад виде рушевине ових манастира: «види се по тим рушевинама да су Срби имали некад своје царе».** Србија је заиста била земља пренасејана манастирима и црквама».

Његов унук велики историчар, Чех, Константин Јиречек пише уопште: **«Грађевине су највиднији споменик сваког протеклог културног периода. У српским земљама има, из последњих столећа средњег века, прилично знатан број великих и лепих цркава, које јасно говоре о некадашњем богатству земље, о владалачком и народном смислу и љубави за уметност»** (св. III, стр. 260)⁹⁾.

За Грачаницу каже Јиречек како је руски историчар Кондаков: **«необично хвали истичући да је она најлепша у Србији. Он уздиже и велича сјајан начин на који је грађевина замишљена и изведена, од чега је нешто доцнијим додацима упропаштено. Хвали даље дивно спајање и комбиновање опеке и камена, као и лепу орнаментичку шаренога низа опека у аркадама прозора. Француски историчар уметности Мије истиче и хвали хармонију линија и равнотежу маса Грачанице... По Кондакову, ванредно**

искићена грађевина с пет кубета из времена најбујнијег цветања старосрпске архитектуре, то је црква Св. Ђурђа у манастиру Нагоричану. Она је такође из доба Уроша II (1313) и потпуно украшена фрескама. Црква манастира Бањске подигнута је такође из основа за владе Уроша II по узору на Студеницу. Данашња јадна рушевина имала је облик крста с једним кубетом, две побочне капеле и припрату. Споља беше обложена наизменичним слојевима белог, црвеног и медрога камења, а у унутрашњости све до мраморног пода, покривена живописом и богатим златним украсима. Манастир Дечане, задужбину Стефана Уроша III, карактерише енглески научник Ивенс као најплеменитију црквену грађевину у унутрашњости Полуострова...» Јиречек даје подробен опис Дечана, а такође наводи и сву употребљену литературу (III, стр. 270 и 271)⁹). За два пренесена мишљења види на крају ове расправе бројеве 11 и 12 Литературе.

Поред тих мишљења Кондакова и Ивенса, која смо преузели из Јиречка, донећемо још неколико мишљења која смо директно пронашли у цитираним делима.

Први словенски правник историк Пољак В. Мађијевски писао је 1835 I¹³):

«Споменици ликовних и лепих уметности, који су сачувани у рушевинама, доказују нам да је и у Србији и у Русији култура била рано развијена...»

Велики француски географ и етнограф прве половине прошлог века Ами Буе, казао је у свом опису Европске Турске (IV, стр. 31)¹⁴):

«... а број краљевских манастира (у Рашкој) објашњава довољно име Панагија (Свесвета) који је дат овој земљи од Грка».

Италијански полихистор Никола Томазо, родом из Шибеника, споменуо је српско задужбинарство у предговору народних песама из више језика¹⁵). Он је тамо казао између осталог. (Стр. 16): «А Србин, то је религиозан народ. Крајем XIII века Урош II подиже на Синају, у Јерусалиму, толико храмова колико је имао година владања, тј. четрдесетдва, за све државе и острва грчка и српска, свратишта гостију и цркве» (ово писац наводи на латинском, јамачно као текст неке преведене повеље, ЛМК). Скоро сви краљеви начинише дела свечане побожности, показујући

уверење да се на тај начин прилагођују осећањима целог народа. Политичке установе Стефана Душана, христољубивог, проглашене су милошћу Бога Великога на дан Вознесења 1349...» Стр. 22: «Србија има храмове из тринаестог и четрнаестог века; и Србија и Босна имају торњеве и кастеле са свим врстама ратног устројена, који, иако су порушени, могу да служе као одбрана од напада».

Бечко-пештански археолог Филикс Филип Каниц, који је дао монументалне приказе Кнежевине и Краљевине Србије у више свезака, написао је и једну студију о српској црквеној архитектури и објавио у издањима Бечке академије наука 1864¹⁸). Ту он између осталог каже:

«Још слабо испитани у археолошком погледу предели Македоније и Мезије, данашње Кнежевине Србије, као и аустро-српске Војводине, садрже многобројне споменике који се, у пуноћи стила, конструктивном устројству и техничком извођењу, придружују узорним грађевинама византиског стила.

Врло интереснати споменици за археолога својим историско-уметничким садржајем, они су не мање интереснати за историчара...» (Као најчистији тип српског грађевинарства могла би да послужи стара, лепа црква Павлица на Ибру).

Стр. 13: «Ако народи на Доњем Дунаву тек почињу да цене лепоту њихових старих споменика и да схватају законитост њихове конструкције, то ће онда и архитектура, мајка свих конструктивних уметности, добити опет благословени полет, који прати настојања Срба на другим духовним пределима и уз славне старосрпске протомајсторе (писац наводи њихова имена) поређаће се новосрпски ништа мање достојни».

Француски дипломата и књижевник Рене Мије (1849-1919) штампао је крајем прошлог века у познатој парижској Ревизи Оба Света низ путописа по Балкану. У једном од њих он говори и ово:

«Кад се пређу долине Полуострова, нпр. оне двеју Морава, човек напоследку не може да запази ништа друго сем слабих покушаја цивилизације у природном оквиру чијој лепоти не може довољно да се надиви... Та забoga, рећи ће он, да ли је могуће да ови тако ваљани Срби, који су овамо дошли негде

у време краља Дагобера нису створили ништа трајно? Ја сам био сав у тим мислима кад сам се долазећи са севера, пустио у кланце Ибра...» Но он је ипак нашао веома интересне знаке прошлости, и мало подаље пише (цит. дело стр. 88):

«Ова прошлост, сва се оживљује у старом манастиру Студеници... Испочетка, ја нисам ништа друго видео сем њу, лепу и елегантну цркву, вечно свежу... Требало је живети на полуварварском Ориенту, требало је претрпети муку овог хаоса боја и облика, где ни човек ни природа нису, како изгледа, имали слободу којој се следује, да би се осетио чар живе ивице плавог мермера на белом покриву, да би се уживало у хармонији углова и савијених лукова, које хришћанска молитва позајмљује од античке уметности. Са каквим страхопоштовањем ми разматрамо мале стубове, на половини пресечене, три портала који стоје испред иконостаса, и хералдичке лавове крстионице? Поздрав одајемо старим непокретним свецима насликаним у фрескама и методично поређаним уздуж зидова. Поздрав одајемо овим укротитељима душа, овим учитељима варвара... Слично су морали да мисле и благочестиви ктитори ове базилике, српски краљеви који су се понашали као моћни и који су мислили да заснивају царство једнако трајно као што је била сама црква...»

Писац јамачно хоће да створи код читаоца утисак да је црква остала трајна институција а држава није.

Великохрватски писац д-р. Иво Пилар, кога су усташе ценили више него ма кога светског писца, писао је у својој књизи О јужнословенском питању, изданој под псеудонимом за време Првог светског рата¹⁸⁾ ово:

Стр. 318: «Велики део свога богатства употребише Немањићи у корист Цркве. Градити задужбине и у Светој Гори, пулсирајућем срцу Православља, као и у самој земљи, саградити једну, «задужбину», сјајну цркву или манастир, и снабдети их богато, била је такорећи дужност сваког краља. **Историски извори су пуни извештаја о мунифицима (издашним) даровима српских владара из Немањићске династије црквама и манастирима...»**

Стр. 98: «Богатства која су задобили владари Немањића употребљавали су да граде цркве и манастире, да праве, «задужбине», које постадоше седишта црквених организација, народне

писмености и културе, а после, за време турског јада, неговалишта националних осећања и државне традиције.

Мора се признати Немањићима да су умели да поделе своја настојања, са ретком равномерношћу и хармонијом, на властите интересе династичке, онда државне, народне и црквене, тако да ниједном од ових фактора не буде криво, да су се они равномерно развијали и, у том равномерном старању, тако срасли у заједницу интереса какву ми у историји једва игде још можемо да нађемо. А то је била карактеристика српске државе и српског народа у средњем веку, а то је, као што ћемо још видети (у књи-зи) још увек и данас остала, и то у великој мери».

Француски научник барон Бејан писао је пред крај Првог светског рата: «Са својим краљем Милутином Срби почињу да играју претежну улогу на Балкану. Његово краљевство, то је зора једне српско-византиске културе, која цвета у зидању лепих и многих цркава. Верска архитектура беше за младу нацију први израз своје жарке вере и једне цивилизације која је покушала да се афирмира»¹⁹⁾

Немачки историчар уметности Карл Верман, који се у свом стандардном уџбенику осврће само на наше манастире Северне Србије (јер друге јамачно није познавао), каже поред осталог и ово²⁰⁾:

«У источном пределу Дунава нарочито скрећу нашу пажњу уметност Србије и уметност Маџарске» (уметност других народа те области сматра скоро безначајном).

«Величанствена црква Студенице, завештање краља Стефана I (умро 1199), беше испочетка мраморна грађевина, али је доцнијим дозиђивањем битно измењена... Богати главни портал је једно од чуда доцно-византиске уметности са западњачким примесама. Њени бочни стубови, који носе скоро чисто коринтске капители, почивају на лавовима хералдички стилизованим...»

(Die Prachtkirche von Studenitza... Das reiche Hauptportal ist ein Wunder spätbyzantinischer Kunst mit westlichen Anklängen...)

«Црква у Жичи, настала у XIII веку, у којој су крунисани шест српских краљева, одликује се органски сврстаним постројењем и са две куполе у трему фино удешене и са пуно стила подређене главној куполи...»

Француски историчар уметности Луј Бреје писао је двадесетих година овог века једну студију о српској и румунској уметности средњег века, и ту је између осталог рекао²⁰):

«Српска уметност (XIV века) имала је већ једну снажну традицију, стару два века, и њена оригиналност је могла да се одржи чак у контакту са моћном византиском школом...» (стр. 162).

Стр. 168 «Ове старе цркве средњег века, које су поднеле толико рана од стране векова и од стране људи, рушене и оштећене од стране векова и од стране победилаца, поправљане неинтелигентним ресторацијама, претстављају за Србију и Румунију, које су опет постале слободне, једно непроцењиво благо (*un trésor incomensurable*). Данас, на обе обале Дунава човек их чисти од рђа са једнаком потресном побожношћу (као некад), он их обезбеђује, он их репарира са много пажње, он проучава са љубављу њихову структуру и њихове украсе. То не може бити боље урађено, и ништа не може да произведе више радости код пријатеља Срба и Румуна, јер су ови споменици, подигнути од великих владара, са истим правом као и народна књижевност, најлепши и најдубљи израз њиховог народног духа у низу векова». (*la plus belle et la plus profonde expression de leur esprit national le long de siècles*) (Даље каже да су Румуни у црквеној архитектури подражавали Србе).

Познати француски историчар уметности Шарл Дил посетио је између последњих ратова неке српске манастире и објавио своје утиске у студији коју наводимо (бр. 21). Он је ту између осталог казао:

«Србија је пуна старих манастира. Најстарији потичу с краја XII века, највише их је из XIV и прве половине XV века. Највећи део њих је озидан на дивним местима на подножју високих, снежних планина, у увалама затворених и шармантних долина, на прибрежју шумних река. Све оне чувају старе цркве, које украшују дуги низови фресака, углавном очуваних, које није нико ни ретуширао ни мењао... (Говори о фрескама).

Један скори пут пружио ми је прилику да посетим многе од тих старих манастира, да осетим учешће у њима, да уживам у бескрајном чару...» (*d'en goûter le charme infini*).

Писац описује поједине манастире, што је немогуће све пренеги, само нешто из његових описа:

«На југу Приштине, лепа црква Грачаница додаје овим великим успоменама (Видовдана) свој накит и своју драж. То је најчувенија од српских цркава средњег века а по својој архитектури она заслужује ту славу... По својој архитектури Грачаница је готово ремек-дело...» (Par son architecture, Gratshanitsa est presque un chef-d'oeuvre).

На страни 662 говори о «лепом манастиру Дечанима». «То је једно од чуда Србије». (C'est une des merveilles de la Serbie) «Већ чим се пређе висока, посвођена капија, улази се у пространо манастирско двориште (порту): мало где има утисака тако дражесних, ретко где таквих које не очекујете... Ништа није мање очекивано него срести ово здање са оживљавајућим фасадама бојадисаног мермера и скулптуре, где редови fine аркатуре оивичују троугласту линију шљемена, где елегантни трифорни прозори украшавају зидове...» (Говори затим о фрескама).

Стр. 672: «Проучавање ових драгоцених споменика која чува Србија открило нам је њу заиста као једну нову област у историји уметности Истока. А то је што изазива интересовање и непоредиву чар при разгледању ових старих манастира, препуних успомена из области историје уметности, и који, на дивним местима у моралној атмосфери која нас све потреса, чувају ремек-дела прошлости која је била велика». (... conservent les chefs-d'oeuvres d'un passé qui fut grand).

У Интернационалној ревији балканских студија која је у тридесетим годинама излазила у Београду и имала паралелну едицију на српском језику под насловом «Књига о Балкану», писао је Шарл Дил о Балканској култури³⁴), па се понова осврнуо укратко и на манастире расејане по Балкану. За Грачаницу, Студеницу, Матејић, Лесново, Пећ каже: «Исто као у византиским црквама тога доба, богати керамично-пластични украси с вештим цртежима, са сјајним бојама, дају спољним зидовима тих грађевина необичну лепоту и драж. Цркве Грачаница, и у Каленићу, нарочито црква у Крушевцу, у том погледу су значајне».

И савремени енглески историчар уметности Сесил Стурт даје у једној књизи изашлој 1959 израза највишег дивљења српској

средњовековној уметности. Књига носи наслав «Српска заоставштина»²²⁾ и приказана је детаљно од д-ра Божицара Пурића у чикашкој «Слободи» за септембар и октобар 1959. Нажалост, приказивач није сасвим строго одвајао Стуртове мисли од својих коментара, но ипак је очигледно да су скоро сви употребљени ставови Стуртови. Из другог и трећег дела тога Приказа²³⁾ преносимо реченице које се односе на архитектуру (док је писац главну пажњу посветио пиктури тј. фрескама):

«Први образац српског сликарства наћиће Стурт у скромној цркви Св. Николе у Котору, грађеној 1196». Он сматра уопште да се та година кад је Св. Сава крунисао свога брата Стефана Првовенчаног за краља и кад се надмоћност Источне цркве усталила у Србији, има прогласити за почетак српског црквеног немарства».

Писац хвали цркву Св. Николе у Котору, па онда каже:

«Задужбина Уроша I манастир Морача, с карактеристичном припратом, лађом и олтаром, једноставном споља, необично богатом унутрашњошћу, очараће га својим естетским «Партедонским сразмерама» по мистичној формули златног пресека: висина је према ширини оно што је ширина према висини плус ширина. У обрасцу тих сразмера подигнути су у XIII веку манастири Милешева и Сопоћани. Средњу цркву Пећске Патријаршије Св. Сава је саградио по обрасцу Мораче и Андријевице у XIII веку, па су у XIV додате две друге са северне и јужне стране, повезане заједничком папертом. Више су три мање цркве него једна велика, шира је него дужа, више матриархална него патриархална, како каже Стурт.

У Немањиној Студеници и Жичи Првовенчаног наћи ће на мешавину западног и византиског стила, са три прозора под једним луком, које је срео већ код Диоклецијана и доцније у Хилендару».

«. . . Македонски стил српских цркава одликује се куполом, која преко четири трема силази на мала правоугаона поља на зидове. Не зна му се порекло, по једнима из Арменије од неке римске грађевине, по другима од римских купатила. Али је тај стил по Стурту у Македонији дошао до савршенства сразмере простора и масе, у чему је суштина архитектуре. У невероват-

ном складу спољашности, камена, глине и цигле у безбројним варијантама унутрашњости цркве. Ти цртежи камена и цигле одговарају често и цртежима њиховог везива на оделу и подстиркама, јер Стурт мисли да су Срби уметници у цртежу. Тај стил који се у Македонији расцветао наћиће још у манастиру Матки на Трески, да га нестане у моравској школи . . .»

«. . . У косовском стилу сакривено је чудо необјашњено и необјашњиво зашто је и како српски византиски стил превазишао Византију. Почео је у Нерезу 1164 и Нагоричину, а завршио у савршенству Грачанице 1320. Средишна купола добила је на сваком углу исту такву куполу у минијатури, као децу у породици, потребну јер је средишна купола постојала све већом и губила везу са зградом цркве. Естетски водила је око преко мањих купола ка средишњој . . .»

«Нема лепше и величанственије српске зграде од Милутинове Грачанице. С Милутином почиње велики век Српске краљевине. Све је снажно и савршено. Градила је три брата неимара са Косова Ђорђе, Доброслав и Никола. У основи је квадрат у квадрату, црква у цркви. Средишни део уздиже се изнад зграде. Стурт је назива архитектонски савршеним остварењем. Не зна да ли се тај стил још може развити, јер прилика се до сад није указала. Осам стотина година после Јустинијанове Св. Софије византиско семе је још оплодило величину, што је непревазиђено у историји архитектуре. За Стурта Грачаница је плод вековних искустава и напора, климакс остворења. После ње није настао антиклимакс, јер ће кубета и сводови одјекнути кроз српске земље и после Косова у варијацији моравског стила који ће се родити . . .

То оживљавање и усавршавање кроз свој рођени стил византиског сликарства и неимарства је **српски допринос култури човечанства**».

Француски државник Ерио, када је између ратова долазио у нашу земљу и обилазио српске историске споменике, посматрајући грађевину манастира Дечана, рекао је свом пратиоцу, песнику и дипломати Јовану Дучићу: «Сад сам тек разумео Србе, који су чак у XIV веку зидали овако монументалне споменике.

Куд би био степен ваше цивилизације и културе да није било Косовске пропасти!»

V

Највеличанственији храм нашег Средњег века и наше историске славе био је канда манастир Светих Арханђела код Призрена, који је подигао цар Душан као своју задужбину, посвећену своме Крсном имену. Он је, нажалост, до темеља срушен.

Жиречек набраја многе сјајне манастире из доба Немањића и онда каже (III, 84)⁹⁾: «Стефан Душан је хтео све те задужбине да надмаши својом гробницом, манастиром арханђела Михаила и Гаврила код Призрена, али ова лепа грађевина данас је сасвим порушена, јер не беше скривена у планинама и шумама, него подигнута на смелој висини у крају који су бурна времена више била захватила . . .»

Па ипак, нећемо просто проћи мимо њега. Ако нам недостају историско-уметнички подаци, навешћемо овде један песнички опис тога Храма од највећег српског песника Јован Дучића, спеван у најсјајније доба наше историје, почетком друге деценије овог века. То је поема «Манастир», која несумњиво садржи знатна претеривања и можда фантазије на појединим местима, али се некако јавља као згодан пандан малопре цитираним песмама народних певача, са којима смо започели отсек о лепоти српских старих храмова; са уметничком песмом највећег домета ми га завршавамо. Тај Дучићев сонет гласи дословно:

**Цар зида манастир Светих Архађела,
На води Бистрици дуг хиљаду хвата;
Силни су му стуби од албаstra бела,
Темељи од сребра, зидови од злата.**

**Престо Патријархов од опала; престо
Царев од рубина, стоји на два звера;
За десет владика од бисера место;
Сто кедрових стола за сто калуђера.**

**Свуд грчки мозаик и млетачка фреска,
У окнима стражу страже архангели,
Из свију сводова мирише и блеска.**

**А први пут звона зазвониће триста,
Кад из Цариграда врати се Цар смели,
И тешки мач спусти у подножје Христа.**

VI

Као што се види, све су наше старе велелепне храмове дизали владари и велможе, што потпуно одговара духу времена и материјалним могућностима тога доба.

Заиста, у феудалној држави једва је ко други могао да подиже величанствене храмове до владара и великаша. Народ их је зидао, али о трошку других и «за душу» других, својих главара и вођа. Кад би их народ зидао под кулук и неплаћеним знојем и јецајем, то не би биле задужбине ктитора већ самих радника, то би била проклета здања која се не би одржала. Не служи се Богу и својој успомени, својој «души», туђом муком и кроз туђи вапај.

Градови су зидани кулуком, тешким кулуком, који је народ једва подносио и стално проклињао. Познате су из народне песме клетве народа због кулука при зидању Смедерева. Народ није хтео свога владара због тога да прокуне, али је проклео његову жену деспотицу Јерину, којој је остао епитетон орнанс «Проклета Јерина». Она је тобоже желела тако богат и скуп град.

Стварно је у српском средњем веку постојала обавеза подизања градова; то је тзв. градозиданије. Спомине се оно и у Душановом законуку и као обнова порушеног града. Ту се прописује: «За зидање града: Где се обори град или кула, да га направе грађани тога града и жупа која је предео града». Цар Кантакузен прича како је Душан Силни с великим трошком дао утврдити град Бер у јужној Македонији (1350 г.). (Жиречек, III, стр. 136)⁸). Цркве и манастири су веома често били ослобађани од обавезе зидања града. Тако нпр. деспот Стефан Лазаревић ослобађа 1405 села манастира Милешево на пет година «от всјех работ господства ми, и малих и великих, и от војнице и от градозиданија . . .» (Стојан Новаковић, стр. 607)²⁴). У Душановом Законику налази се општа екземпција «свих Цркава» «од свих работа, малих и великих». Али сами манастири канда нису зидани кулуком. То би некако обесветило њихов задужбински карактер. Ја

бар нисам никад нашао помена да су манастири зидани кулуком; у народним песмама најмање. Тамо, напротив, стоји за «красну Раваницу».

Под високом, под Кучај планином,
Што је Лаза саградио цркву,
За живота јоште за својега,
Саградио себи задужбину,
О свом хљебу и о своме благу,
А без суза, без сиротињскијех.

За то има доказа и у старим споменицима. У биографијама појединих владара ктитора то се местимично истиче, некад директно а некад индиректно. У трећем одељку овог чланка наћи ће се подаци о томе. Стефан Первовенчани је нпр. слао оцу за зидање Хилендара «довољне и преизобилне дарове», а после за издржавање.

У Житију деспота Стефана Лазаревића наводи његов биограф Константин Филозоф (стр. 87)⁶ за задужбину Манасију: «**И тако многим и неисказаним трошком сврши се и украси се црква и град окол, изванредни станови за општежиће.**

Али најочитији доказ за ово тврђење имамо у биографији краљице (после монахиње) Јелене од Доментијана²), која при зидању пресвете Богородице на Грацу, «**много и небројено злато нештедице давајући свим радницима, да нико од њих не буде увређен насиљем, или да ко у нечем негодује, но свима доста преизобилно даваше, као мудри и разумни стројитељ. Ова блажена госпођа Јелена даваше им храну у згодно време . . .**»

VII

Све су скоро наше задужбине сасвим изнова подигнуте од ктитора. Једва је где било старе подлоге, а камо ли да је једна готова црква анектирана па проглашена својом. То би се косило са појмом задужбине.

И само тој околности што су увек изнова зидане задужбинске цркве може се захвалити њихова архитектонска лепота која и данас запањује, њихова грађевинарска чаробност, често истинска велелепност.

За таква архитектонска ремек-дела морали су се наћи и одговарајући мајстори. Но и то је била дужност ктитора. Тако нпр. биограф деспота Стефана Лазаревића, Константин Филозоф, пише да је Деспот, припремајући изградњу своје задужбине манастира Ресаве (Манасије) слао позиве на многе стране, чак и на острва, да би окупио прворазредне мајсторе, највештије раднике и најискусније живописце. Није се при томе ограничавао на уметнике из своје државе. То је малопре директно цитирано. И други биографи појединих ктитора ово истичу.

Тако «монах Теодосије изреком каже за архиепископа Саву I да је за градњу манастира Жиче довео зидаре, мраморнике и сликаре из грчких земаља» (II, стр. 54)⁹).

Архиепископ Данило, говорећи о грађењу манастира Благовештења на Грацу (напред наведено дело) каже за краљицу Јелену: «Заповедила је да се сакупе сви народи њене државе, и када је то учинила, изабрала је од њих најбоље уметнике, хотећи да подигне предивно уздизање тога храма».

Она се била ограничила на саму земљу, на Србију, али не на уметнике Србе, већ које било нације.

И Стефан Дечански (према истој књизи) сабрао је био, кад је намеравао зидати Дечане, «велико мноштво уметничких и вештих мајстора». Цамблак каже да је краљ Стефан «заповедио да брзо дођу каменосечци и да се поставе од поморских градова начелници звања тога» ... Иако је «заповедио» да дођу, није од њих тражио бесплатан рад.

Француски историчар уметности Шарл Дил пише³⁴): «Бугарски и српски владоци тражили су врло често од Цариграда уметнике да украсе цркве које су подизали».

Све су ово докази више да је радна снага при зидању манастира плаћана, да није било кулука (јер се странци сигурно не зову на кулук).

Налазили су несумњиво наши владари одговарајуће уметнике, сликаре, архитекте и градитеље. Али — ови су остајали анонимни. Ретко се зна за ма кога од њих. Тако се нпр. зна за градитеља Високих Дечана, фра Вита, припадника католичког ордена Мале Браће из Котора. У једном запису на самом Манастиру из године 1334 стоји да је протомајстор Вита руководио градњом

пуних осам година. Још је познат «Раде неимар», који је зидао задужбину Царице Милице — Љубостињу («Стан Љубви»). Неимар Раде је исклесао своје име на прагу који дели припрату Љубостиње од храма. Тамо се и данас могу читати слова: «Протомајстор Боровић Рад...» Даље је нечитко.

«Задужбинска повеља Дечана помиње протомајстора Ђурђа и његову браћу Доброслава и Николу; ови Срби радили су на многим црквама у српској земљи, саградили су у Дечанима велику кулу, трпезарију итд...» (II, стр. 54)⁹). Стурт их је мало пре споменуо при зидању Грачанице.

Можда ће се још наћи који конкретни неимар старих српских манастира, али за огромну већину њих неће се никад дознати ко их је градио.

И то је у духу владарских задужбина: славу за подигнуту задужбину не жели владар и велможа ни с ким да дели. Све мора остати анонимно, да би се он што боље истакао. Тако је другде, тако је и код нас.

То некако неосетно изражавају и наши песници, народни и уметнички. Јован Дучић у напред наведеној песми каже:

Цар зида манастир Светих Арханђела...

Као да га он зида, као да је зидар или бар протомајстор.

Народни певач говори на више места да су Немањићи градили себи задужбине, саградили манастире итд. (Видети прве стране ове студије). И кнез Лазар је казао српској господи:

Хоћу градит цркву Раваницу...
Ударићу темељ од олова...
Покрићу је жеженијем златом...

Све као да ће он лично радити. Па и господа, «уоставши на ноге» одговарају му:

«Гради, кнеже, биће ти за душу...»

Знали су певачи да кнез Лазар и Немањићи нису лично узели учешћа при материјалним радњама, али је њихова идеја ту, њихов трошак, њихово старање, њихова намена. Они цркву «граде», «зидају», а не просто дижу (што се могло такође рећи, јер је исти број слогова).

И у владарским повељама за поједине манастире, уколико су очувани, употребљава се исти израз на старо-српском језику. Тако Дечански каже: «Начех здати дом Господину Богу мојему Пандократору, и здав украсих...» Краљ Малутин каже за Грачаницу: «Сздах от основанија и пописах и украсих внутр и извање...» За Бањску каже исти Милутин: «И сего из нова здах...» Стефан Урош II каже за храм Св. Ђорђа у Скопљу: «И краљевство ми милим сбранијем обештах се вздвигнути и здати храм од основанија...» (стр. 646, 633, 622, 608)²⁴) Што Урош II говори о воздизању храма, то је зато што је нашао рушевину на којој је зидао нов храм. А сви други, па и он сам, говоре иначе здати, што значи зидати²⁷).

VIII

Да су и српски средњевековни велможе зидали и устављавали храмове као задужбине, то је разумљиво. Али су то скоро увек били манастири, а ретко или никад «световне» цркве, «парохиске», како би се данас звале. И ту се да докучити узрок: осамљеност, посебност једног манастира, његов мир, његова подобност за контемплацију*) и помоћ бедним и потребним, чине их нарочито погодним као задужбине. Ту се дају прикладније узносити молитве за ктитора и оне поткрепљивати добрим и богоугодним делима. Јер такве молитве, праћене хришћанским добродетељима, Бог лакше и рађе услишава. Задужбинама су иманентна побожна дела; оне се њима мотивишу (pro anima).

Док су манастири општа појава код свих хришћанских народа као задужбине па их видимо код Византинаца, Бугара итд., дотле, како тачно примећује немачки византолог Франц Деглер²⁵) «постоје разлике у смештају манастира: у Византији и Бугарској сусрећемо претежно групе манастира, и то најчешће по планинама или уз њих (Света Гора, Битинијски Олимп, Софијско Поље) у Србији преовлађује појединачни манастир, налик на неко племићско гнездо, који потсећа на западни тип».

*) Константин, биограф деспота Стефана, каже (мало пре цитирано) како је он тражио пре зидања Манасије местогодно за бутање.

То више одговара типу задужбине, а такође и последњем «боравку» ктитора, који су увек сахрањивани код своје главне и најлепше задужбине.

Самотним положајем своје задужбине, ктитори су јамачно хтели такође да нагласе индивидуалност, особеност, можда и искључивост задужбине која је само њихова. У целом том крају све има да буде само њено, задужбинско, а тиме и задужбинара. Ништа не сме ма с ким да се дели!

Не би се могло тврдити да су чисто алтруистички мотиви руководили наше старе задужбинаре; то би био случај кад би они анонимно подизали манастире и не тражили никакву благодет за себе ни за живота ни после смрти. Међутим, они су желели да манастири раде за њих, за њихове душе (опет отуда: задужбине) кроз векове и векове. Било је у њиховим интенцијама много бриге о себи и својима. То се најбоље види из напред цитираног писма Симеона Немање сину Стефану (Првовенчаном). Тражи отац помоћ од сина за зидање Хилендара «да буде теби и чедима твојим и унучадма, вашем роду, до век века. Јер ти си ктитор овоме . . .» Опмиње га да му је своју задужбину Студеницу дао раније «ни с ким у заједници, само теби и породи твоје после тебе». И друге смо ставове цитирали од осталих писаца баш због ове околности; цитирали смо их у контексту, јер их је иначе тешко било истргнути. Тако Јелена, по Данилу, зида храм Богоматере «не би ли јој она била молитвена заступница у судни дан», зида га «себи на вечан спомен». Дечански, по Данилу, жели подићи храм као његови прародитељи «на хвалу и прослављење Богу а себи на вечан спомен и чување тела по разлучењу душе од тела»; он зида манастир осећајући брзи крај, сматра да мора учинити «неки богоугодни спомен у животу, не би ли како добру реч стекао после разлучења његовог од овог сујетног живота».

На другом месту стоји како се сећао грехова у животу и, пун грозе, помислио: «Не бих ли, макар и мало, могао добити прштење за овако од мене рукоположено дело». Итд.

Кад се узме у обзир да су те задужбине владари и велможе зидали тек кад предосете смрт, да су у главној од њих желели да буду сахрањени (јер маузолеји нису били код Срба познати), да су у задужбинама резервисали своја права и за живота и по-

сле смрти, та дела изгледају заправо мање идеална него на први мах*).

И народни певач каже у песми цитираној на почетку овог рада да су српска господа, кад им је кнез Лазар саопштио одлуку да гради манастир Раваницу, одговорили:

**«Гради, кнеже, биће ти за душу,
И за здравље Високом Стефану».**

Народни певач једнако објашњава циљ задужбине као и биограф ктитора.

У песми «Свети Сава», чији су почетни стихови малопре наведени, набраја Сава «три славна српска манастира» које је Немања подигао: Студеницу, Хилендар и Милешево. У свакоме од њих је «вјечна кућа» њега самог, мајке или сина. И у свакој има:

**Да се њему поје летурђија
Оног свјета, као и овога.**

То су, по народном певачу, једини разлози грађења «намастира», да се ставе у службу ктитору и пре смрти његове и после смрти.

Изнећемо овде и разматрања једног теолога и црквеног историка о мотивима зидања задужбина, које смо пронашли кад смо своје мишљење већ били формулисали. То је проф. Радослав Грујић, који је писао (II, стр. 871)²⁹):

«Први мотиви који су покретали владоце и властелу, као и црквене претставнике, да подижу велелепне манастире и цркве по свим областима, били су религиско-политичке природе. Ваљало је, наиме, и спољашном величанственошћу и лепотом, као и унутрашњим сјајем, утицати на душу народа... да се утврди у хришћанству и окупља у те онда једине школе не само рели-

*) Једино је још, као другостепени, као додатни циљ манастира спомињана гдекад и тежња да се становници манастира, монаси, на тај начин душевно спасавају. Тако је Св. Сава молио Бога пре зидања Хилендара (цитирано напред) да помогне створити «прибежиште за сва чеда његова отечества која Бога љубе, тако да се сви који тамо пребивају могу сместити у пространо Божје царство». А и Немања је сличну молбу упутио пре зидања Студенице, да служи (другостепено) «на спас онима који живе у њој».

гиско-моралног него и културно-просветног подизања. Зато су цркве, нарочито манастирске, украшаване што се лепше могло. Неке су од њих биле обложене разнобојним, кат-када као стакло углачаним мрамором, те покривене оловом и другим металом, а изнутра су сјале у злату, сребру и златном камењу... Уз то су зидови били украшени сликарским радовима, фрескама...

Поред поменутих мотива, дизани су манастири и из побожности. Страх од Страшног суда потресао је многе душе. Као једно од најпоузданијих средстава за спас душе сматрало се подизање црква и манастира, као и прилагање побожним установама. Отуда је народ назвао такве установе задужбине.

Неки су манастири подигнути као извршење завета... Али је несумњиво да је, поред тих мотива, на подизање и украшавање манастира често утицала и таштина, жеља за репрезентацијом, а можда и тежња за имитацијом византиских царева, властеле и црквених претставника».

IX

Не само да наши стари вође нису били анонимни дародавци и ктитори, већ су они своју дарежљивост истицали помпезно и остентативно: у повељама којим се манастир оснива, или му се типик прописује, или му се имање даје; сликама (фрескама) којима се настоји фигуративно овековечити и ктитор и његова породица; посвети и називу богомоље итд.

Кад смо ту, треба нешто рећи и о овоме питању. Центар манастира је једна црква, која мора бити посвећена неком божанству (или неком светитељу, или неком догађају из живота Христа, односно Богоматере). И по тим посветама настају називи црква, то је њихова јавна или искључива деноминација.

То важи код нас за све световне цркве, то важи код католика и за њихове манастире. Свуда се првенствено или једино истиче светиште коме су одређене. Али код наших, српских, манастира то није случај. Код њих су преовладале и једино се скоро задржали топономастички називи: Сопоћани, Студеница, Манастија, Каленић, Пећска Патријаршија, Жича, Раваница, Старо Нагоричане, Милешево, Бањска, Виоски Градац изнад Брвеника, Девич итд.

Понегде се у имену очитује завешталац; Дечани, Марков манастир код Скопља, црква Лазарица у Крушевцу итд. Према свецу се означаје разрушена базилика (опет манастир) Светих Арханђела код Призрена (задужбина цара Душана), Петрова Црква под Пазаром, Ђурђеви Ступови и Стубови, Петка, Павлица, Ваведење, Никоље, Петковица и још неки у северној Србији. Свакако грдна мањина задужбинских манастира.

Откуда то, ја не умам рећи. Да ли је то била жеља ктитора да се њихово име не баца у засенак или је дејствовао неки други узрок, не умам да погодим. Али је интересантно да је та пракса топономастичног означавања српских манастира остала и после Средњег века, продужена и онда кад је српска држава нестала. У Херцеговини нпр. имамо манастире Дужи, Завала, Добрићево, Косијерево, раније Тврдош итд.; у Црној Гори Острог, Цетиње, Морача; у Боки Которској Стањевић, Маине, Режевић, Бања, Савина итсл. Ниједан се манастир не означаје по своме свецу. Исто тако у Војводини, нпр. у Срему фрушкогорски манастири (Првина Глава, Крушедол, Јазак, Кувеждин итд.), затим у јужној Војводини Војловица, Трionoша итсл., у Хрватској Марча, Лепавина итд.; у Славонији Ораховица, Пакра и други; у Босни Рмањ, Гомјеница, Моштаница итсл.; у Далмацији Крка, Крупа, Драговић.

Задужбина Стевана Немање у Светој Гори се зове Хилендар (то су грчке речи које немају везе са светињом*), док се већи део тамошних манастира назива према посвети главне цркве (Свети Пантелејмон итд.).

*) Има више тумачења ове речи. Ја сам код једног старанца нашао лингвистичко објашњење које ми изгледа највероватније. Једно је несумњиво: то је грчки назив. Тамо његов први део значи хиљада, као и код нас. А андрес су људи. Дакле, место за хиљаду људи, хиљаду лица, хиљаду монаха? Тим пре што је Немања и Студеницу зидао «на собрање многим монасима». Или, како у оригиналу Доментијана стоји: «то же нарече свети велику лавру на сброније многим чрнцием»⁶²). Реноме манастира је несумњиво зависио и од броја «црнца» (монаха).

По Теодосију, међутим (стр. 115)⁶³ изгледа да је назив Хилендар постојао пре Немање. Да је он са сином нашао на том месту «један запустели манастир по имену Хилендар». Онда је то име добивено било раније, а Симеон и Сава су хтели ваљда баш тако нешто импозантно.

Ни народни певачи наши, кад набрајају старе српске задужбине, не називају их према њиховим светим дестинатерима. Важнији је ктитор од њега. То некако одговара појму и циљу задужбине.

Х

Ма колико ограничене биле по својим интенцијама, старе наше задужбине нису, канда, биле богомоље за одређени, привилегисани слој лица. По свом карактеру хришћанских цркава, оне нису могле бити недоступне свим верницима, па и себрима и меприсима.

Истина, манастир је затворено насеље (немачки се зове Kloster од латинског Clastrum, што означаје један затворен предео). Па ипак, за време службе Божје никоме није јамачно ометан приступ у цркву. Манастири нису дворске капеле или приватни храмови, најмање маузолеји. Они нису били чак ни ограничени на сталеге. Свак је могао да учествује на богослужењу и да се моли за кога хоће и за шта хоће. Та могућност је, истина, више апстрактна него конкретна, јер је стварно могао долазити само ко у близини станује и ко је слободан. Али, ко се ту случи, нико му није ускраћивао улаз у богомољу. Сваки је хришћанин могао да ужива у раскоши и благолепију архитектонике и пиктуре манастира, и да се моли за себе и своје. Званичне, јавне молитве су узношене за ктиторе; приватно и интимно свако је могао да се обраћа Богу за испуњење својих богоугодних жеља. Хришћанске цркве су општа места молитве; царске и краљевске задужбине нису претстављале у овом погледу изузетак.

Али кад је нестало слободне српске државе, онда је безимени народ, српска маса, сад већ социјално уједначена и нивелисана, маса подложника и робова, била једини посетилац задужбинских манастира.

Испало је ипак да су само потомци себара и меропаха могли да се овим храмовима служе и у њима Богу моле. Јер је потомство великаша скоро сасвим ишчезло. У једној песми многи се од њих поименце означају и онда се певач рекапитулативно јада:

Све то бјеху наше војеведе,
Сви су били, па су преминули.

Они су преминули, али су храмови великим делом остали. Турски завојевачи су многе од њих оставили раји за молитву. Ова их је још употребљавала као национални центар и упориште.

Испуниле су се пророчке речи Јелице, табожње сестре цара Стевана, који расправља у Призрену са братом питање какве манастире треба подизати и где. Јер је у староставним књигама наша да ће тим крајевима Турци да завладају, и онда:

На њих Турци ни гледати неће.
Тако ће се одржати Црква,
Одржати у турскоме царству.
У њој ће се пјеват летурђија,
И купит се народ Србадија.

Народни певач додаје оване:

«Како тадар, тако и данаске!»

XI

Једном саграђени, манастири су се морали издржавати. Не само братија, већ манастири сами, као грађевина, морали су се одржавати да не пропадну. Ктитори су то знали и зато су у повељама оснивања уступали манастирима довољно имања и кметова. Али, кад је надошао турски земан, манастири су били лишени тих дотација владарским хрисовуљама установљеним. А народ је био оголио и осиромашео.

Па ипак, народ није напуштао манастире ни бригу о њима гдегод је то било могуће. Он се старао за одржање и поправку манастирских здања (храма, ћелија итд.).

О томе сведочи Вук Караџић, у својој књизи «Живот и Обичаји народа српскога» (стр. 87)²⁸). Он тамо пише:

«За владања турскога у Србији, владике се ништа нијесу мијешале у управљање манастирско: њима су манастири плаћали шта је било одређено за годину, и држали су их по неколико дана кад би ондје дошли, и више ништа. Кад је у манастиру коме умро старјешина, игуман или архимандрит, новог је изби-

рао околни народ, а владика му је само читао оно што треба по закону.

Околни се народ старао и за поправљање манастира, нпр. кад је требало манастир понављати или код њега што градити, једни су људи грађу сјекли, једни вукли, једни давали што за исхрану мајсторима, а сви заједно старали се да састављају новце што ће се мајсторима платити».

Према томе, народ је постао накнадни ктитор тих манастира; он их је одржавао, он им је и старешине бирао (такође некадашње ктиторско право да одређује старешине своје задужбине прешло је на народ). Ако народ сам није био у стању да одржава манастир, ишли би поједини калуђери «у писанију» да купе прилоге за издржавање манастира, које би уписивали на неку хартију и узносили молитве за живе и мртве пописаних лица (отуда «писанија»). И о томе саопштава даље Вук Караџић (цит. дело, стр. 89). Он каже да су «гдје-који калуђери... ишли по народу (по свој Турској докле се Српски језик говори), те писали (новце, стоку, жито, пиће, платно итд.), па што нијесу могли манастиру носити или гонити, оно су на мјесту продавали и чинили у новце, а многи су људи и сами о празницима доносили манастирима милостињу... Али је сад писанија у Србији забрањена; први је Карађорђе то почео забрањивати...»

Као што се види, манастире су одржавали у првом реду околни сељаци, а онда, супсидијерно, цео српски народ, Тиме су они постали још више опште народне и националне установе. Благоверне владаре заменио је у старању о манастирима благоверни Српски народ!

Српске задужбине су грађене у слободној српској држави средњег века; пре ње их није било, то је јасна ствар (пре ње није било ни српског православља). Српски владари и велможе подизали су српске цркве и манастире на српском територију.

Манастира-задужбина има свуда гдегод је допирала стара српска држава; како се она ширила тако су и манастири више и даље сејани. О томе пише Павле Поповић (стр 7 исл.)⁵):

«Немањићи су дизали културу поступно. Узмите како су градили манастире. Почели су с маленом Рашком, градили манастире најпре у њој; после, ширећи државу, они су их у свакој

новој области градили нове, али стално задржавајући своје раније земље и раније манастире у њима... Стефану Лазаревићу је требало, као и мало раније Лазару и Милици, подизати сасвим нову културу у новој земљи, градити манастире где их пре није било, и то одмах, брзо. Нове задужбине и никоше брзо у Морави: Лазарева Раваница, Миличина Љубостиња, Стефанова Манасија. У Деспотово време подигла се још Павлица, Св. Стефан (код Алексинца), Каленић, Руденица. Велуће, Копорин, Враћевшница, Никоља (код Шаторње). Народ приписује деспоту Стефану више других... То су махом лепа, неки пут врло лепа, и велики манастири и цркве. Они још претстављају нов, срећнији тип у српској архитектури. Они су не сви наравно-иначе високи културни центри, огњишта уметности и књижевности. Гола ледина моравске Србије наједанпут се испуни красним задужбинама; крајеви где је тама владала засијаше просветом неочекивано».

Проф. Радослав Грујић пише (II, 871)²⁹):

«Од 13 до 15 века су не само српски владоци, него и многа њихова властела, и претставници српске цркве подизали, поред старих и многе нове манастире по свима крајевима у којима су живели и владали...»

XIII

Манастири су настали за време слободне државе, али нису нестали са њеним нестанком. Управо, многи су порушени, многи напуштени, неки запуштени итд. Али су многи и остали, па чак продужили своју мисију. А понегде, у сасвим збивеним местима, зидани су изнова мали и незнатни храмови и манастири. Све је то било у периоду првих 150 година од Косова; после обнове Пећске патријаршије настала је донекле нова ситуација.

Место да сам конструишем стање које је у том погледу владало под Турцима, ја ћу цитирати проф. Грујића, који о томе пише екс професо, али не увек без извесне контрадикције (уосталом и догађаји су били контрадикторни, и стања у појединим областима и појединим епохама).

Прота Рад. Грујић пише (стр. 374)³⁰): «Већ за првих турских провала у области Пећске патријаршије попаљени су и поробље-

ни многи манастири и цркве, нарочито по градовима и у близини главних путева. Када су Турци коначно освојили сав териториј Пећске патријаршије, тада су постепено све веће и лепше цркве и манастире по градовима претворили у џамије, или их разрушили, па од њихова материјала градили себи богомоље, мостове, гостионице и друге јавне зграде».

Мало даље пише:

«Једва је неки већи манастир у забитнијем крају успео да код султана издејствује право на уживање бар најмањег дела својих пређашњих добара».

А у једној другој студији²⁹⁾ пише проф. Грујић:

«Већина манастира је сасвим опустела, јер калуђери које Турци нису побили, нису могли подносити намете и насиља, те су се разбегли, које у Св. Гору а које у врлети и планине.

Ту, далеко од турских очију, уз помоћ прибеглог народа, градили су они мале цркве и манастирчиће, обично крај каквог горског извора или речице, да се може око њих народ слободније окупљати. Немајући имања, они су се издржавали већином од милостиње, коју су од народа добивали, те су ради тога често одлазили у писанију да купе милостињу по разним крајевима нашег народа . . .»

Грујић још пише (стр. 375)³⁰⁾:

«Ни оправка старих цркава није се допуштала без великог мита, па и тада често само са материјалом од старе цркве. Звона су Турци поскидали гдегод су их нашли, те се у цркве позивало само дрвеним клепалима и гвозденим звечкама . . .»

XIV

Са обновом Пећске патријаршије настало је испочетка ново стање пуно наде, али не трајно и не стално. Час по долазило је до преокрета на горе, до враћања на ексцесе завојевача, до прогона, рестрикција и забрана религиозних манифестација, што се увек најпре одражавало на манастире. Пустимо и ту да говори проф. Радослав Грујић. Прво у студији о манастирима (II, стр. 875)³⁰⁾:

«После обновљења Пећске патријаршије (1557), и манастирски живот је почео да се обнавља, те су и неки стари, раније опустели

манастири, понова пропојали. Патријарх Макарије добио је од султана нарочито одобрење, да може не само поправљати оронуте и разорене цркве и манастире, него и нове подизати. Он и његови наследници то су право искористили. За кратко време, у 16 и 17 веку, поред нових манастира у горским крајевима Северне Србије, а нарочито под планинама Овчаром и Кабларом, подигнуто је много нових манастира и по Босни и Херцеговини, Срему и Угарској, Славонији и Хрватској, гдегод су се у већим масама били населили Срба. Те манастире подизали су већином сами калуђери са околним народом...»

Мало пред тим (а требало је за тим), пише Грујић (цит. дело, стр. 874):

«За народних устанака и ратова, Турци су нарочито робили, обарали и палили цркве и манастире, а калуђере и свештенике мучили и убијали, знајући да су они главни покретачи и народни вође. Стога су, особито крајем 17 и у првој половини 18 века, многи манастири поново опустели и пропали.

Али, ни у мирно доба није било лако очувати манастире од турског насиља...

Тако су сви манастири, некада тако богати и силни, толико осиромашили, да су се издржавали већином од милостиње...

После великих устанака и исељења знатнога броја Срба у Хрватску и Војводину под пећким патријарсима Арсенијем III и IV пропали су у Србији многи, дотле још некако очувани манастири...»

XV

Миграцијама Срба на север и северозапад настало је проширење а делом и померање српске етничке територије, после Велике Сеобе (1690) сам гравитациони центар се померио. Срби су населили нове крајеве, где није било уопште православних богомоља, а камоли српских. А Срби не могу без њих. Заиста није требало дуго чекати да се појаве; настао је цео низ храмова и манастира, нешто и пре Велике Сеобе, много више после ње. Пустимо и овде друге, позваније, да кажу своју реч.

Проф. Грујић пише за време после Сеобе:

«Срби су не само развили и унапредили старе своје манастире у Фрушкој Гори, Војводини, Хрватској и Славонији, него су покушавали, и против воље државних власти, да подигну и нове манастире, нарочито у Хрватској и Славонији, где је римокатоличка пропаганда била најагресивнија». (Грујић, II, стр. 857)²⁰).

У ту скоро изашлом врло успелом делу бившег професора Историје на Београдском универзитету Душана Ј. Поповића «Срби у Војводини», стоји на једном месту (II, стр. 351)²¹): «Већ на самом сабору од 1726 године закључено је било да се, ако не у сваком селу, а оно бар у свакој парохији подигне црква, али не тескобна и ниска, као за турске владавине, но, што дългајше и ширше можна (што је могуће дужа и ширира, ЈМК). Цркве су се редовно налазиле у насељима...»

За зидање храмова и манастира била је потребна нарочита дозвола. «Кад би их подигли без дозволе, били би рушени. Нове цркве су се смеле градити само у барокном стилу, који је у науци познат под именом језуитски, а никако у византиском стилу». (Поповић, II, стр. 338)²¹).

То је разлог — који, признајем, нисам ни сам знао — да све наше цркве у Војводини и у Маџарској (подразумевајући ту и Хрватску са Славонијом) имају спољни изглед иноверних, претежно католичких цркава.

Испочетка су биле скромне, од слабог материјала, али што је српски народ у Угарској материјално боље стојао, то се одражавало и на његовим црквама. Многе су биле архитектонски веома успеле и импозантне. А нарочито су унутра биле богато украшене. Многе иконостасе су живописали мајстори од европског ранга; њима се може захвалити појава нове ликовне уметности код Срба 18 и 19 века.

Приликом миграција Српски народ се био сувише прелио. Где се јако удаљио од свог националног центра, у проређеним формацијама, ту га је ускоро нестало. Остали су његови пусти храмови као видљиви докази његове оданости Богу и нацији, његовог задужбинарског духа, продужења немањифских традиција. Данас се у северној Угарској налазе још увек, напуштени и запуштени, српски храмови по свим већим градовима. Има их у Комарну, у Ђуру, у Острогону, Јегри итд. Највише у околини Будима; у

Помазу, Калазу, Чепелу, итд. Нарочито, разуме се, било их је много у привременој резиденцији Патријарха, у Сент Андреји. Тамо је било седам веома лепих и богатих српско-православних храмова. Кад сам ја, 1915 и 1916, више пута посетио Сент Андреју, било их је још шест: један је био продат Лутеранима. Али је и од тих шест половина била дотрајала и напуштена (нпр. «Пожаревачка црква» није имала затворен улаз).

Ипак те цркве нису силом рушене. Њих разједа зуб времена и неће моћи заувек тако остати. Али их Маџари не руше, чак ни тамо где верника нема ниједног. Порушена је дивна катедрала епископска у Будиму, али од бомбардовања (била је једна од најлепших српских црква). Мени је непознат случај да су Маџари разрушили неку српску православну цркву, бар не ван Буне 1848.

XVI

А сад прелазимо на стање у Хрватској, које је најболније. И тамо је било српских храмова свуда где је било и српских насеља. Исто правило као у свим српским пределима важило је и тамо: српски храмови и српска насеља су нераздвојни, једни без других не могу да постоје. Цркве су биле сличне као у Угарској мада мање раскошне.

Оне су зидане за последња два-три века, уз огромне тешкоће и сметње власти и народа иноверног. Неки храмови су одузети били од Срба принудно, као манастир Марча. Одузети би били сви да није било заштите од Беча.

Али кад је настала најжалоснија и најбеднија «државна творевина» новог времена, наказна «НДХ», највећи део српско-православних храмова у Хрватској и Славонији обесвећен је и порушен. Мањи део су били преузели католици за себе (они су предузимали били другу, опипљивију и рентабилнију имовину). Порушено је или запаљено на територији тога «државног» монструма 299 православних цркава, како је јавно истакао Едвард Кардељ у званичном својству (Политика од 12 дец. 1951). А он није ни Србин ни православац. У самој Горњокарловачкој епархији порушено је од укупно 196 читавих 186 цркава, како је утврдила делегација Савеза светских цркава (поближе у књизи стр. 330)³².

XVII

У обновљеној Србији XIX века заостало је веома мало цркава. Вук Стефан. Караџић (стр. 88)²⁸: «У стара времена било је много више манастира у народу нашем, па су послѣје под владом турском опустјели, и сад им још само зидине стоје. **Будући да у Србији ни у десетом селу нема цркве**, за то људи иду уз часне poste (сваке недјеље), а особито о Мученицима, о Благовијести, о Цвијетима и о Васкресенију и о осталијем великијем годовима... манастирима, те се исповиједају и причешћују... Код гдјекојих манастира скупа се (кад је лијепо вријеме) о Благовјестима, о Цвијетима, о Преображењу и о Госпођама по неколико хиљада сабора...»

За време окупације Србије од Аустрије почетком 18 века, митрополит сједињених архидијецеза Београд и Карловци жали се једном да у Србији нема довољно цркава и да **нација мора по шумама и напољу да се Богу моли**. (стр. 399)²⁸:

Али чим се Србија организовала и стала на своје ноге, почело је интензивно зидање цркава, посебно у градовима. Најмонументалније грађевине Србије из прве половине XIX века беху саборне цркве (у Београду, Смедереву, Шапцу, Пожаревцу, Крагујевцу, Ужицу итд.). Манастири су махом обновљени (Раваница, Студеница, Жича, Љубостиња, Манасија, Каленић итд.). Грдни је новац у то време утрошен на подизање и обнову српских цркава. Чим је земља ослобођена и народ смео да ради шта хоће, он је приступио зидању и оправци богомоља, не онако архитектонски раскошних као у средњем веку, али увек огромних и скупих. Прво је народ градио место где ће се Богу молити, па да онда са Божјом помоћу даље дела. Сад је те храмове зидао народ сам, а не више владари. Нарочито су прилагали «почтено-родни купци», занатлије итсл.

Ипак су цркве у Србији још увек биле ретке, ређе него у једном крају где су Срби живели. У Србији се све морало стварати изнова: села, градови, школе, општинске суднице итд. Није се знало чему дати предност. А како није постојала традиција честих и посебних цркава за свако насеље, продужена је пракса да више парохија има по једну богомољу (у Боки обрнуто). Манастири су и даље продужили функцију духовних центара и места за окупљање.

Један италијански добровољац на Дрини чудио се 1876 да је манастир Петковица «као парохија и село, центар других десет или двадесет села, јер се овај позитивни свет стара да има једну механу на сваке три или четири миље, али што се тиче Божјих домова, не печали се много...» (стр. 188 књиге)³⁹

Овај Италијанац је доста драстично приказао стање, али не сасвим нетачно. Њему је морала пасти у очи реткост цркава, које се у Италији налазе на сваком ћошку и на сваком брегу. Ја сам за време последњег рата скоро целу 1944 провео у шумама око Јагодине; зачудио сам се колико је мало цркава. Неке зову манастирима иако то нису (нпр. Ивковић).

XIX

У Босни је стање затечено приликом аустриске Окупације било слично као у Србији, можда још горе. Јер је тамо православље било новијег датума, а владарских задужбина практично није било. Муслимани су били аутохтони, помешани са Србима, и они су све чинили да ометају грађење нових цркава. О звонима није могло бити ни речи.

Па ипак су и ту Срби настојали да не остану без својих храмова и духовних састајалишта. Нарочито су хтели да надокнаде све пропуштено кад је Босном завладала једна хришћанска земља и кад је Босна била отргнута од Турака, а неке су цркве зидане последњих деценија турске владавине, уз подмићивање и подваљивање господарима. (У Сарајеву су нпр. Турци дозволили градњу цркве у обиму коже једног говеда; Срби су потом ту кожу расцепкали на стотине метара). Најлепша грађевина модерне Босне била је српско-православна црква у Бања Луци, зидана између ратова. Њу су нажалост разрушили до темеља Хрвати одма у почетку рата.

У Херцеговини је затечено знатно више цркава него у ужој Босни. То је разумљиво. Јер, пре свега, у Херцеговини је и православље старије и континуеталније; тамо је богомилство узело било мање корена. Затим, Херцеговци су уживали у турско доба већу аутономију него Босанци, племенску аутономију не много различиту од аутономије црногорских племена. Зато су и цркве боље сачуване и више зидане. Оне су биле и од знатно солид-

нијег материјала, скоро искључиво од камена (док су у Босни претежно биле цркве-брвнаре).

Босна и Херцеговина су за време последњег рата такође припадале криминалној «НДХ». И ту се развио бес Хрвата према свему што је српско; и тамо су рушили, обесвећивали, оскрвњавали српске богомоље, као што су хтели у сваком случају да отстране сваки знак српског обележја ових покрајина. Па ипак их је порушено далеко мање него у Хрватској, јер су то спречавали муслимани, од којих су многи убијали Србе али цркве нису хтели да руше.

XX

Онај део Српског народа који је био под Млецима (Северна Далмација и Бока Которска) био је такође подвргаван ограничењима у зидању својих храмова, као и у исповедању своје вере уопште. Али кад је Млетачки сенат требао помоћ Срба, та су ограничења бивала ублажавана или чак сасвим укидана. Све је то научно фундирано изнео блаженопочивши епископ задарски Никодим Милаш у својој књизи «Православна Далмација». Овакве је периоде Српски народ искоришћавао да обилато подиже своје храмове.

У Северној Далмацији има доста српско-православних цркава, на Јужном Приморју, у Боки Которској, има их безброј, далеко више него и у једном српском крају. То је један феномен који треба засебно размотрити. Зато је њему посвећена у овој књизи особена студија. У овом општем, кратком прегледу, стања у појединим деловима Српства можемо зато изоставити Српско Приморје.

XXI

У Старој Србији и Македонији, које су ослобођене тек 1912, и које су непрекидно више од пет векова биле под Турцима, нису смели слободно да се зидају православне богомоље; и ту је, као и у Босни, требало много вештине, домамљивости и мита па да се нека црква сазида, да Турци кобојаги не спазе то зидање. Зато тамо нових цркава има мало.

Ако није зидао нове храмове за време Турака, Српски народ је морао не мање да троши и енергије и новаца да цркве одржи. Служио се час подмићивањем, а час брахијалном силом да сузбије сваки напад на своје богомоље. Јер је свака црква била сваки дан у опасности.

Нарочито у Старој Србији. Тамо су и Арнаути чували две највеће српске светиње: Дечанску лавру и Пећску патријаршију. И то увек из исте куће, исте породице. Тако је настало «звање» војводе дечанског и војводе патријаршког. Њима је Краљ Александар указао нарочиту пажњу и дао израза видном признању: сад је то исто учинио, приликом свог интронизације у Пећи, крајем маја 1960, српски патријарх Герман. Краљ Александар им је лично предао одликовања орден Светог Саве, патријарх Герман им је дао златне прстене и грамате.

Захваљујући њима, Арнаутима, сачуване су две наше највеће светиње, која спадају у најасјајније монументе српске средње-вековне архитектуре. Њима се може захвалити да је сачувана и Грачаница и још многи храмови-споменици Старе Србије.

А њих има доста, и тамо и у Македонији. Много тога је пропало, али прилично и очувано. Учесталост цркава је тамо највећа после Српског Приморја.

Има и случајева да је нека наша велелепна црква, нека краљевска задужбина, претворена била у џамију и тако спасена (истина, мање архитектонски, али и архитектонски, а више у погледу фресака), Најлепши пример показује Богородица Љевишка у Призрену, коју народ зове Света Петка. Она је била претворена у џамију. Испод малтера на њеним зидовима пронађене су фреске необичне лепоте. Црква одн. доцнија џамија претворена је у музеј иако су Хрвати муслимани у емиграцији надали дреку да је постала опет православна богомоља. А шта би било да је и постала? Повратило би се пређашње стање, васпоставила би се правда, отстранили би се резултати отимачине и крађе. Пошто се та тврдња појавила у једном «листу» који излази у Фрибургу, Швајцарска, ја сам протестирао у органу Српског културног клуба у Швајцарској, и швајцарске власти су тај протест озбиљно узеле.

XXII

Данас је ситуација таква да је задужбинарство могуће само тамо где слободни Срби живе, у расејању, у емиграцији. Јер једини они имају, донекле бар, средстава и слободе, материје и духа, да тако нешто ураде. Што су пре била властела, то су сад избеглице из земље! Ништа боље не илуструје садашње стање српског народа као та појава.

И та нова српска «властела» чини заиста што може, и више него што може, за српске богомоље и тамо где сад живи и тамо где је раније живела.

Српска емигранција, нарочито она у Америци, помаже сада, последњих година нарочито, обнову порушених српских храмова у земљи. А њих има стотине, посебно у Лици, у Банији и на Кордуну. Ове је порушио бес Хрвата; неке су запаљене заједно с људима и децом који су се у њима налазили. Друге су цркве, по свим српским пределима, дотрајале, пропалих кровова, прокисле, запуштене. Они дома не могу их поправљати. И опет српска емигранција даје «и шаком и капом». Даје ништа мање него за цркве у свом крају. За цркву у Требињу дао је само један исељеник из тог краја 10,000 долара и тиме самосам омогућио њену рестаурацију. Други један стари српски избеглица, далеко мањих могућности, г. Раде Бакић, који живи у Питсбургу, дао је за цркву сеоску у Полоју, Кордун, пет хиљада долара, а у селу Перјашица, Лика, 3,335 долара (одн. два милиона динара). Такви примери се, заиста, ретко где у свету налазе.

Многи други, знани и незнани (неко не жели нарочито да му се име објави) дају своје «оболе» (то је старо-грчка реч; обол је био новчић, најмањи део драхме, пара). Други, богомаи, и знатно више, једнако колико и за цркве у новом крају.

Они први се зову у црквено-словенском језику «ктитори», а ови други «приложници». Ктитори су они који су цркву подигли; обнова је исто што и првобитно дизање. На свакој литургији у односној цркви воздиже служашчи свештеник молитве за «ктиторе и приложнике свјатога храма сего». И то чини у скоро најсвечанијем моменту литургије, на Великом входу, сасвим на његовом почетку. Прво моли Бога да «помене у Његовом Царству» ктиторе и приложнике, после владара, архијереја, најзад све присутне и све православне християне. Црква наша се

одужује својим добротворима, на начин који једино може: молитвама.

Купе се на све стране помоћи за обнову цркава у «Старом крају». И свуда се нешто прикупи. Само за цркву у Плашком (владичанску катедралу) скупљено је седам и по хиљада долара. То је огромна сума за оне крајеве.

Па и они код куће дају колико могу и више него могу. Они дају своју радну снагу, «продају жито или краву, или нешто друго, да што прије обнове свој храм» (Ам. Србобран од 10 августа 1959).

Али досад није ни десет од сто порушених цркава обновљено. Прилози се купе даље, помоћ се пружа, српско задужбинарство увек је активно. Оно не мирује никад, ни на нашем ни на новом континенту. Све нове и нове цркве траже помоћ, међу њима и манастири. Траже чак из крајева где није било насилног рушења, али су цркве дотрајале. И помоћ се даје свуда.

Но нас интересује овде питање порушених и опљачканих цркава.

Могу ли се све оне оправити, и треба ли их оправљати? Питање које ће многим Србима изгледати неумесно, чак и дефетистичко. И то с правом. Јер напустити те цркве значи напустити национални карактер тих крајева, значи аминовати оно што су Хрвати за време рата радили, проследити њихову политику десрбизирања предела на које су се ови били окомили да их «очисте од Срба». Значило би помоћи и политику садашњих властодржаца Југославије, који не желе подизање и поправку ма каквих цркава, а нарочито српско-православних, који не желе акцентуисање Српства тих предела већ додељених другим републикама (Хрватској и Босни).

Па ипак то питање постављам, да бих имао могућности да укажем на сличне појаве у страниј и нашој историји.

У Цицероновом делу «О Држави», које је, нажалост, сачувано само фрагментарно, налази се и један овакав став: «У Грчкој, као и код нас дома, могу се видети величанствени храмови, који су посвећени приликама богова у људском подобију; то је за Перзијанце светогрђе. Зато је, како се каже, Ксеркс запалио светишта Атињана, јер је сматрао за богохуљење да богови, којима је боравиште цео свет, бивају затворени у зидинама. Кад

је после Филип Македонски створио свој план напада на Персију, план који је остварио тек његов син Александар, као разлог је наведен да треба осветити паљење грчких храмова. Сами Грци нису били вољни да те храмове васпостављају да би њихови потомци имали пред очима трајан знак перзиских злочина».

Ова последња реченица даје заиста повода за размисљање. И наше Црногорке су чувале годинама одећу убијеног мужа да би синови, кад одрасту, задобили жељу за осветом, тј. да их та жеља никад не напусти.

Са тог гледишта, не би требало ни храмове у некадашњој срамотној «НДХ» обнављати. Али овај аргуменат, и кад би био оправдан, важио би само онда кад би те цркве биле под домаћом влашћу, а не под безбожним и антисрпским комунистима, којима ништа пријатније него да нестане трага од српских богомоља и српских симбола у овим пределима. Само кад би слобода била, и кад би родитељи смели својој деци да указују отворено на националне и верске злочине Хрвата, и кад би постојала нада скорашње рестаурације учињених злочина, онда би и овај поступак Грка могао код нас да нађе примену.

С друге стране, у свим покушајима примирја између српских устаника у Херцеговини и турске власти у годинама 1875-1878, ови постављају као услов Турцима обнову порушених цркава. То је једна од главних тачака српских услова, која се стално понавља. Подаци се налазе у исписима из новосадске «Заставе» које је ту скоро у четири књиге, а у редакцији Хамдије Капићића, издала «Свјетлост» у Сарајеву³³).

Тако у Условима предатим аустриском пуномоћнику ђенералу Гаврилу Родићу у Суторини 7 априла 1876 тачка 3 гласи: «Турска се обавезује да озида све куће и цркве хришћанске, које су за време устанка изгореле».

Истом аустриском ђенералу објашњава војвода Лазар Сочица устаничке услове у претставци од 26 марта 1876. И тамо тачка 3 гласи: «Да Турска огради свијем хришћанскијем фамилијама спаљене куће, цркве...» Даље стоји да треба да се образује «једна европска комисија» и да она између осталог «прими сав тај новац за поправљање цркава и кућа». (Књ. IV. стр. 58, 63,64).

Као што се види, српски устаници, који су у многоме изазвали паљење и рушење српских православних цркава, траже да

их Турска рестаурише, и то без обзира зашто су и како изгореле или иначе пропале. И тај услов стављају барабар са условом рестаурације кућа, понекад чак и пред овом.

Исто такав услов стављају и «Хришћански становници Санцака бањалучког» 23 децембра 1877 у «Отвореном писму идани Мађилису у Бањалуци»: «Друго, да се пограде цркве и школе. . .» (Књ. IV, стр. 241).

XXIII

Поводом свих ових појава намећу се још неке контемплације. Прва, да су веома ретки или скоро непознати случајеви да су Срби рушили хришћанске храмове других вера. Они нису ни цамије рушили сем ако је неко насеље остало без једног јединог муслиманина. Али ја заиста не знам случај да је једна католичка или протестантска црква од Срба порушена. Не само да није рушена у злочиначкој намери као што су чинили Хрвати последњег рата, већ није рушена уопште. У Боки су многе католичке цркве преузели православни (као што ће се видети на другом месту), али није рушена ниједна. Неке су пуштене да пропадну кад је верника нестало, али нису рушене, најмање пак паљене.

По старом српском праву, рушење цркава је био један од највећих злочина, и то рушење цркава у рату, јер се није могло ни замислити да би неко у миру цркву порушио. Душанов законик прописује у члану 130: «Ко на војсци обори цркву, да се убије и обеси». А све српске цркве је непријатељ-тиранин «на војсци» порушио.

Та одредба Душановог законика била је можда и онда израз традиционалног српског става; после је то била несумњиво.

Друго што пада у очи јесте да данашња држава у којој се порушени храмови српски налазе, не врши никакву рестаурацију нити даје и најмању наканаду за начињену штету. А то би морале да чине и укупна држава Југославија, и, нарочито, «Народна република Хрватска». Оне не само да то не чине, већ су годинама спречавале домаће Србе да предузимају ма какве радове рестаурације.

Рећи ће се да тако држава поступа и према храмовима других вероисповести. То је тачно, али није једнако. Јер те вероиспо-

вести нису претрпеле за време рата скоро никакву штету од намерног рушења својих богомоља (било је изузетно штета од војних операција). А Србима су порушене скоро све цркве, тако да немају уопште где да се Богу моле.

Да је правде, Хрвати би морали да рестаурирају српске порушене цркве, као што чине Немци у Западној Немачкој са јеврејским синагогама. Али то ни најмање не чини ни њихова држава ни ма који појединац. Ни један једини се није нашао ни у земљи ни у емиграцији да бар са једним доларом покаже симболично жељу да се десолидарише и дистанцира од злочина. Ма ни један једини такав пример се није десио.

Све је опет препуштено Србима, и домаћим и иностраним. Они морају да рестаурирају неправде почињене од других, почињене према њима, Србима. Срби су као нација били погађани овим злочинима.

XXIV

Заиста се данас обнављају многе цркве порушене од Хрвата, захваљујући углавном благочестивим првославним Србима који живе у Америци. Интересантно је да се највише рестаурирају цркве у Лици, Кордуну, Банији, затим у Херцеговини, мање у Босни. Ктитора и обновитеља има највише из Баније, Кордуна и Лике, и они прво дају за своје богомоље у ближој или даљој околини. А у Новом крају зидају све лепше, све веће и све величественије цркве. Она у Милвоки, освећена крајем августа 1958, хоће да конкурише Немањићским лаврама.

Августа 1960 је саопштено да је озидан српско-православни храм Св. Георгија у Монроу, Мичиган, САД. У том месту има од Срба православних свега 30 породица и 28 самаца, а сазидали су храм у вредности од 65 хиљада долара! Заиста вредно дивљења!

И ја се опет враћам на моје импресије из Америке, гледајући те дивне српске храмове. Питам се шта ће бити с њима. Одговор који опет сам себи дајем није онако црн као у погледу одржања народности. Док је у националном погледу српска емиграција Америке осуђена на неминовно одрођавање још у другој генерацији (сасвим изузетно у трећој), дотле су отпадништва од вере

веома ретка. Има случајева да не само православни младожења приведе својој вери иноверну невесту, већ и да невеста православна свог новог мужа придобије за своју веру, иако обоје већ не знају српски језик. (Има, разуме се, и обрнутих случајева, али можда мање него што су ови споменути).

Који је разлог том постојању у вери? Несумњиво опет традиција, која је јака и несавладљива. А затим и једна друга сретна околност, за коју ми нисмо заслужни. У Америци не постоји једна преподерантна вероисповест, која би с временом апсорбовала све друге, мале, и којој би све што је мало и заостављено тежило. Не постоји у Америци «државна вера», не постоји чак никаква привилегисана вера. Тамо их има неколико десетина, чак стотина хришћанских и других вера, које се не-сметано развијају једна поред друге, и ниједна другој не кочи развој и слободу. Не постоји ни најмања дискриминација ма које вероисповести, нити неко преимућство друге. Ниједна не ужива ни већу част ни већи углед.

За разлику од језика, који мора да је један и исти за све (енглески), и за разлику од националности, која мора да је американска ако се жели просперирати у тој земљи, верама је задржана, па чак и повећана првобитна разноврност, тако да се нико и не стиди и не поноси што припада овој или оној вери. Свак може да живи, и стварно живи, одвојеним црквеним животом, који је уопште говорећи, у Америци веома жив (за разлику од Европе).

Зато нема никаквог изгледа да се српски исељеници у САД и у Канади развере или превере. Они, можда, неће бити у стању да разумеју богослужбени језик, али ће се зато црква томе прилагодити и давати што више пасуса на енгелском језику. Но исељеници ће остати несумњиво верни религији којој су припадали њихови преци и у којој су крштени. Нема никаквог изгледа, с друге стране, да ова лица напусте Америку, тако да њиховим црквама у Новом крају не прети опасност дезерта сличног у северној и средњој Угарској.

Српско-православне цркве у слободном свету имају данас једно преимућство над свим другим у свету (сем Хилендара), да им је потпуно слободно и несметано богослужење. Оне у Аме-

рици имаће увек своје вернике, и није нимало бачен новац који се дао за њихову градњу. Српско задужбинарство неће ни овде бити узалудно!

XXV

Баш кад сам последњи пут разматрао овај рад и требио грешке при преписивању, стиже ми из Диселдорфа Гласник МСО (Срба запослених код окупационе енглеске војске), број за мај-јуни 1960. Тамо се наводе само чланови те Организације који су дали помоћ за зидање српског храма у Оснабрику. Цео низ заиста ваљаних и свесних Срба, од којих је један дао 1000 немачких марака. То је огромна сума за европске прилике. Други су дали по 300, 250 и друге, мање суме. Цео списак таквих лица, која несумњиво, имају и своје породице и своје личне, још незадовољене потребе.

Па ипак, по примеру својих старих, неће да изостану у традиционалном српском задужбинарству.

И зидају се храмови тамо где можда ускоро Срба бити неће. Нека буде знак да су Срби ту живели, да су се Богу молили на исти начин као њихов стари, да су увек били спремни да жртвују Богу и народу све што су имали.

Србин не може бити друкчији ако и у другој држави живи!

ЛИТЕРАТУРА

¹⁾ Живот Стефана Немање од краља Стефана Првовенчаног. — Старе српске биографије. Превео и објаснио Миливоје Башић. Српска књижевна задруга број 180. Београд 1924.

²⁾ Доментијан, Животи Светога Саве и Светога Симеона. Превео Лазар Мирковић. СКЊЗадруга, књига 282. Београд 1938.

³⁾ Монах Теодосије, Живот Светог Саве. Књига под 1, стр. 79 до 251.

⁴⁾ Архиепископ Данило (и његови настављачи), Животи Краљева и архиепископа српских. Превео Лазар Мирковић, СКЗ, број 257, Београд 1935.

5) Григорије Цамблак, Живот краља Стефана Дечанског. — Старе српске биографије XV и XVII века. Цамблак, Костантин, Пајсије. Превео Лазар Мирковић. Са предговором Павла Поповића. СКЗ, књига 265, Београд 1936. Стране 1 до 40.

6) Константин Философ, Живот деспота Стефана Лазаревића. Горња књига стране 41 до 125.

7) Патријарх Пајсије, Живот цара Уроша, Горња књига, стране 129 до 151.

8) Српски Летописи, издање Шафарика. Цитирано по Јиречку:

9) Константин Јиречек, Историја Срба. Превео и допунио Јован Радонић. I—IV свеска, 1922—1926.

10) P. J. Šafarik, Geschichte des serbischen Schrifttums, herausgegeben von J. Jireček. Prag 1865.

11) Кондаковъ, Македонія, ст. 195-198.

12) Evans, Antiquarian researches in Illyricum, III-IV. 61, 67, 155.

13) W. Al. Maciejowski, übersetzt von F. T. Buss, Slawische Rechtsgeschichte, I-IV, 1835—1839.

14) Ami Boué, La Turquie de l'Europe. I-IV, Paris, 1840.

15) Nicolò Tommaseo, Canti popolari Toscani, Corsi, Illirici, Greci. Volume IV, Venezia 1842.

16) F. Kanitz, Ueber alt-und neuserbische Kirchenbaukunst. Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Klasse der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. 45 Band. 1864, S. 1 ff.

17) René Millet, Du Danube à l'Adriatique. III Les différends cultes. Revue des deux Mondes. 1 janvier 1890. P. 86-116.

18) L. v. Südland, Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problemes. II Auflage, Zagreb, 1944.

19) Baron Beyens, L'avenir des petits états. III, La Serbie. Revue deux Mondes. 15 mars 1918. P. 281-306.

20) Luis Bréhier, L'art serbe et l'art romain à moyen-âge. Revue historique di Sud-Est européen. II année, No. 7-8, 1926 P. 162.

21) Charles Diehl, Aux vieux monastères de la Serbie. Revue deux Mondes, I avril 1930. P. 655-672.

22) Cecil Stewart, Serbian Legacy. George Allen. London 1959.

23) Божидар Пурић, Српска заоставштина. «Слобода» од 20 септембра- 1 октобра 1959.

²⁴⁾ Стојан Новаковић, Законски споменици српских држава средњег века. Београд 1912. Издање Српске краљевске академије наука.

²⁵⁾ Ђ. Даничић (на свијет издао): Доментијан (написао) Живот Светога Симеона и Светога Саве. У Биограду 1865, стр. 25.

²⁶⁾ Л. М. Костић, Шта значи реч Хилендар? Чикашка «Слобода» од 28 октобра 1953.

²⁷⁾ Види бр. 36.

²⁸⁾ Вук Стеф. Караџић, Живот и обичаји народа српскога. Описао и за штампу приуговорио... Трошком народнијех прилога. У Бечу 1867.

²⁹⁾ Радослав Грујић, Монаштво и манастири код православних Срба, Народна енциклопедија СХС, II том суб воце.

³⁰⁾ Радослав Грујић, Пећска Патријаршија, Народна енциклопедија Срба, Хрвата и Словенаца, уредио проф. Ст. Станојевић, III књига суб воце (под тим насловом чланка).

³¹⁾ Душан Ј. Поповић, Срби у Војводини, књига II, Од Карловачког Мира 1699 до Темишварског сабора 1790. Матица Српска. Нови Сад 1959.

³²⁾ Лазо М. Костић, Спорни предели Срба и Хрвата. Чикаго 1957. Издање Америчког института за балканска питања.

³³⁾ Хамдија Капиџић (избор и редакција), Застава о Босни и Херцеговини 1866 до 1878. Књига I до IV, Сарајево 1953—1956.

³⁴⁾ Шарл Дил, Балканска култура у доба Византије, Књига о Балкану I. Издање Балканског института, Београд 1936 стр. 115.

³⁵⁾ Ф. Делгер. Средњовековна култура на Балкану. Горња књига стр. 128.

³⁶⁾ Karl Woermann, Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker. II Auflage, III Band. Leipzig-Wien 1918. S. 519.

³⁷⁾ Ђ. Даничић, Рјечник из књижевних старина српских. Дио први. У Биограду 1863, стр. 373.

³⁸⁾ Prof. Dr. J. H. Schwicker, Die Vereinigung der serbischen Mitropolien von Belgrad und Karlowitz im Jahre 1731. Nach archivalischen Quellen dargestellt. Archiv für österreichische Geschichte der Kais. Akademie der Wissenschaften. LXII Band. 1881.

³⁹⁾ Ђ. Барбанти-Бродано, Гарибалдинци на Дрини 1876. Српска књижевна задруга 1958.

СТАРИ СРПСКИ МАНАСТИРИ КАО ЧУВАРИ СРПСТВА

Српски средњовековни владари не само што су образовали српску народност, они су је одржали. Оно прво је опште познато, у томе је наука једнодушна. Ово друго је смело тврђење које треба доказати.

Средњовековни српски владари сви су помрли пре пет, шест, седам векова. Како ће они мртви одржати живу народност? У томе и јест парадокс целог овог тврђења, али оно тиме ништа не губи на својој веродостојности.

Потиснут и стешњен у своје збегове, Српски народ је живео вечно озарен старом српском славом, славом чији су аутори били његови христољубиви владари. Каже се да је песма наш народ одржала. То је у многоме тачно. Али није макар каква песма одржала народ. Нису га одржале поскочице, кола, шалајке. Одржала га је народна јуначка песма о старој слави и величини. Не глас те песме, већ њен садржај, извештаји о сјајним делима наших владара, велможа, хероја. Својим примером они су давали народу потстрек и наду.

Али више него песма, Српски народ су одржали стари српски манастири, лавре и цркве. Све задужбине старих наших владара. Управо су песме и манастири играли узајамну улогу. У сени манастира народ се сакупљао и слушао гуслара. Гусларов глас би био сувише тих и неефикасан свуда друго ван манастирских зидина. Био би упућен несравњиво мањем круту и био би лишен светих кулиса, који су само старе српске богомоље могле да пруже. А песма је са своје стране узносила те богомоље, посведочавала им важност и увек их изнова освештавала. Освештавала јаче и трајније, и Богу угодније, него би то иједан првосвештеник могао да учини.

Па и мимо песме, саме за себе, те богомоље су вршиле један благотворан конзервирајући утицај на Српски народ.

После сјајне периоде наше средњовековне слободне државе. Српски народ је пао у дуговековно турско ропство. Турци су

уништили сваки остатак, сваки траг српске државности, али не само што веру нашу нису рушили, већ су, чудним стицајем околности и промишљу Божјом, оставили нетакнуте наше старе велелепне православне цркве и манастире. Не све али велики део. Нису оставили оне у великим градовима и око њих и на главним падама, али су одржали скоро све манастире у забаченим пределима, далеко од друмова и великих насеља. Срећним збињем, таква је била велика већина српских манастира. И кад се народ повукао у збегове, остали су му у његовој средини велики споменици српског старог сјаја и уједно духовне светиње, храмови Божји.

Ктитори ових светих храмова, српски владари и велможедали су их зидати за своју душу или за душу својих милих. То су све «задужбине». Они нису знали, нити су могли знати каква ће судбина Српски народ да прати. Све до Душана нису знали ни да постоје Турци, а камоли да ће Турци владати овим крајевима. Они су сигурно веровали, српски владари, у вечност Српства. Па ипак су зидали задужбине у виду Божијих храмова, и зидали су их тамо где није било ни великих насеља, ни промета, ни хуке. Тамо где се Бог не хули.

Зашто су баш цркве зидали, и зашто су их тамо зидали (док су владари других земља зидали монументалне храмове у великим државним центрима и густим агломерацијама? Ми то не знамо, а тешко да су и они сами знали*). Божја промисао, једно надхнуће Светог Духа, упућивало их је на то. Друкчије се тешко то да објаснити. А свети су они били, па им је и Небо било наклоњено. Указало им је пут и правац којим могу да спасу Српство у једној ситуацији која је изгледала безнадежна.

) Неколико година пошто смо ово написали и први пут публиковали налазимо у чијашкој «Слободи» приказ књиге енглеза Сесила Стурта «Српска заоставштина»¹⁾ ове мисли за које не знам колико су д-ра Пурића (приказивача) или С. Стурта):

«У младости говорили су нам да су манастири зиђани у шумама и по планинама због Турака. Они су грађени пре њих. Богослужење је општење с Богом, за које је потребна самоћа и уздизање. Испосници су живели у пећинама под врховима планина. У Метеори ћувају од преко 1.000 метара високом, а коме се данас може прићи само на ужадима, Душан је сазидао цркву и поклонио је своме брату Симеону, кад га постави за управника Тесалије у Трикали».

И заиста, од свега што су они материјално створили, остали су само ти храмови. Ни од чег другог ни трага, ни праха. Нико не зна ни где су били њихови владалачки дворови, њихове «резиденције». По нека кула је још остала на уклон народу. Не постоји ни једна једина профана зграда из доба Српске средњевековне државе: ни владарска, ни бољарска, ни народна. Ниједна грађевина ни један монумент. Ни оружје, ни оклопи, ни барјаци.

Све је пропало, пошло у неповрат, а остали су манастири и катедрале у истом облику и истом склопу који су показивали за време наших богоугодних владара. Истина не сви, али већи и бољи део. И данас кад се молимо Богу у Грачаници, можемо бити сигурни да су се у том истом интеријеру, у истом амбијенту, посматрани од истих фресака, молили Богу за свој народ и свети Краљ Милутињ и Дечански, и Душан, и кнез Лазар пре Косовске битке, и хиљаде и милиони незнатних Срба у свим протеклим вековима. То важи и за Дечане, за Жичу, Студеницу и многе друге наше манастире.

Промисао Божја одржала је те манастире, јер су задужбине биле, за душе зидане, а манастири су одржали Српски народ.

Прво својом величанственошћу и импозантношћу, својом монументалношћу*). Забележено је на више места како су се Турци дивили овим архитектонским споменицима и увек изнова узвикивали како се види да је народ коме припадају заиста морао бити «царски милет». Сам Леополд Ранке је казао у својој «Српској револуцији» да су босански Срби само зато могли да превере и да пређу у Ислам, што нису били под заштитом и чаробним дејством старих српских цркава и манастира. Свуда иначе, где је народ био у окриљу тих богомоља, он је очувао веру а тиме и народност.

Оне су деловале својом побожношћу. У свакој цркви се осећа дах Бога и Његово присуство. У старим богомољама Он је као афирмиран доказан, осведочен. Ту Бог и његова милост не отказују никад. И народ остаје веран тим богомољама а преко њих и своје народу.

*) Овај момент засебно је и детаљно, обрађен у студији «Српско црквено задужбинарство», које се такође налази у овој истој Збирци, у којој желимо да избегнемо свако понављање.

Преко тих цркава одржавала се веза тадашњости са прошлошћу, континуитет, сталан нит. Сваки је држао ктиторе тих цркава за своје претке. Одрећи се тих цркава значило је одрећи се својих предака, своје прошлости, свога легитимног порекла. Постати копиле. То се Србину не може импутирати. Цркве му показаше да он има славне претке, недостижне, од којих је част водити порекло. Турци су владали, жарили, палили, али нису могли да саграде нешто слично овим српским богомољама пуних пет сто година. Како бедне изгледају њихове џамије према српским лаврама!

Ја не знам за кога су српски цареви, краљеви, жупани и деспоти градили те цркве, тј. ко се имао и ко се могао њима да служи. Да ли цео народ, или само велможе, или чак само владалачки двор? Да ли су смели себри и меропси да се ту Богу моле? Ја не знам, али мислим да код православних није у том погледу чињена разлика по сталежу. Но, како било. За турско време, нестало је привилегисаних сталежа и сво Српство је нивелисано, уравнано, уједначено. Никакве класне разлике није више међу Србима било. Корисници и походиоци православних цркава и манастира били су сви Срби без разлике, али опет само Срби. Сваки Србин, тога краја или уопште, имао је један идеални део те величанствене светиње, никоме друго није припадао већи и бољи део. Оне су биле свесрпске, самосрпске. Оне су повезивале Србе гдегод били, јер су сви њихови идеални власници. А сви још усто повезани са самим ктиторима, круноносним осниваоцима тих великих споменика прошлости сазданих и подигнутих у славу Бога и за спас Српства.

Ти храмови били су не само везе тадашњости са прошлошћу, већ и везе славне прошлости са будућношћу која је морала бити опет тако славна, и у коју је цео Српски народ веровао без преомишљања. Они су остали као материјална подлога те неминовне трансформације. Они су остали као ћуприје, свете ћуприје, између два славља и два сјаја преко веома дугачког и стравичног полумилениског ропства. Да није ништа материјалног остало, тешко би било простом свету, који није материјалистички али је тешком игром судбине материјализован, тешко би било томе свету веровати у рестаурацију. Она мора имати подлогу, видљиву, јасну, опипљиву. Њу су пружили наши средње-

вековни храмови. Остало је мало материјалног, али је остало оно што је било најлепше, најсветије, Богу најугодније. Остало је материјално оно што није служило материји, већ великој идеји Вере и Народа, као њихово скровиште и окриље. Остали су ти храмови као залога, као гаранција да није све изгубљено, да Српство дрема али не лежи мртво. Остале су задужбине српских владара који су постали српско-православни светитељи. Да ли је било ичег логичнијег него веровати да ти светитељи из ових храмова бдију над будућношћу Српства и док ови храмови стоје да Српство не може пропасти. Тако би веровали и многи «културни» људи, а камо ли примитиван и примаран свет као што су били Срби под Турцима.

Заиста није то случај већ прст Судбине што су ти манастири сачувани. Без њих тешко би се сачувало и Српство.

Наши стари манастири су, даље, били једини расадници писмености и једини чувари српске писмене културе. Ми смо имали једну за оно време прилично развијену књижевност. Имали смо законске споменике какве нису имали никакви други народи на Истоку Европе осим Ромеја, а мало који и на Западу тога времена. Доста је споменути Душанов законик мада он није једини. У нашим манастирима су чувани ти писани споменици и, што је још важније, преписивани. Многи су пропали, то је тачно. Али без манастира пропали би сви. Иако ови споменици нису сви пронађени у манастирима, они очигледно одагле потичу. Без манастира ми не би имали ни текст Душановог законика, ни животописе Данила, Доментијана и Теодосија, ни јаде изражене у везу монахиње Јефимије итд. Ми не бисмо нашу нову културу могли да надовежемо за стару, ми бисмо били културни парвени, «тиква без корена». Они су нам дали доста аутентичне податке о нашој славној прошлости, они сачињавају темеље наше историографије. Њихова улога у одржању и очувању Српства не може такође да се потцењује. А њих без манастира не би било.

Они су нам, ти манастири и остали средњевековни храмови, сачували величанствене фреске којима се данас више него икада раније (јер су раније биле слабо и познате) диве цео културни свет Запада. Они су доказ сам за себе наше старе културе, коју нам тако наши непријатељи оспоравају. И да се те фреске

смеју данас национално да користе оне би биле ризнице наше обновљене славе.

Оно што је лепо, много лепо и неоспорно лепо, оно је за цео свет лепо. И наш поробљени народ под Турцима, који је тако мало знао о историји уметности, ипак је уживао у лепоти ових фресака, које су биле његове. Оне су слично, иако не онако интензивно, деловале на држање српског националног поноса, као и народне песме.

Али су те фреске имале и други, непосредни и моћнији утицај на поробљену рају. У њима су били насликани сви важнији моменти из Старог и Новог завета, оне су претстављале илустровану Библију. Народ се из њих и на њима могао верски да поучава боље него из икаквих књига и импресивније него из ма какве катихезе. Уз слике из старе Библије били су ликови, негде и доживљаји српских владара. Ове фреске нису дозвољавале да се историја српска заборавља. Како је пак, народ идентификовао хришћанство, православље и Српство, то су ове фреске много учиниле на одржању Српства.

Учиниле су то и иконе полууметничких зоографа и даскала, а камо ли неће онако величанствене композиције истинских мајстора. Моћ лика је велика, и зато је победила идеја иконе у нашој цркви. Пред иконом прост свет сматра да се моли непосредно божанству, и колико пута види у погледу Христа или неког свеца да су га разумели и да ће му молбу услишити. Свете фреске су милионима Срба пружале наду и омогућиле да издржи све невоље и остане чврст у вери и народности у времену кад ништа друго није могло ту веру и наду да одржи.

Изгледа да су заиста били Богом и Светим Духом надахнути наши стари христољубиви владари кад су манастире дизали. Велика и света идеја их је руководила. И сад нарочити значај добива она народна песма у којој питају српска господа «куд се ђеде цар Немање благо, седам кула гроша и дуката». Свети Саво им одговара:

«Ој, Бога вам, господо ришћанска,
Не говорте о мом родитељу,
Не говорте, не грјешите душе!
Није бабо расковао благо
На нацаке ни на буздоване,

Ни на сабље ни на бојна копља,
Ни добријем коњма на рахтове;
Већ је бабо потрошио благо
На три славна српска манастира . . .»

(Сад их певач набраја редом и хвали).

То се исто може рећи и за све остале српске владаре. И изгледа несумњиво да је основна идеја ове песме тачна: да су стари српски владари више издавали на грађање црква и манастира него на наоружање војске.

Не зна се који су мотиви руководили те наше претке и старешине да овако поступају. Можебит да су им мотиви били често егоистички: да само спасу своју душу на оном свету, а то значи у вечности, да место тренутног благостања обезбеде вечно! А може бити да су им мотиви били далеко узвишенији? Ко ће му знати.

Ми не знамо да ли им је на небу помогло то што су урадили, али знамо да је Српству помогло. Српска држава је била трула, јер је била разбијена. Никаква оружја нису је могла спасти, никакви буздовани и наџаци. И они који спомињу узроке српске пропасти у Средњем веку, и страни историчари и народне песме, ниједном речју се не жале на оскудицу оружја. Тада је оружја било доста, углавном «светлог», хладног. И да је било више, остало би га више Турцима.

А задужбине манастирске и црквене нису остале Турцима него Србима. Као да су њима биле завештане. Остале су на част ктитора и на спас Српског народа. Владари служе свом народу за живота, и ко му часно послужи, испунио је своју мисију беспрекорно. Али српски средњевековни владари послужили су Српству и после своје смрти, још много даљих векова, ништа мање и корисније ако не још боље него за живота. Тога примера нема у свету. Ни дуже, ни часније, ни светије службе владара својега народа није историја забележила.

Зато чувајмо те манастире као зеницу ока свога. Они нам данас служе једнако као пре, а усто још и као опомена да се Србија не сме никад удаљивати од идеја које ти манастири материјализирају. Они су једини преостали споменици наше сјајне прошлости. И само на њима, на њиховим темељима морамо зи-

дати нову Србију, ако желимо да буде наша, и трајна, и Богу угодна. Само таква Србија имаће благослов Светих који још увек стоје насликани на унутрашњим зидовима српских манастира. И само над том Србијом бдеће дух Светог Саве без кога нема Српства!

Амин, да Бог да!

Предња расправа изашла је текстуелно у календару «Америка» за 1955. Прештампава се овде без измена; једино су јој додате две мале примедбе (аднотације). Она је рађена «без научне апаратуре», као календарско штиво. Па ипак, после пуних шест и више година (писана је 1954) нисам нашао ништа што бих морао ту исправљати или мењати.

Али сам нашао много туђих мисли којима би се дала допунити. У научним радовима се сматра као адут кад се нађе мишљење једног озбиљног писца којим се своје поткрепљује.

То ће бити и овде случај. Само, да би се одржала у целини расправа раније писана, да би се избегли умети који је архитектонски кваре (и не само архитектонски), то ћемо та туђа мишљења навести обашка, као други део расправе. Свак ће иначе лако видети на који део расправе се она односе.

Бечко-пештански археолог Филикс Филип Каниц, који је дао монументалне приказе Кнежевине и Краљевине Србије у више свезака, написао је и једну студију о српској црквеној архитектури и објавио у издањима Бечке академије наука 1864⁹).

Ту он слави лепоту и монументалност старих српских цркава и манастира уопште (са гледишта архитектуре и историје уметности), и ми смо неке од тих његових мисли пренели на другом месту. Али овамо спадају његове следеће мисли:

«Појачану вредност добивају ови споменици за Српски народ. При скоро тоталном губитку сопствених културно-историских извора, они пружају гласан доказ о некадашњој немалој висини његовог културног развоја пре насилног прекида тога развоја услед турске поплаве».

Један од најбољих и првих познавалаца српске културне прошлости, Словак Павле Јосиф Шафарик, истакао је националну важност српских манастира, али им је нарочито признао њи-

хову културно-литерарну улогу, која је такође у тесној вези са одржавањем српске националне свести. Он каже у наведеној књизи Историја српске писмености, стр. 85⁴):

«Манастири су имали у српској историји, поред религиозног значаја, такође и национални, и литерарни.

Кадгод се у старим српским хроникама и дипломама спомиње оснивање или снабдевање манастира, увек се притом помињу и књиге. Кад је Милутин у Цариграду подигао велику српску болницу, он ју је снабдео — како саопштава архиепископ Данило — и са драгоценим књигама свих врста. Да Данило није лагао, и да ове књиге нису били прости молитвеници, видимо из једног знаменитог примера, из непроцењивог Кодекса Диоскоридеса у царској библиотеци Беча (једног од најстаријих рукописа који се тамо налазе, из почетка VI века), који потиче из овога српског хоспитала».

Хрватски научник чешког порекла Драгутин Прохаска писао је 1911⁵):

«Манастири су једина места духовног живота на Балкану за време турског господства. Готово сваки српски манастир је нека задужбина из времена српске независности. И због тога живи у свакоме од њих жива историска традиција о некадашњој народној величини. Ту су лежале старе књиге, оковане сребром и златом, са иницијалима краљева и кнежевских ктитора, на зидовима стари натписи о високим умрлим гостима и старим господарима; надгробни споменици и много шта друго потсећаху посетиоца на минули сјајни земан. Писмени су преписивали српске царске летописе (цароставнике) који приповедаху о старим српским владарима, царевима, кнежевима и деспотима».

Познати немачки литописац Ј. Г. Кол који је дао веома запажен опис Далмације и Црне Горе из доба владике Рада, каже у тој својој књизи (I, стр. 466)⁶), описујући неке бокелске манастире:

«Ови православни манастири у Боки, као и они малобројни манастири који се налазе у читавој осталој Далмацији, најотменији су неговаоци и чувари старих словенских успомена и традиција тога предела. Они стоје у вези са православним манастирима у унутрашњости Турске. Они негују успомену на Сте-

фана Немању, на Уроше и друге знамените српске царе и краљеве».

Тако смо, неосетно, прешли на другу, још значјанију улогу српских православних манастира, на њихову улогу одржања вере и, кроз веру, народности.

Велики француски научник и академик Тајандије, писао је у шездесетим годинама прошлог века (I, 91)⁷):

«Ма да су сад стари градови српских краљева остали само гомила камења, мада су Турци владали у Београду, пунили све градове, заузели сва утврђења, ипак по брдима, у шумама, на дну неприступачних долина, чак и у сенима манастира који су пропадали, под пръама незнања и сујеверја, једно упорно осећање одржаваше успомену на старе владаре и славне године».

Он је даље казао (I, стр. 110)⁷):

«Древна Србија била је засејана манастирима подигнутим дарежљивошћу и побожношћу краљева; за време вековног ропства, ту је било уточиште народног (националног) живота».

Највећи немачки историчар свога доба Леополд фон Ранке писао је крајем двадесетих година прошлог века (стр. 38)⁸):

«У многим историјама се исмејавала претерана задужбиност српских краљева у зидању манастира. Али, док је држава коју су основали срушена била, ове задужбине су највише допринеле да се одрже народност и религија у односу који је међу њима био заснован. Није без разлога прелаз Босанаца на Ислам и тиме објашњаван, што је тамо било мање оваквих задужбина».

Познати путописац Србије, пруски гардиски официр Ото Пирх, писао је 1829 у виду импресија са свога пута по Србији (I, стр. 13)⁹):

«Највећим делом треба приписати манастирима ово чврсто држање народа у хришћанској вери. Последњи владари су засновали у великом броју те манастире баш у овом народном језгру — истина да би помогли контемплативан живот — у најдивљижим деловима брдских долина, у које се Турци испочетка управо нису усуђивали да продру. Око тих азила нација се још тешње повеза. Тако је осујећена смеша са страном вером и са страним господарима».

Италијански полихистор Никола Томазо, родом из Шибеника, споменуо је српске манастире у предговору народних песама из више језика, у књизи издатој 1842¹⁰).

Он је казао на страни 22 поменуте књиге: «Поред лепоте природе (у старој српској држави) нису недостајали ни уметнички споменици. Колико су били величанствени и елегантни, ја не знам, нити ће иједан суд моћи да се ту покаже поузданим. Али су они ван сумње били такви да вековима одрже у народу живом успомену на прошлост и наду на далеку будућност...»

На страни 17 исте књиге стоји: «Године 1815 Милош је на Цвети потстакао народ на свети рат у једном манастиру, он је понова потстрекнут на борбу у једном другом манастиру. У бојевима Црног Борђа бораху се калуђери, старешина је био неки прота Ненадовић. Нада на грађански васкрс састојала се у вери... Они се у заједници моле Богу: врло често га спомињу».

Француски историчар Ернст Дени писао је 1915¹¹):

«Српски народ се приљуби уз своју Цркву и своје манастире, јер је у њима он видео символ своје нестале славе и залог своје будућности».

У једној мало пред последњи рат изашлој немачкој књизи о Македонији¹²) описао је ректор немачког Прашког универзитета Герхард Геземан пејзаж Јужне Србије (он је сам тако назива), и на крају свога излагања рекао¹³):

«На ивицама поља, у мирним клисурама или на брежуљцима, налазе се побожне задужбине старосрпских краљева и велможа, чије очи још увек, као и пре пола миленија, бацају погледе на своје народне вернике, и још увек их озбиљним погледом преклињу да не забораве традиције старог царства и чежњу за националном слободом».

Најбољи савремени познавалац српске културне историје, професор Славистике на Универзитету у Грацу, Јосиф Матл, писао је између ратова, оцењујући књигу Хермана Вендела «Борба Јужних Словена за уједињење» (стр. 37)¹⁴):

«Нетачно је да је српска нација тек преко Рајића дошла до свести о својој прошлости (као што Вендел тврди на страни 68), јер је ова свест стално одржавана будном с једне стране национално-историском традицијом, продужењем живота српске

народне поезије, а затим традицијама одржаним вековима у српским манастирима а тиме и у српском народу».

Хрватски писац, понос хрватских екстремиста, др. Иво Пилар, писао је за време Првог светског рата (стр. 65)¹⁵):

Иако су после турског освајања прешли Срби под Охридску и Цариградску патријаршију «ове неповољне чињенице не могаху посвема уништити дух српске народне цркве. Он се склони у многобројне манастире, које су у доба сјаја утемељили српски владари и који бијаху организовани од Св. Саве Ови манастири остадоше народни, јер се монаси обнављаху искључиво од околног српског пучанства и чуваху предају Св. Саве, која се састоји у стављању на располагање православне цркве народним и политичким циљевима Српског народа...»

Ја сам имао тај испис из књиге која је била туђа. У међувремену сам набавио оригинално, немачко издање дра Ива Пилара (алијас фон Сидланд), али друго, такође издато у Загребу за време последњег рата. Тамо¹⁶) на страни 123, после горњих речи стоји:

«Последица тога беше, да је свештенство изгубило од важности, али манастири добише на важности. Тако су ови манастири постали у најтежим данима азил српске националне мисли...»

На страници 341 исте књиге пише др. Пилар како су манастири нарочито зидани на западу српског етничког подручја, а посебно после Велике Сеобе. Он види у тој околности тежњу Срба да преко манастира «иступају против Романа». «Та, ми смо већ утврдили, да су они (манастири) били у свим временима изразита места неговања српских националних осећања, чак и после укидања Патријаршије и поновног увлачења Грка у виши клир у јужнословенским земљама...»

Као евидентан доказ функција српских манастира, као успешну «делатност те организације», писац наводи ову чињеницу: На етничкој и верској карти наших земаља, Пилар запажа један појас претежно католичког становништва од Осека до Метковића, и онда каже «Падају у очи, у тој католичкој области, само три среза: Тешањ, Грачаница и Маглај, који показују православно становништво од 40 до 60%. Ова тамна мрља нам је произвела много главобоље, мрља тако истакнута на карти коју смо ми за себе пре више година били израдили.

А објашњење је врло просто. У средини тамне мрље, готово на граници између срезова Грачаница и Маглај, лежи православни манастир Озрен. Као једна пламена ватра, овај манастир је, својим утицајем, уништио све неправославно, а нарочито све католичко.

Она тамна мрља захваљује свој опстанак искључиво вековном утицају манастира Озрена, који још и сад врши велики утицај на становништво околине».

У сасвим другом делу исте књиге (немачка верзија) др Иво Пилар се бави понова питањем које су установе утицале на «развој српске мисли». При томе (стр. 393) позива се на познатог хрватског црквеног писца, босанског францискана Јулијана Јеленића, који је после у Народној енциклопедији СХС под уредништвом Станоја Станојевића био главни сарадник за чланке о католичкој цркви. У два дела своје књиге о Босанским франџевцима, др Јеленић мора да се позабави и са Србима и њиховом Црквом²²). Пилар пише:

«Овај аутор (др. Јеленић) истиче нарочито делатност православних манастира, и за Херцеговину спомиње посебно манастире у Острогу, Кифином Селу и Биограду. Код два последња купио се свет из Невесињске околине, у Острогу, пак на православне Тројице, скупљао се свет из целе Босне и Херцеговине». И онда Пилар директно цитира Јеленића (II, стр. 189)²²): «Ту је окупљени народ удисао са тамјаном из кадионице и дух слободе, и бивао је ојачан са надом на бољу будућност. Црногорски књажеви су ретко пропуштали прилику да дођу, поводом предње свечаности, лично у Острог, и свет је на њих гледао као на неку светињу, као надземског заштитника па се пресрећан враћао кући, у нади да час слободе и уједињења није далек. Том приликом су врло ревносно купљени прилози за националне, а то значи револуционарне и устаничке циљеве, и новац је слат на Цетиње под именом колач».

Пилар сад опет са своје стране додаје (стр. 393)¹⁶):

«То што је напред речено односи се на Босну, али има неограничену важност и за Хрватску, Славонију и Далмацију. Било би сасвим нелогично код овог покрета, тако јединственог у духу и циљевима, претпоставити друге методе у реченим земљама. За Далмацију је... хрватско-далматински вођ Павлиновић тврдио

да је српски покрет у Далмацији настао под кумством православних калуђера, а развио се до пуне снаге у грчко-православним семинаријама. У Хрватској и Славонији било је исто . . .»

Малопре цитирани хрватски слависта Драгутин Прохаска казао је у продужењу наведеног текста (стр. 81)⁵⁾:

«Јуначки дух је одржан баш овде где су му се Турци јамачно најмање надали, Монаси су били такође у сталном дотицају са хајдуцима, они су заједно радили на делу ослобођења . . .»

«Јер је народ остао увек са манастирима у живом саобраћају; калуђери беху народни синови, а зборови, вашари и народне светковине одржавани су испред манастира или у порти манастирској. Руски конзул А. Хиљфердинг, познавалац Босне, мишљења је да су јуначка песма, једнако као народно коло, и уопште народни обичаји српски, само тамо одржани где је било манастира»¹⁷⁾.

Није онда чудо да је званична Русија српском претседнику Владе за време Првог светског рата Николи Пашићу дала обећање да ће у западним пределима данашње Југославије, нарочито у Хрватској и Славонији «подржавати српске територијалне тежње до последњег српског манастира»²³⁾. По руском схватању, ти манастири су били као неки гранични каменови, као заштитни зидови етничке територије Срба. — Можда нису много у томе погрешили.

Јасна је ствар да су српски писци, српски научници, истицали значај православних манастира за одржање Српства. Много је таквих писаца, и одувек их је било. Ја их немам при руци. Управо имам неке реченице од само двојице, професора Јована Цвијића и Владимира Ћоровића. Неће бити сувишно ни њих навести.

Јован Цвијић каже (стр. 139)¹⁸⁾:

«Напоследку ћемо поменути да су се око манастира и у турско време држали народни сабори, и да се око њих наилази у народу на вишу еднаст цркви и српској народности, на боље опхођење и неку нарочиту питомину».

То је написао Цвијић у поглављу књиге који описује тзв. Централни тип, у првом реду Јужну Србију. Но горња примедба се може без страха проширити на све Србе под турском управом.

Владимир Ђоровић је у књизи о Босни и Херцеговини (стр. 10 исл.)¹⁹⁾ нагласио разлику између БиХ и осталих српских крајева у погледу задужбина (у БиХ су реткост), па је казао:

«... Задужбине Немањића биле су колико културна средишта извесног краја толико и чувари помена својих оснивача. Како је напредак православне цркве у немањићској држави био уско везан са напретком целе државе, то је природно, да је црква, после косовске катастрофе и пада деспотовине, с пијететом чувала традиције старог господства и својим списима и својим причањима оживљавала сећања на дане честитог царства. Као народна зборишта манастири су играли веома важну улогу за цело време робовања под Турцима. Народни певач, инспирисан калуђерским причањима, понекад можда и сам из тих кругова, а видећи од коликог су значаја те старе богомоље за народну свест и отпорну енергију, славио је онда са нарочитом љубављу витезове Косовског Мученика и раније немањићске династије, изнад које је стално светлио велики лик Св. Саве. Босанским владарима то је недостајало. Католичка, више космополитска него национална, црква није нигде много неговала такав лајички култ. Други, који су били православни, а умрли без тих споменика, отишли су прилично без трага. Не прошавши кроз цркву они нису ушли у народну традицију гусларску, па, према том, ни у сам народ. Само тако нама се чини да можемо разумети, како се могло догодити, да у оном делу народа чија је традиција врло жива и где је очуван готово најлепши део и немањићске и косовске епопеје, није запамћено готово ништа о великим подвизима Твртковим, или о љутим борбама Хрвоја Вукчића или о необичној погибији кнеза Павла Раденовића и свему што је ишло после тога».

У борби са унијом у Аустрији одн. Немачком царству, манастири су такође одиграли веома успешну заштитну улогу. То су многи писци истакли, између осталих и проф. Радослав Грујић (II, стр. 874)²⁴⁾; он посебно спомиње у тој улози манастире Марчу, Лепавину и Гомирје.

Па и дандањи слободни Срби сећају се народних манастира са љубављу и оданошћу. Веома често се нађе по неки напис у новинама и календарима посвећен манастирима. Тако један веома

запажени у календару «Америка» од В. Шиљековића²⁰), у коме се између осталог могу прочитати и ове речи:

«... Изван верских традиција, треба тражити у средњевековној култури код Срба снагу која их је подигла, предања која су дала гордост и енергију и створила традиције из којих је избила жижа слободе и коначно ослобођење испод непријатељског јарма. Средњевековна српска култура одржала је српски народ у најтежим временима и манастири — њено културно дело — били су верни чувари народног карактера».

У листу «Канадски Србобран» 1960 изашла је једна песма под насловом «Древни манастири»²¹). То је примитивна али топла песмица, чија последња строфа гласи (осма по реду):

Ви стојите к'о цинови,
Кандила вам увек сјаје,
Путокази Србинови,
За будуће нараштаје.

ЛИТЕРАТУРА

¹) Божидар Пурић, Српска заоставштина. «Слобода» од 20 септембра 1959.

²) Cecil Stewart, Serbian Legacy. London 1959.

³) F. Kanitz, Über alt- und neuserbische Kirchenbaukunst. Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Klasse der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. 45 Band. 1864, S. I ff.

⁴) P. J. Šafarik, Geschichte des serbischen Schrifttums, herausgegeben von J. Jireček, Prag 1865.

⁵) Dragutin Prohaska, Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegowina von den Anfängen bis zur nationalen Wiedergeburt im XIX Jahrhundert, Zagreb, 1911. S. 79.

⁶) J. G. Kohl, Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro. Erster Theil, 2 Ausgabe. Dresden 1856.

⁷) Saint-René Taillandier, La Serbie au Dixneuvième siècle. I partie: Origines de la querre de l'indépendance. Revue des deux Mondes, 1 novembre 1868.

⁸) Leopold von Ranke, Serbien und die Türkei, Gesammelte Werke. 1879.

9) Otto von Pirsch, Premier-Lieutenant im Königlich-Preussischen Ersten Garderegiment. Reise in Serbien im Spätherbst 1829. I Theil, Berlin 1830.

10) Nicolò Tommaseo, Canti popolari Toscani, Corsi, Pirici, Greci. Volume IV, Venezia 1842.

11) T. Denis, La Grande Serbie. Paris 1915.

12) MAZEDONIEN. Leben und Gestalt einer Landschaft. Herausgegeben von Herbert Oertel. Berlin 1940.

13) Gerhard Gesemann, Leben und Gestalt einer Landschaft. Im Buche „Mazedonien“, Berlin, 1940. S. 26.

14) Josef Matl, Neuste deutsche Literatur zur Geschichte Jugoslawiens. — Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. N. F. Band II, Heft I.

15) L. V. Südland, Južnoslovensko pitanje i Svjetski rat. Prikaz cjelokupnog pitanja. Preveo Fedor Pucek. Zagreb 1943. (Südland je pseudnim Iva Pilara).

16) L. V. Südland. Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems. II Auflage. Zagreb 1944. Verlag „Matica Hrvatska“.

17) А. Гильфердинг, Поездка по Герцеговине, Боснии и Старой Сербии. Записки Императорского русского географического общества. Книга XIII, Санкт Петербург 1859.

18) Јован Цвијић, Балканско Полуострво и Јужнословенске земље. Основи антропогеографије. Књ. II. Психичке особине Јужних Словена. Превод са француског. Београд 1931.

19) Владимир Ђоровић, Босна и Херцеговина. Српска књижевна задруга, Поучник 1. Београд 1925.

20) В. Шиљеговић, Средњовековна српска култура и српски манастири. Календар-алманах «Америка» (Паландачића), једне од педесетих година овог века (у исечку нема године).

21) Александар Ђурчиновић, (Милвоки), Канадски Србобран од 28 априла 1960.

22) Dr fra Julijan Jelenić, Kultura i bosanski Franjevci, I i II knj. Sarajevo 1912 i 1915.

23) Божидар Пурић, Национална политика Николе Пашића. «Слобода» Чикаго, од 4 јануара 1956.

24) Р. Грујић, Монаштво и манастири... Народна енциклопедија СХС (Уредник Ст. Станојевић).

ТОЛЕРАНТНОСТ СРПСКОГ ПРАВОСЛАВЉА

Многи су писци истицали толерантност, верску сношљивост («мирну коекзистенцију» — како би се данас рекло у комунистичком жаргону) Православља уопште, а Српског православља посебно. То је опште усвојено гледиште науке, *communis opinio doctorum*, да вероватно противног гледишта и нема у озбиљним делима и код непристрасних писаца. Чак ни католици, сем хрватских, не тврде друкчије (мада они, сасвим разумљиво, и не истичу ову православну особину и не стављају је на велика звона).

Често смо наилазили на та гледишта озбиљних људи од пера, али их нисмо сва преписивали и сакупљали. И онако смо сабрали материјала толико да не знамо шта ћемо с њим.

Па ипак, претурајући фијоке и кутије са скупљеним материјалом, нашли смо прилично података које није на одмет саопштити широј јавности кад се већ дала тако повољна прилика. И ми то радо чинимо. Подаци су из целог 19 и из овога века; већином, са једним јединим изузетком из најновијег времена, изражени од странаца пуних угледа. Тај један изузетак потиче од младог савременог епископа Српске цркве, да би се видело како јерархија свесно и систематски потхрањује и пропагира идеју сношљивости у Српском православљу.

Познати маџарски статистичар Швартнер је писао почетком прошлог века (I, стр. 157)¹): «Ако се не варам, то је једна значајна црта карактера грчке цркве, која је у духу истока са собом задовољна, да она мало полаже на мисије и на дело обраћања других (у своју веру), мање него иједна хришћанска црква у новије доба . . .»

У II књизи тог свог дела, Швартнер је рекао: «Нарочито је непоколебљива верност Граничара према владајућој кући само ако се не чине никакви покушаји њиховог сједињења са римокатоличком црквом . . .»

Цитирајући те исте речи Јан Чапловић каже: «Они, и то сви источни хришћани, пуштају на миру цео свет само ако њих пусте у миру!» (II, стр. 229)²).

Посебно се бавио питањем толеранције Српско-православне цркве мало пре поменути словачки правник и етнограф Јан Чапловић, који је три године (од 1809 до 1812) био у Пакрацу саветник православне конзисторије, и на тај начин у сталном контакту са свим црквеним властима наших северних крајева. Као лутеран он је живо посматрао конфесионалне прилике у Славонији, и о томе дао једно дело које се и данас цени³). У самој Енциклопедији Југославије, хрватском издању (јер другог нема), стоји да «дјело има и данас знатну документарну врједност».

Ту он пише (II део, стр. 223): «Сад узимам слободу да посветим пажњу духу који провејава у Источној цркви и о расположењу ове цркве према другим конфесијама у колико будем у стању.

У том погледу, и са ограничењем које сам сад баш навео, ја не могу друго него да слободно и отворено признам да их ја заиста сматрам за најбоље хришћане (подвлачење писца).

Они живе у спокојној свести да је њихова вера одлична, они се зову православнима — и која ће друга црква на њих бацити први камен? — Али они пуштају на миру цео други свет, они не прогоне никога; они — колико ја знам — не настоје уопште да себи привуку туђе вернике, они свакоме остављају несметану слободу да Бога моли на онај начин који сматра за најправији.

Док друге хришћанске цркве шаљу мисионере у најудаљеније делове света, Источна црква све то игнорира, и нека ми је дозвољено да своје незнање отворено исповедам: Ја сам до данас о прозелитској акцији ове Цркве тако мало читао и чуо!..

Па и евангелику, по миме мишљењу, више приличи да узме за жену неку српску или влашку девојку него католичку, јер он нема шта да страхује да ће ово свештенство вршити икакав утицај а камоли силу у погледу деце. **Многостране непријатности** којима су изложени протестанти и Србљи у Угарској кад закључе брак са католичким партнером, већ су **многе** дубоко, веома дубоко разочарале и они, следствено, имају да се кају због непромишљеног акта.

Нека ми се не приговори да је та велика толеранција источних хришћана нужна последица њихових ограничених политичких односа овде . . .»

Писац наводи знатне примере руске толеранције, у држави чисто православној, па каже да сличних примера има и код «домаћих» православаца. Спомиње како су два православна спахије баш тих година којима се бави саградили за своје кметове католичке вере цркве, једна госпођа у Турском Бечеју и њен зет у другом банатском месту, Накову. Онда наставља: «Ја не сумњам да постоје још многи такви примери чисте хришћанске љубави, али за сад нисам у стању да дознам о њима.

Више пута споменута Карловачка архиепископска ексцеленција наноси у миру и у правом смислу Еванђеља (да не зна левица итд.) многа добра протестантима и католицима . . .» Чапловић наводи више конкретних примера закључујући: «Нека ми његова скромност опрости да сам ја за мој руковет цвећа, који сам овде посветио најхришћанскијој врлини — правој љубави ближњег — узабрао неколико цветова који сјајно миришу из Његове мирне баштице».

Затим писац наводи примере толерантности пакрачког владике пл. Путника, и осталих владика Карловачке митрополије.

Кад је ове исте податке Ј. Чапловић први пут објавио био, 1816, у Отечественим листовима, неко их је назвао ситницама, трицама (латински *pucae*). Чапловић се буни против тога: «Нису то ситнице и нуге; они овде стоје на свом правом месту, као пуноважни подаци, према којима се може да оцени и одличан дух трпељивости Источне цркве; они би своју вредност изгубили само онда кад би се слични примери могли да наведу у погледу (трпељивости) високог свештенства других цркава.

Ко не би био наклоњен једној таквој цркви, коју сам ја овде без предрасуда и сасвим без и најмањег личног интереса већ из свог најчишћег убеђења покушао да опишем. Ко ће да пусти без одјека осећања једног пријатеља људи? Ко може још сумњати да ће тако жељено златно доба, право уједињење хришћана тек тад наступити кад менталитет Источне цркве буде општи!» (Сва су подвлачења пишчева).

На крају ових излагања писац, Ј. Чапловић, полемисе са једним цртачем минијатура, који је, у књизи изашлој 1816 о Или-

рији и Далмацији, казао много неистина. Тако је између осталог он казао да би Раци били најнетолерантнији кад би имали независну владавину. Разуме се да не могу развити своју акцију интолератности у једној католичкој земљи, писац јамачно мисли. Њему одговара Чапловић (I том, стр. 9): «Из основа погрешно... Ја сам са Србљима, за време мога скоро трогодишњег боравка у Славонији, појео грдно мноштво соли; због тога сам слободан да ауторитет тог посматрача назовем јефтиним а немам разлога заиста да изрекнем неистину противну мом знању.

Треба престати најзад извесне изјаве расположења које нису ништа друго него реакције сматрати као акције. Требало би желети да све цркве буду тако нетолерантне као што су Срби уколико нису принуђени да следују непроменљивом природном закону: *Qualis actio, talis reactio*. — Ако се у шуми не виче, неће бити ни одјека. Оскудица поверења према сједињеним (католицима) и њихово нерасположење према несједињеним (православнима) може да се сасвим природно објасни...»

У II делу књиге (другом тому, стр. 229), Чапловић се враћа на овог цртача и каже (то су његове завршне речи о толерантности православних Срба):

«Сасвим није у праву цртач минијатура који се усуђује да источну цркву оптужи због нетрпељивости. Доказ да је он не зна... Могу злонамерни људи да мисле и кажу шта хоће; ја, пак, са своје стране, не могу уверење друкчије да изјавим него да је ова опака намера... сасвим без основа, и да то наше добре Србе — како ја несумњиво знам — осетно боли...»

У књизи «Српски свадбени обичаји» изашлој у Пешти 1826 пише Евген Весели (стр. 13)⁹):

«Махом у бојевима који се предузимају да се заштити вера, желе се својим непријатељима наметнути догме: код српских витезова, који се појављују у епским песмама, то није случај; они не траже ништа друго него несметану слободу у уживању њиховог физичког моралног и верског деловања, они не нападају, они се само бране».

У своје време највећи немачки историк Леополд фон Ранке написао и штампано 1829 у својој књизи «Српска Револуција», која се овде цитира према доцнијем издању Укупних дела (стр. 446)⁴):

«Он (Милош Обреновић) осуђује разлику која се прави међу урођеним (тј. рођеним у Србији, ЛМК.) и страним Србима (мисли углавном на војвођанске) . . . Чак и иноверцима не би се смела ускраћивати срећа да уживају своје слободе. Србија мора да покаже свету да не жели више живети у средњем веку».

Пруски официр Ото фон Пирх, у свом опису пута кроз Србију «у позну јесен 1829» објавио је у књизи издатој 1830 (I стр. 276)⁵:

«Мора се рећи у част српског свештенства, да много толеранције влада; близина Турака није овде чинила да се створи секташки дух; тамо важи само хришћанство у противности исламу».

II књига, стр. 82: «Књаз је овде (у Крагујевцу), где је можда најмање морао, саградио џамију за Турке; пример толеранције којој се не може ускратити поштовање».

Говорећи о проти Матеји каже Пирх (цит. дело, II, стр. 85): «На њему се види доказ како се слободно мисли о спољашњим стварима у црквеним питањима у Србији». (Јамачно мисли на недогматске ствари, ЛМК).

У једном Статистичко-географском опису Угарске, Хрватске и Славоније из год. 1834 (стр. 476)⁶): стоји:

«Славонски грчко-несједињени воле своју веру и своје сувернике сасвим јако, али не ометају друге у вршењу њихове религије и не гоне их; они не бацају мрежу ка прозелитизму».

Ту се описује стање у Карловачкој архидијецези и Пакрачкој дијецези; књига је скоро званична и јако прокатоличка. Тиме њене констатације добивају само на важности.

Познати француски географ и етнограф Ами Буе писао је 1840 (III, стр. 491)⁷):

«Не желећи ослободити Источну цркву сасвим пуне интолеранције, ипак она има преимућство над оном Римском да показује нешто више верске толерације».

III, стр. 509: «Православни (у Турској) сачињавајућ» већину Хришћана немају потребу да траже повећање свога броја; католици, напротив, пошто их је мало на броју, покретали су и небо и земљу у тој цели, и вековима је у том погледу употребљаван утицај Француске». (Не треба заборавити да ово пише сам Француз!).

III, стр. 442: «Једина разлика између словенских и шпанских монаха (калуђера) састоји се у опречној тежњи две Цркве: за-

падна и Источна: једна централизује а друга децентрализује црквену власт; једна је фанатична и престога, друга је толерантна и попустљива».

Говорећи о Србији, тада још турском пашалку, Ами Буе пише (цит. дело, III, стр. 288):

«Књаз Милош је увек следио паметну политику према муслиманима. Он их није ни најмање бодрио на мењање вере и није пружао никакве повластице (користи) онима који су се одрицали вере предака, јер је знао да би интерес био главни мотив ове конверзије» (а не убеђење, ЛМК).

Колика разлика између њега и «Независне хрватске државе» после више од сто година!

Француски писац Адолф Бланки писао је почетком четрдесетих година прошлог века и ово о Србима:

«Они поуздано верују масу ствари које су мало вероватне чак у очима вере; али су њихова веровања умилна, и нема ту ништа од фанатизма и од интолеранције муслимана».

Овај је податак пренет из Томазеа⁸⁾, који није навео извор. Две књиге Блакијеве могу да дођу у питање; обе се цитирају у Литератури под 9. Врло вероватно се ради о првој књизи; ја их нисам могао добити ни после најсавеснијег тражења (друга је изашла после књиге Николе Томазеа).

Немачки (шлески) теолог и правник из прве половине прошлог века, Ј. Ф. Наигебаур, који се прославио својим разним описима земаља и народа, у својој књизи о Јужним Словенима (стр. 349)¹⁰⁾ каже ово о разлици православних и католика 1851 године:

«Католички Хрват говори са извесним презиром о Србину, који следује источну веру; он га зове Рац. Обично, ако неко пита о имену, пореклу, занимању једног које је случајно акатолик (које није католик), никад не пропусти католички Хрват да дода: он није католик, он је несједињен, он је шизматик, чак и тада кад га нико о том не пита. Ове особине није писац могао да нађе код припадника Источне цркве, тако да они изгледају много толерантнији. Томе свакако доприноси и то, што њихови свештеници не стоје ван државе и ван породице, јер су жењени и не зависе од једног страног, далеког поглавара духовног. То им стално даје право да кажу: Богу се треба више покоравати него људима...»

Говорећи о понашању Срба приликом једне католичке процесије у Петрињи 1868 пруски путописац Франц Маурер каже између осталог (стр. 111)¹¹):

«Овај случај доказује с једне стране гипкост и трпељивост грчке цркве, с друге стране био ми је он један доказ више за стару истину, да католичка црква (која врло добро уме да се у Турској умиљава и подчињује мухамеданским властодршцима), међу другим хришћанским религијама неће да буде толерисана, већ или да влада или да угине...»

Бечко-пештански археолог и историчар Феликс Каниц (Јеврајин) много пута је пропутовао Србију, и дао низ радова о њој. Између осталих и систематски приказ њеног стања под називом «Кнежевина Србија и Српски народ од римских времена до данас». Та је књига изашла први пут 1869, после је прештампа, док је почетком овога века изашла као «Краљевина Србија...» са неким додацима. У њој (III, стр. 86)¹²) стоји исто што и у првобитном издању од 1868:

«Према иновернима Србин је сасвим толерантан и није нимало наклоњен врбовању и прозелитизму. Он је религиозан у колико се ради о црквеним заповедима».

Француски књижевник и научник (слависта) Луј Леже писао је 1873 (стр. 109)¹³):

«Једна евангеличка (протестантска) црква била је подигнута у Београду 1854. Једна немачка школа јој је придодата; она је била под заштитом књаза Михаила који је желео, да толеранција буде најлепши урес своје владавине...»

У Србији једва има више од четири хиљаде католика. Влада се носи мишљу да за њих створи цркву, која би зависила од епископа аустриског...

Један од последњих аката књаза Михаила био је да понова отвори једну од старих турских џамија за верску употребу Срба муслимана који из Босне долазе у Београд. Врло умесна мера и веома погодна да покаже Србима муслиманима да ће будућа Србија обухватити општом толеранцијом све религије и све обреде».

Један Италијанац добровољац у Српско-турском рату 1876 писао је још тада са чуђењем (књига је изашла на српском ту скоро; (стр. 130)¹⁴), описујући свој боравак у Београду:

«Хоца и католички свештеник имају по 60 форината годишње; синагога и лутеранска капела примају већу помоћ; православна црква је званична црква државе. Пре кратког времена министар је казнио новчаном казном турског хоцу зато што је једног петка прегресио и није обавио верску службу. Необичан и, ако се хоће, нелибералан начин, али ипак такав да показује **колико трпељивости и, према томе преданости према слободи има овај народ** о коме Маџарска труби да је способен да буде само роб».

Француски историк Ернст Дени писао је за време Првог светског рата (стр. 40)¹⁶):

«Српски народ није мистичан; његов дневни, мучни посао је сувише опор да би му дозвољавао да често диже очи ка небу. Он није нетрпељив (нетолерантан), јер га живот доводи без престанка у контакт са разним верама».

Познати слависта, професор Немачког универзитета у Прагу, Герхард Геземан је писао мало пред овај рат: «Великодушно је српска држава, чак на врхунцу своје моћи, оставила на снази самосталну архиепископију охридску». (стр. 16)¹⁶).

Горњокарловачки владика Симеон (Злоковић) сматра да је толерантност последица Светосавља. Он пише (стр. 10)¹⁷):

«Светосавски дух је створио код нашег народа и ону ширину толеранције према човеку друкчијег мишљења и веровања. Мада чуварка Православља и у догматском и у организационо-дисциплинском погледу, Светосавска црква још од Средњег века гаји дух толеранције. На подручју светосавске црквене организације несметано живи и делује архиепископ барски који је потчињен Риму. Епископ Котора такође је у саставу римске црквене организације, и то остаје како је и било и онда када је Св. Сава поставио православног зетског епископа са седиштем на Превлаци, неколико километара далеко од Котора. Са подручјем которског епископа римске оријентације, граничио се и хумски епископ, под чијом је духовном влашћу била цела северозападна обала Бококоторског залива. Две црквене јурисдикције и већ прилично оформљена и два црквена менталитета живели су један поред другог, и начело трпељивости тек се нарушава после пропасти државе Немањића, када се духовна деца Св. Саве почињу називати јеретцима и шизматицима и када, под Венецијом, почиње систематско покатоличавање. Српска средњековна држава и

њена светосавска црква прве су у културној историји познавале начело верске толеранције, што служи на част и држави и цркви...»

ЛИТЕРАТУРА

¹⁾ Schwartner, Statistik des Königreichs Ungarn. II Auflage in drei Bänden 1809 (erste 1798).

²⁾ Johann v. Csaplovics, Slavonien und zum Theil Croatien. I und II Theil, Pesth 1819.

³⁾ Eug. Wessely, Serbische Hochzeitlieder. Pest 1826.

⁴⁾ Leopold von Ranke, Gesammelte Werke. Band: Serbien und die Türkei im XIX Jahrhundert. Leipzig 1879.

⁵⁾ Otto von Pirch, Premier-Lietenant im Königlich Preussischen Ersten Garderegiment: Reise in Serbien im Spätherbst 1829. I, II, Berlin 1830.

⁶⁾ Neuste Statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien und Slavonien. Leipzig 1834.

⁷⁾ Ami Boué, La Turquie de l'Europe, I-IV, Paris 1840.

⁸⁾ Nicolô Tommaseo, Canti popolari Toscani, Corsi, Ilirici, Greci. Volume IV, Venezia 1842.

⁹⁾ Adolphe Blanqui: Voyage en Bulgarie, Paris 1842. Idem, Rapport sur l'état des populations de la Turquie d'Europe, Paris 1843.

¹⁰⁾ I. G. Neigebaur, Die Süd-Slaven und ihre Länder in Beziehung auf Geschichte, Cultur und Verfassung. Leipzig 1851.

¹¹⁾ Franz Maurer, Reise durch Bosnien, die Saveländer und Ungarn, Berlin 1870. S. 111.

¹²⁾ Felix Kanitz, Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart. II Band, 1914.

- ¹³⁾ Luis Léger, *Le Monde Slave, voyage et littérature*. Paris 1873.
- ¹⁴⁾ Ђ. Барбанти-Бродано, *Гарибалдинци на Дрини* 1876. Београд 1958. Српска књижевна задруга, посебно издање.
- ¹⁵⁾ E. Denis, *La Grande Serbie*. Paris 1915.
- ¹⁶⁾ Gerhard Gesemann, *Ein Blick auf die Geschichte Mazedoniens*. Im Buche: *Mazedonien, Leben und Gestalt einer Landschaft*. Berlin 1940.
- ¹⁷⁾ Симеон, епископ горњокарловачки, *Свети Сава и наша историја*, Гласник, службени лист Српске православне цркве. Београд јануар 1958.

ПРАВОСЛАВНИ ХРАМОВИ ПО СРПСКОМ ПРИМОРЈУ

I

Оно што странцима највише пада у очи кад дођу у Српско Приморје, нарочито у Боку, то је, поред природних лепота, мноштво, огромно мноштво богомоља: цркава, манастира, капела. Сва је Бока Которска њима начичкана, на сваком кораку се срећу и виде. Има их великих и малих, импозантних и неутледних, али их има безброј.

Оне су православне и католичке, али далеко више православне него католичке. Католичких има, можда, процентуално више, према броју верних, али је православних апсолутно изражено много већи број.

Бока има једну особину као мало који крај света: она има безброј панорама. На сваких сто метара мења се панорама и појављује нови хоризонт, па ишли морем, обалом, брдима, долима или пољем. А немогуће је замислити да се у том хоризонту не налази бар једна српско-православна црква. Некад две, три, чак и десет. Ако је неко сујеверан, или ако налази потребе за молитвом, има коме да се обрати. Има брежуљака, где се налазе и по две православне цркве, једна до друге. Ја их знам у Грбљу (нпр. у селу Врановићима), Ровински наводи Рајичевиће на Његушима¹).

Има их у градовима и селима, не зна се где их је више. Ниједна насебина није, нити може бити, без њих. У том погледу ниједна српска област не може да се са Боком мери.

Проф. Срећко Вуловић из Пераста писао је у великој колекцији «Аустро-Угарска у речи и слици», коју је финансирао аустриски престолонаследник, приказујући народни живот Боке, и ово (стр. 187)²³): **«У Боки има и најмање село своју сопствену цркву, нека места имају их по три и више. Сваки врх брда, сваки брежуљак има Божији храм, а такође и свако острво у Заливу своје засебно светиште. О самом Котору се може тврдити**

да су до почетка овог (XIX) века цркве и манастири сачињавали трећину града, где је још сваки племић у својој вили имао посебну капелу».

Прота которски Јован Бућин пише³⁹⁾ да је почетком 19 века, кад су Французи преузели били Боку, у Котору било преко 30 католичких цркава, и још 7 манастира (4 женска и 3 мушка); укупно, дакле, око 40 храмова на веома малом простору, у зидинама града.

Кад је писао своју студију о великом српском књижевнику из Сент Андреје, Јаши Игњатовићу, највећи српски културни историк Јован Скерлић је тврдио да његово родно место има више српско-православних цркава него иједно друго место у Српству. Ово пишем по сећању, али мислим да сам тачно репродуковао Скерлића.

Скерлић се ту затрчао, као и другде много пута. Упозорено је већ како он воли суперлативе и у свакој студији их употребљава. А ништа опасније од тога.

Сент Андреја је имала седам српских храмова; кад сам ја тамо био 1915 и 1916 године имала их је још шест: једна црква је продата била Лутеранима. А и од тих шест половина је била тако запуштена, да није имала ни ограда ни врата.

У Игњатовићево доба су несумњиво свих седам цркава биле активне и угледне српске богомоље. Али толико, не више од тога броја. А у Боки је сам Грбаљ имао тада бар 30 цркава. Паштровићи више него 30. Многе су мање општине имале више цркава него Сент Андреја, па и Котор, и Нови.

Истина да се та иста појава може запазити и у суседству бокељском: у деловима Црне Горе и Херцеговине који нису много удаљени од Боке. Павле Ровински је крајем прошлог века са удивљењем писао¹⁾ колико је црква нашао на Његушима, Жањевом Долу, Ђеклићима итд. близу Боке. На Његушима их је било 15 на 400 кућа или домова, у Ђеклићима 9 на 200 домова, у Жањевом Долу једна црква на девет кућа итд. На Његушима једна црква је у доба Ровинског долазила на 27 кућа, у Ђеклићима на 22 куће. Слична релација је у самој Боки, чак су релативни бројеви интензивнији. Овде ћемо се ограничити даље на саму Боку.

II

Не можемо износити за свако место и сваку општину број цркава, већ ћемо то чинити за Боку као целину. Поједино место ће само доћи узгред ако специјална аргументација то налаже.

Имамо податке из неколико временских периода, али не пре више од два века. Како је тај број достигнут, не можемо утврдити. Оне су настајале у целом нашем миленију, али су многе од старих пропале и нове дошле на њихова места. Петар Шеровић спомиње народно предање за прво време кад су у Боки били Грци и Срби, да је тада «било само мало цркава, тако да је требало по три дана тобоже носити мртваце из даљине да их покопају код цркве Св. Госпође у Бијелој»²⁾.

Ту скоро је објављен један списак православних цркава у Далмацији и Боки Которској (Млетачкој Албанији), из средине 18 века. Он се налазио у оставштини пок. академика Јована Томића у Српској академији наука, а саопштио га је Глигор Станојевић у Споменику САН 1956³⁾. Списак потиче од главног провидура Далмације и Албаније Франћеска Гриминија и носи датум 1758 године. Сачињен је равно пре 200 година и има сасвим официјелан карактер. Проведитур Гримани наводи све цркве поименце, разврстане по општинама. У Далмацији их је нашао 52, у Боки Которској 139, од тога у Грбљу 28, а са Љешевићима, који су после припали Грбљу 32, у Паштровићима 35, у самим малим Маинама 10.

Колико сам ја могао запазити, списак је прилично тачан. Можда је негде заменио назив (посвету), можда је неку мању и забачену цркву изоставио, можда је неку заједничку или спорну цркву између православних и Латина огласио као латинску. Јер је за само једну (Св. Недељу у Бијелој — јамачно на Каменарима) — казао да има «латински олтар». А било је тих цркава свакако и више.

У Кртолима је навео пет православних цркава; толико их је и било док није контеса Властелиновић подигла малу црквицу Св. Тројице на Превлаци у 19 веку (уз рушевине велелепне катедрале Св. Арханђела). Он је тачно означио Св. Госпођу, Св. Луку, Св. Јована, Св. Спаса; само је још једном навео Св. Госпођу, а то је мала црквица Св. Арханђела, на граници грбаљско-

кртољској. Овај је заштитник Кртола («Михољски Збор»), и на општинском печату налазио се његов лик.

Према томе, можда је супрапровидур Гримини изоставио десетак цркава, тако да се може рећи да их је половином 17 века било округло 150. Заиста су доцније, нарочито у току 19 века, сазидане многе нове. Јер је тек после Пожаревачког Мира (1717), кад је већи део православних општина допао Млетке, њихова држава обуставила онако отворен прозелитизам који је до тада вршила, и ставила фактично ван снаге забрану зидања православних храмова уз само море. Аустрија се није противила уопште зидању тих храмова, нарочито не после 1848, кад је верска толеранција била загарантована.

Ми имамо несумњиве бројне податке тек из последње четврти XIX века, тако да се може видети колико је било црквених принова за један век и четврт; те принове су углавном учињене за време аустриске управе.

Али пре тога нека нам је дозвољено да саопшtimo неке ситуације наводе из почетка XIX века о свештеницима и црквама у Боки, податке у чију се аутентичност не може сумњати.

Архимандрит Герасим Зелић шаље крајем 1810 свој први реферант као генерални викар православног народа Боке Которске епископу Венедикту Краљевићу у Шибеник и у њему између осталог пише⁴⁾:

«Кажу ми да има много числа попова, а неки поп има под собом двије-три цркве, а нека црква по три-четири попа. Неки имају по 10, неки по 15, и 20, и 40, а најјачи поп по 60 кућа у парохији. Тако су у Боки и цркве пограђене по планина и на љутом камену и литицама . . .»

Најсигурнији подаци су објављивани после 1874, кад је установљена била Епархија Бококоторска и веома агилни епископ Герасим Петрановић, ранији уредник Српско-далматинског Магазина, почео редовно да издаје шематизме Епархије (за сваку годину). Ту су се увек налазили и подаци о црквама.

Сви су ти шематизми били некад у библиотеци мог оца; данас немамо ниједан. Али се налази на књиге које су из тих шематизама преносили бројеве верних и бројеве богомоља. Случај је хтео да тако дођемо и до скоро првих података из тих шематизама и до последњих.

Међу првим подацима из званичних шематизама сматрам оне које је руски научник Березин саопштио у свом путопису по Хрватској, Славонији и Далмацији 1879, који сам нашао у Њујоршкој јавној библиотеци⁵). Он саопштава да је тада имао Новски протопопијат 38 храмова и 1 манастир, Будвански 35 цркава и 5 манастира, Которски протопопијат 103 храма и два манастира (свакако Подластву оди. Ластву и Бању код Рисна). Тада још није био Спич овде убројен, који је, 1878, припојен Бокоторској епархији, али је Березин све податке скупио био раније. Он наводи свега три протопопијата; свакако рисански није у његово доба постојао. Укупно је, према Березину, било 1879 у Боки (без Спича) 176 храмова и 8 манастира.

Ђорђе пл. Стратимировић саопштава у Чупићевој Годишњици за 1897 податке из Шематизма за 1896. Тамо стоји⁶): «Епископија бокоторска, дубровачка и спичанска имала је при крају 1895 г. следећу статистику: Епископија је подељена на четири протопрезвитерата, има 43 парохије и 6 капеланија. Црква има 206. Број душа, мушког и женског пола, 28.000. Свештеника чина монашког 11, а чина свјетовног 43^{*)} Манастира има 8».

Подаци су, као што се види, за целу Епархију, у коју су улазили поред уже Боке, још и Дубровник и Спич. Дубровник је имао једну православну цркву (чини ми се Благовештења), можда још и капелу на гробљу, а ни Спич их није имао више него прста на једној руци. Према томе се може позитивно тврдити да је Бока имала на прекретници овог века 200 српско-православних храмова. (Није ми јасно да ли је Стратимировић у број цркава био урачунао и манастире).

После ти бројеви напредују веома лагано; осећа се извесна zasiћеност. Когод је морао, и когод је могао, већ је имао своју цркву.

Поп Саво Накићеновић, сам бокешки свештеник (у Подима, општина Херцегнови) пише 1913: «У Боки има 8 православних манастира, а исто толико и римокатоличких; православних па-

^{*)} Од 43 свештеника три су била из моје најуже породице: мој отац поп Марко, парох у Грбљу; мој деда прото Лазо, парох у Кртолима и члан Конзисторије; његов брат од стрица прото Јоко, ранији професор Богословије у Вањалуци, онда парох и окружни протојереј рисански у Перасту.

рохија и капеланија 50, римокатоличких 29, православних цркава 210, а римокатоличких око 110»⁷).

У Народној енциклопедији СХС, изашлој око 1927, пише професор Радослав Грујић: «Бококторска епископија има осам манастира (Подластва, Бања, Савина, Градиште, Режевић, Прасквица, Дуљево и Подмаине), 4 протопрезвитерата (которски, рисански, ерцегновски и будвански), са 49 парохија, 215 цркава, 37 свештеника и 26.448 душа»⁸).

Као што се види, при сваком новом датуму било је у Боки и православних цркава мало више. Гро је сазидан давно раније, али не само да су све до доласка комуниста старе цркве оправљане, већ су и нове зидане. Сећам се освећења дивног храма Св. Василија Острошког (ако се не варам у Кумбору лета 1919); при освећењу је присуствовао и Љуб. Јовановић, који је тада први пут посетио Боку после 1882.

У погледу постојања цркава изгледа да је данашње стање једнако. Цркве бокељске су углавном преживеле рат; можда је нека страдала, али је то био изузетак. У више пута цитираном Осврту на цркве у Боки П. Д. Шеровића⁹) стоји и дандањи; «У Боки има велик број цркава, сразмјерно скоро више него и у једном нашем крају». Истина је да се обављање богослужбених радња и похађање цркава данас најоштрије пази и осуђује у «Народној републици Црној Гори», којој је Бока придодата противно жељи народа, али саме цркве нико не дира и не руши.

III

Број цркава у Боки је енорман, нарочито кад се узме у обзир територија и број становништва које се њима служи. У целој Боки долази једна црква на приближно 130 становника или на 30 домова, али има места (нарочито Грбаљ, Паштровићи и Маине) где је ова релација далеко гушћа. У неким селима на десет домова, и мање, долази једна црква!

Већ њихов апослутан број је такав да прелази број цркава у читавој каквој великој провинцији. Један актер Љубишине приче Проклети Кам каже: «У овим крајевима је, Богу хвала, црква и манастира ка у једној царевини»⁹). Није много погрешно тај Приморац.

Бока Которска је била најмања епархија у Српству, далеко најмања, а по броју цркава долазила је на треће или четврто место. Према подацима из Народне енциклопедије СХС, које је саопштио проф. Филозофског факултета у Скопљу и познати црквени историк прота Радослав Грујић, само је Нишка епархија имала 320 цркава и капела (ко зна колико је међу њима капела?), и 19 манастира. Скопска епархија одн. митрополија 266 цркава и капела (последних 4) и 31 манастир, и још Битољска 227 цркава и 29 манастира. Она је једва прелазила Боку. Све три епархије су на југу Србије; Нишка је највећа епархија у Српству са тада 800 хиљада верних (сад јамачно преко милиона). После Бококоторске долази Бањалучка епархија са 205 цркава и капела и 387 хиљада верних. Верника има 15, 16 пута више од Боке, а цркава мање. Зворничко-тузланска и Дабро-босанска (сарајевска) имале су по 168 хиљада православних Срба а цркава: прва 70 (+3 манастира), а друга 56 цркава. Само Херцеговачко-захумска епархија имала је 146 цркава на 57 парохија и 42 свештеника (још 4 манастира). Не стоји колико је било верних, али по статистици од 1921 било је у Херцеговини православних округло 90 хиљада. За Црногорску митрополију нисам могао наћи податке о броју цркава, док је Захумско-рашка (са седиштем у Никшићу) имала 131 цркву и 12 манастира. Ту, као и у старој Црној Гори, било је стање које се приближавало Боки, али је није ни издалека достигло. Београдска епархија је имала на 562 хиљаде верних 137 цркава и 8 манастира; Жичка на 400 хиљада верних 105 цркава и 12 манастира. У Војводини је било мало боље: Бачка епархија 68 цркава (два манастира) и 156 хиљада душа; Вршачка 89 цркава (4 манастира), 140 хиљада Срба; Будимска 73 цркве и капеле (већим делом запуштене) на 23 хиљаде душа; Темишварско-Кишиневска 91 цркву српску у Југославији и Румунији плус 5 манастира (број верних не знам). Далмација је имала 83 православне цркве и 3 манастира.

Бока је и 1758 имала скоро три пута више православних цркава него северна, континентална Далмација, која је имала опет три пута више православног становништва. То је несумњиво; подаци су из истог извора, једнако поуздани⁸).

Кад је сав овај рад био сасвим дефинитивно завршен, добио

сам из очеве библиотеке једну «Историју Српске православне цркве», али нажалост без насловног листа, тако да не знам од кога је. Штампана је негде око г. 1920. На последњој страни текста (стр. 178 после које следује сасвим опширна Литература) даје се статистички преглед верних, свештенства и цркава наших, и у коментару стоји: «према томе, код нас долази попречно око 275.833 душа на једног епископа, а 2083 на једног свештеника. На једну цркву долази око 2150 душа. Велики изузетак у томе чини само Бока Которска, где на 31.000 душа има 217 цркава и капелица, што чини једну цркву на сваке 143 душе. — Калуђера и калуђерица, једва заједно, има по двоје на један манастир, који долази на попречно 34.459 душа. Па и ту је Бока изузетак, јер она има 8 манастира, те у њој на већ 4000 душа долази један манастир».

Писац је преценио број православних у Боки; њих је било неколико хиљада мање, што значи да на још мањи број верних долази једна црква.

IV

Као што се видело из досадашњих излагања, број православних богомоља у Боки је био код сваког новог бројења већи, никад мањи. Али то не значи да су се само нове цркве градиле, да је биланс увек био активан, да губитака уопште није било, нити другог начина стицања (сем новоградње).

И у том погледу Бока претставља, не кажем уникум, а оно специјалан случај. Било је одузимања или преноса цркава са једних верника на друге, било је заједничких цркава, било је стављања цркава једне вере под јурисдикцију епископа друге вере, итсл.

Али је било и директног рушења цркава, и то увек православних цркава од стране католика, одн. католичке власти државне. Тако народ тврди, а историја то такође углавном признаје, да су Млечани порушили велелепну резиденцију зетских епископа и митрополита на Превлаци у Кртолима*), храм Св.

*) У Животима краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила и његових настављача каже се за Јевстатија, доцнијег шестог архиепископа српског: «Дошавши у крај зетске земље, уђе у манастир арханђела Михаила, које се зове славна епископија...» «И

Арханђела Михаила, чије рушевине и данас тамо изазивају дивљење и страву.

Народно предање је овековечио Љубиша у својој, у ствари народној причи «Проклети Кам»⁹⁾. Тамо стоји како се «бијелио за времена наше повјеснице православни манастир превлачки, намијењен Сабору Арханђела Михаила. Кажу да га је градио при крају 12 вијека првовјенчани краљ Немања први и да му је звоник био такве висине, да кад су га Млечићи прахом оборили, подигао је својим падом у море тако страшни водени слап да је одскочке ошкропио оближње кртољске куће. . . Што се чисто и бистро зна, то је — јер се у томе слажу сви писци и поведачи — да је за вријеме своје ужасне погибије превлачки манастир гостио 72 калуђера, старосједиоца и придошлице, који су дошљаци селили с турског зулума из опустошенијех манастира горње земље и доношенијем благом повећали превлачки манастир, надајући се (а ко се надао не би?) да су пребјегли под закриље човјечне и просвијештене владе, под којом би проживјели и вршили дужности свога реда» (стр. 221). Али се нашао неко који је «примио благо да ископа Превлаку, што се још налази српске задужбине, и господара, што се још помиче од српске руке» (стр. 199). Тај неко је имао да буде «проклети» Друшко.

Да ли је он заиста издао и потровао калуђере, то историски није утврђено. Али је манастир ван сваке сумње порушен, и то у почетку млетачке владавине над Боком, у XV веку, чак у половини 15 века.

Тачан датум, чак ни саму годину, нису историчари могли да утврде. Мене је ствар више интересовала, јер тај предео припада мојој завичајној општини и парохији мојих предака, због чега је мој отац деценијама обрађивао историју Превлаке. Ја сам добио многе преостале књиге из његове библиотеке, из којих видим колико је наука у том питању контроверзна.

живећи ту у манастиру светог Арханђела у збору монаха који су ту били, добро навиче сваке добре обичаје, божествене поуке и законска правила, тако да је достојно рећи да је био у свему савршен и љубљен од свију житеља тога места . . .» «И опет неким случајем постаде епископ славнога манастира Арханђела у зетском крају . . .» (стр. 224, 225, 231)¹⁰⁾.

Сви се слажу, осим архимандрита Дучића, у коме је веку то било, али кад се наводи година, разлике су велике и, што је најважније, неразумљиве. Нико не даје доказе за своју тврдњу, тако да се може усвојити само оно мишљење које изгледа најприхватљивије. Врло је вероватно да ће се то једном прецизно утврдити на основу которских архива. До тада не преостаје ништа друго већ сва озбиљна контроверзна мишљења навести, и то хронолошким редом.

Далматински солидни историк Франђеско Мадираца писао је мало пред Први светски рат (стр. 312)⁸¹): «Манастир Светог Михаила порушен је 1421, а још досад нису несумњиво утврђени прилике и узроци његовог рушења, док је легенда о тровачу Друшку, саучеснику Дубровачке републике, неодржива са гледишта озбиљне историске критике».

Један млади археолог, који је вршио ископавања на Превлаци у име Историског института САН 1957, казао је у новинама уз свој приказ откопавања и ово⁸²): «Манастир је пропао 1427 године, после предаје Котора Млецима, а у борби са которском властелом, која је тежила да присвоји велике феудалне поседе манастира...» Ту годину он није навео на основу неких нових података, и ја просто не могу докучити откуд му она. Тако непосредно иза млетачког заузећа Боке (које је уследио 1420) није манастир порушен, тим пре што је и после тога припадао каткад Србима (Деспоту, Балшићима итд.). Али није под Млецима ипак постојао више од две-три деценије.

Један старији српски рукопис, на кога се позивају Стратимировић и Црногорчевић (литература под 6 и 10) каже да су калуђери отровани рибом 1441 године. То прихваћа на једном месту поп Саво Накићеновић (стр. 270)⁷), који пише да је «Манастир св. Арх. Михаила на Превлаци грозно свршио око 1441 год.»

Очитледно по њему то понавља и етнограф проф. Ј. Ердељановић у једној својој студији изашлој после Првог светског рата пише (стр. 67)²⁶): «Најпре су се католици били окомили на Превлаку, седиште православне Зетске митрополије, и већ око 1441 истребили тамошње калуђере и заузели њихове цркве, које су доцније и разрушили».

Бокељски историк, Србин католик, проф. Илија Сидник, написао је у једном делу које је издала САН 1950 (стр. 145)²⁶) да

су «манастир и црква св. Михаила на Превлаци припадали Зетској епископији... до 1452, када су од Млечана порушени за време грбљанске буне, као и да је сам епископ, доцније митрополит, имао седиште на Превлаци». При томе се позива и на другог историка, дум Ива Стјепчевића, чију књигу²⁷) ја нажалост немам.

Поп Саво Накићеновић говори на другом месту исте своје мало пре цитиране књиге о буни Грбљана 1453, и онда пише (стр. 293): «Двије године доцније, кад је огњем и мачем коначно срушен манастир превлачки...» Или је он био заборавио шта је малопре тврдио, или је нашао нове податке. Најзад, и сама реч «коначно» срушен доводи до слутње да није манастир два пута рушен. По овом податку попа Сава Накићевиха, то је било 1455.

Ђорђе Стратимировић опет пише⁶) да су по једној повељи дужда млетачкога из 1455 црква Св. Ар. Михаила, као и црква св. Госпође на Превлаци, још постојале.

Катихета которске гимназије прота Петар Рафајловић пише⁸): «Служба у цркви Св. Арх. Михаила вршила се по православном обреду за 222 године (1219-1441)... Око 1441, изгледа, преотеше га римокатолици, док најпослије — кад је морао да пређе у руке православних — не заврши своје постојање око 1474. Тако заврши трагично овај гласовити манастир».

Не знам да ли је то по Црногорчевићу, или по коме друго, писао. Све је ту ипак хипотетично по самој стилизацији писца.

Љубиша наводи у већ поменутој причи «Проклети Кам»⁹) да је манастир разрушен 1471, а Вук Караџић пише још у «Ковчежићу» 1849 године (28, 29): «Приповједа се да је готово до свршетка XV вијека у Боци био и митрополит закона грчкога, који је сједио у манастиру на Превлаци (надно Грбљанскога поља на малом острву, које је врло водом одвојено од суше земље) па Которани (римскога закона) отровали и њега и 72 калуђера, те потом манастир опустио...» Он чак не говори о рушењу манастира, већ његовом напуштању (дезерцији).

Вук се не везује за прецизан датум, али рушење манастира помера на најдужи могући рок (крајем XV века).

Био је јако обазрив при спомињању времена пропасти Превлаке савремени бокелски историк, најбољи познавалац Историје православне цркве у Боки Петар Д. Шеровић. Он је писао 1952⁸⁴):

«Ради се о полуострву Превлаци код Кртола у Тиватском заливу, са остацима знаменитог манастира Св. Арханђела, у којему су, како је то добро познато и како је потврђено многим наводима из старог Ногариалног архива у Котору резидирали зетски епископи и митрополити све док манастир није био разрушен од Млечића, негдје око половине XV вијека. У то вријеме су се околна села била побунила против Которана, млетачких подложника, а калуђери превлачки се били солидарисали са народом против угњетача».

Писац ове књиге верује да је манастир порушен или 1452 или 1453, у вези побуна тамошњег становништва, што је Млечанима био згодан повод за интервенцију. Он је због тога у листу Паландачићевом «Јединству» (Чикаго), у броју од 29 јануара 1953 обележио пола миленија од тог догађаја посебним уводним чланком⁸⁰).

Једини Никифор Дучић, архимандрит и историчар српски, пише да је превлачки манастир постојао и дејствовао до половине 16 века. Он дословно пише да се на Превлаци налазио «манастир арханђела Михаила, у којем су српски калуђери живјели и литурђију служили до половине XVI вијека, као задужбини провјенчаног краља Стефана» (стр. 432)⁸⁴.

Ја мислим да је то штампарска грешка, и да је писац хтео рећи «до половине XV века». Било како било, размимоилажења су велика и кад не би било Никифора Дучића.

Поред катедрале Св. Архангела, на самој Превлаци су биле још многе цркве које су делиле судбину главне; све су порушене и нестале у почетку млетачке владавине, или нешто доцније. Колико је тих цркава било, каквих, коме посвећених итд., не може се више установити. Несумњиво је претерано што тврди прота Петар Рафајловић (стр. 43)⁸⁸): «Још у XIII вијеку саградиле су Немањићи на Превлаци и Страдиотима 12 огромних цркава са по три олтара, и више малих капелица, да се на овим двјема малим острвима могло једно јутро отслужити 40 литургија. Тако су се с правом могли назвати српским божешким Атосом». (Атос је Света Гора. Обе ове територије, и Превлака и Стра-

диоти, припадају општини Кртољској и, као имовина Кртољанима).

Превлака је, чим су се Млеци домогли Котора, приватноправно прешла у руке католика, и то Бискупске мензе у Котору и породице Друшко, не као заједничка имовина, већ про парте³⁷⁾. Како су они допрли до ове властности није познато; можда и «легенда» о Марину Друшку није сасвим измишљена. Тек православна нога је једва смела тамо да крочи све до почетка XIX века, до доласка Француза и Аустријанаца. Марин Друшко продаје претседнику Кртољске општине један део свога поседа 1801, 1827 његов наследник продаје остатак контеси Катарини Властелиновић из Рисна. Она је 1833 саградила на Превлаци малу цркву Св. Тројице, која је и данас сачувана. Саградила је и за себе кућу «на темељима звоника негдашње манастирске цркве Св. Арханђела»³⁴⁾. Пред своју смрт (1847) она дарива свој део Превлаке «господару црногорскоме Петру II Петровићу Његошу, као наследнику зетских владика и као Бокелјима нарочито омиљеном државнику и пјеснику»³⁴⁾.

То је био један акт национално-политичког значаја. Ако српски владика на Цетињу није могао да има седиште својих предака као империјум, нека га има као доминијум. То се није могло правно осујетити, тим пре што је Аустрија била, формално бар, правна држава.

Нажалост, на Цетињу нису умели да довољно овај акт цене. Владика Раде није никад симболично обележио пријем Превлаке; изгледа да је није никад ни походио. А његов наследник, кнез Данило, продао ју је 1858 своме секретару Милораду Медаковићу, а овај 1866 архимандриту Никифору Дучићу, Херцеговцу, за 3000 форината. «Дучић је имао више понуда да би свој дио Превлаке продао, али он, као признати родољуб ступи у везу с ондашњом општином Кртољском и уступи Кртољанима тај свој посјед за три хиљаде форинти, колико је он за исту платио, иако су му с друге стране нудили много већу суму». (Види детаље и под бр. 35 Литературе).

У мом детињству обрадиви део Превлаке припадао је трима породицама (Костићима, Барбићима и, чини ми се, Јокићима), али је «колективу» кртољском, општини као таквој, припао део сiгса

сасга тј. новосаграђена црквица, рушевина катедрале и некропола у којој се налази и надгробни стуб Ђураша Вранића, на коме стоји да «би у цара Стјепана трећи витез» (Жиречек, II 186; III, 27 и 31)³⁰). Био је и «ставилац» Царев; Жиречек пише: «Под Стефаном Душаном бежу у овом чину Милош Војновић, Ђураш Вранчић и доцнији кнез Лазар». Стуб је добро очуван, мада је стално изложен временским непогодама, које нигде нису више стихиске него на Приморју.

Први кртољски учитељ основне школе, Младен Црногорчевић, родом из Баошића, одакле је био и протосинђел Кирил Цвјетковић, вршио је ископавања сасвим приватно и аматерски, па је ипак наишао на многе занимљивости које је саопштио у београдском археолошком часопису «Старинар»⁴⁰). Неки су објекти сачувани у малој црквици Свете Тројице, а неки поред ње. Али је највећи део пропао. А од оног огромног богатства манастира није скоро ништа ни пронађено. Читао сам у београдским новинама³²) да је 1957 једна екипа стручњака вршила ту ископавања. Резултати нису саопштени; мора да су незнатни.

Било је рушења црква и услед земљотреса. Ја знам један случај католичког манастира на «Отоку» код Кртола (он се јавља као неко продужење Превлаке: најпре се одваја од Превлаке дуго острце под називом «Шкољ», раније Страдиоти, а онда долази сасвим мало острвце са називом «Оток»^{*)}). Ту је био манастир Целестина и порушен је, не знам кад, од земљотреса. Бла-

*) Обе речи, и шкољ и оток, су апелативи, општи изрази за острво; први је италијанског а други српског порекла. Овде су постали верба проприа, и као такви марају се писати великим почетним словом. Оба острвца, као и Превлака чије продужење у мору чине, припадају општини Кртољској. Шкољ је сасвим ненасељен, али има рушевина старих зграда. Ту се је одиграо такође један значајан догађај српске историје који бележи поп Дукљанин у XXXVII глави своје Хронике⁴¹). Тамо се данашњи «Шкољ» обележава као «острво које се зове светог Гаврила».

И Шишић у својим Коментарима (стр. 457) објашњава: «Острво Св. Гаврила данашњи су Страдиоти код Превлаке (Кртоле) у Тиватском заливу Боке Которске. Одавде води кратак попречни пут копном у Котор». Ова последња реченица није тачна (мада се позива на Жиречка, Шуфлаја и Накићеновића); то острво нема копнене везе са Превлаком и преко ње са чврстим крајем (можда ју је имало у доба Дукљанина). Нико не зове Шкољ Страдиоти, али се тако зове један његов локалитет. Други «Габрио», где је јамачно била црква Св. Арх.

женопочивши епископ Ућелини је обновио крајем прошлог века црквицу посвећену Великој Госпи и ту учинио своју летњу резиденцију. Било је то можда случај и са православним храмовима, нарочито 1667, кад је порушен био скоро цео Дубровник. Но јамачно су све те цркве рестауриране или наново подигнуте јер се народ боји «црквине», рушевина своје цркве (док не зазире од рушевина цркве туђе вере).

Цркве бокељске су описане на више места, нарочито у Шематизмима Бококоторске епархије, који су од 1874 скоро редовно излазили (за сваку годину), а и многим другим часописима српским. Глобално о њима говоре прота Рафајловић³⁸), Петар Д. Шеровић и проф. Вл. Р. Петковић³⁷). Ту су, са мање или више тачности, обележене карактеристике тих цркава, њихова старина, улога итсл. Овде би то прешло намену чланка.

V

Код бокељских цркава било је и једне друге појаве, која иначе није тако честа. Оне су понекад мењале веру! Православна црква је постала католичком, или обрнуто. Таквих примера мора да је било подоста, али их нити ми све знамо нити постоји потреба да се наброје без остатка. Неколико примера даће се само ради илустрације.

Разлоге овим променама можемо лако наслутити: Било је у Боки, као и целом нашем етничком подручју, превера, и колективних и појединачних. Најтеже је било једном малом броју да се одржи у мору иноверника. А прозелитизам католички вршен је стално откад је Бока пала под несрпске владаре. Опустеле цркве те мањине преузимала је нова вера или, боље рећи, иста лица и исти колективи којима је раније црква припадала, задржали су је и после, али у другој вери. Зато је скоро увек задржан светац коме је претходно црква била посвећена. Са променом вере није мењан и дестинатер цркве.

Има случајева да су православне цркве постајале католичким, али обрнутих случајева има далеко више. То је разумљиво,

Гаврила, а један локалитет се зове «Ашанмарак», што јамачно значи «код св. Марка». И ту је ваљда била нека црква Св. Марка, можда зидана за Млечића и пропала заједно за целестинским манастиром на Оотоку.

јер је и православног становништва било увек више. Они су се досељавали тамо где су католици одумирали. И увек су настојали да своје насељење обележе часним крстом и једним свецем под чију су се заштиту стављали. Том свецу подизали су онда и храм, или су га преузимали готова.

Да има и католичких цркава које су некад биле православне, даје најјаснији доказ сам бокелски католик Јосиф Ђелчић, кад у својој књизи «Историски споменици Боке Которске»¹²⁾ наводи један натпис из католичке цркве Св. Петра у Богдашићу, у коме старом српском ћирилицом стоји написано да један православни епископ «сазда храм сиј в област светаго Михаила, в дни благочестиваго и Богом државаго и светородимаго господина Краља Стефана Уроша, сина првовјенчаног Краља Стефана, внука светаго Симеона Немање в лето 6757-6777» (тј. г. 1249-1269). Ђелчић се чуди која је то црква Св. Михаила, одакле би ова табла могла бити пренета. А одговор је прост: Епископ Теоф. не каже да је црква посвећена Св. Михаилу, већ да се налази «у области» Св. Михаила, а то је у Михољском збору, камо су спадали Богдашићи. Натпис је несумњиво аутохтон.

Врло је могуће да је и црква Св. Василија (Св. Базилија) у Столну била некад православна¹³⁾.

Са још више вероватноће то се може рећи за цркву Св. Врачева у Богдашићима, која потиче из касног средњег века¹⁴⁾, а тада није било католика у Богдашићима.

Такође се тврди да је «данашња католичка црква Св. Ане код Херцегновога била у доба Немањића православна и да је била посвећена Св. Петки» (стр. 475)¹⁵⁾.

Познати путописац Далмације и Црне Горе Немац Кол, говорећи о Боки, навео је и један ранији православни манастир на обали Залива (I, стр. 460)¹⁶⁾, кога су Млечани принудно били предали католицима, отеравши силом «грчке калуђере и наместивши католичке». «Али то народ није никад заборавио. Јер кад у последње време гром удари у манастир и поруши један торањ и саму цркву, околни становници су у томе видели казну Неба за неправду почињену у прошлости. Црква још није понова озидана (у времену кад то Кол пише. ЛМК). А пошто су становници отада више година патили од неродице, поплава и других временских штета, нађоше узрок у томе што никаква црква не

стоји на њиховој обали и сад су замолили владу да разрушени олтар на Обали опет подигне... То су ми изнели као потез и доказ нарочите побожности овог народа у Боки.

Међу католичким храмовима су нарочито бенедиктински манастири прешли у руке православних Срба¹⁵), манастири који су зидани у пропагандне сврхе, али нису успели да шире католицизам и одједном су се нашли у мору православља. Рад манастира је био онемогућен и «редовници» су се повлачили.

А таквих манастира одн. «опатија» било је много: и у Рисну, и у Суштјепану више Нового, и у Бијелој, и у Луштици, и у Грбљу (у Врановићима), да не говоримо о Котору, Тивту, Прчању итд.¹⁶). Чак и моја сеоска и братственичка црква Св. Луке у Кртолима била је некад бенедиктинска опатија! (Трагова никаквих нема у околини о томе). И ту цркву спомиње папа Клемент IV у једном писму цару Душану од 6 јануара 1346; други пут се спомиње сто године доцније (1445) у једном писму штампаном код Фарлатија, док је писмо Клименса VI објавио Тајнер¹⁷). Тамо стоји «Св. Луке у Кртолима», Sanctae Lucae de Chertole*), а у Фарлатија «у Луштици»¹⁸). Поп Саво Накићеновић, саопштавајући то, (стр. 370)⁷), налази код Фарлатија «топографску грешку». А то није случај, већ је Луштица шири појам од Кртола, у који ови улазе (као што се налазе и на полуострву Луштици). У веома много случајева ја сам нашао код Жиречка (Историја Срба), и код Радонића (Римска Курија...) да су под Луштицом обухваћени Кртоли (нпр. «Солила» у Луштици, а она су на периферији Кртола, уз сам Грбаљ).

У цитираном писму папе Клемента IV цару Душану од 6 јануара 1346 наводе се многе бенедиктинске опатије по Боки на које полаже право которски бискуп. Али, како ту скоро, на основу архивске грађе утврђује католички свештеник Стјепчевић,

*) И назив Кртоли срећемо безброј пута у старим исправама, и за време Немањића, и пре и после њих. Тај је назив јамачно грчки, као и већина других назива бокељских насеља. Он нема никакве везе са поврћем «кртолом», како многи мисле, јер је назив постојао и пре него је кртола дошла у Европу. Мештани, кад хоће да обележе целину, кажу «вас Крто», а крто означаје кошарицу и на српском и на грчком језику.

те цркве су већ давно биле у рукама православних свештеника и калуђера²⁷).

Дакле, још за време Немањића су многе католичке цркве прешле у православне руке, јер највећим делом католика није ту ни било (није их било чак ни кад су биле грађене, а после све мање). Онда је, под Млещима, настао обрнут процес рушења и преобраћања православних цркава у католичке. И то је трајало до Кандиског рата, кад су православни и бројно порасли и морално се осилили, тако да су они узимали католичке цркве а не ови православне. Нарочито је то био случај у градовима (Котору и Будви), где се раније није смело ни помислити на зидање православне богомоље. Неколико примера ће илустрирати тај прекрат.

Катедрала Св. Николе у Котору била је католичка црква све до уласка Француза у Котор почетком прошлог века. О томе постоје аутентична саопштења код архимандрита Герасима Зелића, који је цркву и осветио¹⁹). Он тамо каже: «По учињеном миру међу Французима и Русима у Тилзиту године 1806, кад су Руси вручили Французима Боку до Котора, дође дука Мармон с оружјем у Котор. Ту му се преставе сви депутати и господа од римске цркве; но у исто вријеме дођу и депутати од стране славено-српског народа. Послије запита Мармонт римске депутате колико има у граду Котору римскије цркава и народа источног вјероисповједанија. На ово му одговоре депутати да има римскије манастири и цркава 12, а душа около 500; у народа пак греко-неунијатског једна црква и 1000 душа . . .» И Мармон нареди да се једна католичка црква уступи православнима. 1810 је ту цркву осветио арх. Герасим, што је доказ да, иако су остале исте посвете свецу није католичко освећење сматрано као правоваљано (док се крштење лица узајамно признаје).

Опширно пише о тој цркви и дугогодишњи парох Котора прота Јован Бућин³⁹). Он потврђује наводе Зелића у потпуности, али додаје да су Французи предали православнима један запуштени доминикански манастир са храмом св. Николе. «Православни општинари великим жртвама и личним радом извршише најнужније оправке, само да што прије пропоје св. литургија. Поправке су обнављане и допуњаване у више наврата. Сиромашним православним грађанима и црквеној управи није било лако

да онако пространу цркву одједном како треба уреде и набаве све потребне утвари»^{*)}).

И црква Св. Луке у Котору била је некад католичка, и црква Св. Саве у Будви. Ова последња је за време Кандиског рата, по наредби млетачких власти, предана Србима. «Они је чврсто држе, нити мисле да је икад врате католицима, јер је врло много Срба у Будви». (Радонић, стр. 434)⁴⁴⁾.

Парохиска црква Св. Луке у Котору саграђена је 1195 «за време господина Немање — великог жупана — и сина му Вукана», како стоји на каменој плочи на зиду цркве. Припадала је племићкој породици Казафранка.

«И та црква би уступљена на све јаде од стране млетачке владе г. 1689 православним Србима уз увјет да годишње плаћају католичким монахињама фрањевачког реда из манастира Анђела неки новчани допринос у име ливела, као и да недјељом и празником првенство службе имају католички свештеници а затим православни. За ту милост млетачке страховладе према православним хришћанима треба захвалити Грбљанима, који те године у великом броју уђоше у Котор наоружани и извојштише поменуту цркву».

Тако саопштава прота Бућин, сам Грбљанин. Нешто мало друкчије приказује ствар у истој публикацији прота Петар Рафајловић⁴⁵⁾: «Црква Св. Луке је била јуспатронатум монахиња од Анђела и дата је, колико се дознаје, од ондашње државне власти за употребу православним Грцима 1689, који су у Котор за вријеме Кандијског рата пребјегли. По свршетку рата они се повратили у своју домовину, али она остаде и даље у рукама православних, иако је бискуп Зборовац настојао да се римокатолицима натраг поврати. Декретом Сената 1715, на прошње поднешене од Грбљана буде дозвољена православнима слобода богослужења у овој цркви уз увјет да плаћају монахињама два дуката годишње. Год. 1747 буде црква проширена са капелом Св. Спиридона и подигнут на њој звоник на преслицу».

^{*)} Которски бискуп Павле Буторац каже: «Црква св. Николе у Котору је предана православнима... по наредби Мармоновој 1810» (стр. 52)⁴³⁾. Разлика је само у години; сам факт је неспоран.

Заиста је тај «ливел» био чисто симболичан, али је он потврђивао католичко основно право на Цркву.

Млетачка Бока («Млетачка Арбанија») је до краја 17 века била претежно католичка, још нарочито ако се у њу не рачунају Паштровићи са којима није имала територијалан додир. Али тада се Бока прошири целом Новском крајином, целом Рيسانском крајином, целим Грбљем, са три кнежине будванске (Маине, Побори, Браићи) итд. Све сами Срби православни. Однос између православних и католика се одма поремети на 4:1 у корист православних, тим пре што су сад и Паштровићи постали неспорни део Боке. Више се нису смеле чинити Православљу сметње као пре, и многа попуштања Млечића су разумљива.

VI

Често се спомињу заједничке цркве православних и католика и то се истиче као једна специјална бокелска особина која показује крајњу верску толерантност. То су појаве прошлости; у наше доба била је само црква Св. Ђекле у Спичу, на чији се пример са нарочитим поносом указује²⁰).

Ја мислим да се ствари овде погрешно тумаче. Пре свега, Спич не спада, строго узевши, у Боку, а затим, и та, и сличне појаве из прошлости Боке, више указују на насиља власти него на толерантност становништва.

Није ни било заједничких цркава у строгом смислу речи, већ «латинских олтара» у православним црквама. Тога је било и у северној Далмацији, у самој Катедрали Св. Илије у Задру. И званични млетачки извештаји говоре о «грчким црквама са латинским олтаром». Не кажу католичким већ латинским.

Где постоје ти «латински олтари»? Тамо где је у насељу веома мало католика, тако да не могу зидати своју посебну цркву. Онда власт просто нареди да се у постојећој цркви направи мало места за латински олтар. Или се чине разне препреке зидању нове цркве уколико ктитори не обећају да ће дати и католицима парче олтара. Кад су католици у Задру морали да предају православним цркву Св. Илије (доцнију катедралу), стипулирали су право да задрже један олтар за себе (поред десетине чисто католичких цркава у Задру).

Такав је исти случај био и са парожиском црквом Св. Луке у Котору, као што је малопре изнето. У градовима су, дакле, разлози били другојачији него по селима.

У селима је било подоста таквих случајева, који се тешко могу сасвим исцрпно установити. Само неколико примера.

Такав је олтар имала, као што је речено, црква Св. Недеље у Јошици (Каменарима), Св. Николе у Луштици (Радованићима) итд. (стр. 235⁶).

И у мом завичајном месту, у Кртолима, имала је једна црква латински олтар. То је била црква Св. Спаса заједничка за целу општину. Али једног дана, то је било ваљда у 18 веку, беше нам Ускрс истог дана. Фратар пожурио да први отслужи мису и то моје мештани толико озлоједи, да су га после мисе одма убили. Тиме је католички олтар био лишен функција и после сасвим укинут. Оно мало католика што их је остало у месту сазидали су доцније самосталну цркву Св. Ивана (упоредо са нашом далеко већом црквом Св. Јована на истој главици).

Тамо где су морали, остали су олтари до пропасти Млетачке републике, кад их је православни народ уклонио. Код Св. Текле је у Спичу остао, јер је она била под турском влашћу до 1878.

Говорећи о латинском олтару у цркви Св. Илије у Задру, немачки путописац из средине прошлог века Ј. Г. Кол каже ово (II, стр. 385⁴¹):

«Кад су Французи на почетку овога века неко време владали земљом, дозволили су православнима да тај католички олтар отстране из своје цркве, као што су Французи уопште грчку цркву ослободили њених млетачких веза и ланаца, због чега и дан-дањи они (Французи) налазе извесне симпатије међу захвалним православцима».

Бискуп которски Буторац пише (стр. 53)⁴³: «Године 1810 уклоњен је, по наредби Мармоновој, католички олтар из цркве св. Луке у Котору. Заједничку (кат.-прав.) подземну цркву из турских времена, срушену при градњи православне цркве Св. Недеље у Јошици половином 19 века, морадоше католици напустити под француском владавином. Из црквице Св. Саве у Будви Руси су били укинули катол. богослужје...»

И бискуп-усташа Буторац са страшним жаљењем констатује да се «иначе француска управа показала склоном грчкоисточној

цркви». (Сам назив наше вере «грчкоисточном» у Југославији 1938 године показује чудан карактер ове државе!).

Ђорђе Стратимировић (стр. 220)⁶⁾ каже, према Шематизму Епархије бокоцотрске за 1876: «Године 1812 бише уклоњени католички олтари из православнијех црква у Боци».

И овде је дакле, питање тачног датума контраверзно, али је несумњиво да су преостали католички олтари склоњени за време Француске револуције и краткотрајне француске владе у Боки, владе једне католичке али просвећене земље. Тамо где их је сам народ уклонио био, власт их није смела васпостављати, ни млетачка ни аустриска. И тако је нестала та аномалија, нечувена у свету, и православни Приморци су ослобођени тога срамног сервитута.

Заиста се правнички латински олтар у нашој цркви није могао друкчије окарактерисати него као сервитут. Најближи је тој установи Римског и савременог Грађанског права и највише аналогије има са њом. А сервитут означаје право коришћења на туђој, не својој ствари; старо је правило да сервитута нема на својој ствари. Према томе, постављење латинског олтара на православној цркви, ова није постала заједничка нити је престала бити искључиво православна.

VII

Све бокељске цркве припадају једном колективу: братству, племену, селу, општини (још за млетачко доба бокељска насеља су била јасно одвојена у општине, «комунитади»). Ниједна црквица, чак ни капела, не припада неком појединцу, или некој породици. То би се противило племенском духу бокељских Срба. Цркве су опште, само што је појам општества час ужи а час шири.

Кад је установљена Боко-каторска православна епархија, у ери модернизације и систематизације, које је спроводио блаженопочивши епископ Герасим Петрановић, једне су цркве проглашене парохиским, друге филијалним, треће саборним итд. Те класификације у прошлости није било, и народ је никад није присно усвојио.

Народ је знао коме су колективу цркве припадале у прошлости, и на томе се ништа мењало није. Само су чланови тога колектива доносили у цркву пуње и проскуре, само су они могли бити тамо сарањивани. Није се могло замислити да се нечији друго гроб ту прокриумчари. Зато је у сваком колективу била нека црква ван чије су «сени» копани некрштени (нпр. деца некрштена); ту су се сарањивали и странци хришћани*). Као што је подвојеност важила у групацији кућа за становање, та подвојеност је важила и за гробове. Груписање истоврсних, одвајање од разноврсних. То двоје иде заједно.

Црква припада тако тесно једном колективу да неки ново-дошли члан колектива (насеља или братства путем домозетства) мора да «плати цркви истраџбину а селу натраџбину» (Љубиша, 33, I, стр. 79). Љубиша сам објашњава ове термине: «Ново-насељени људи, кад дођу да живе на женино имуће (домазетство), плате цркви хиљаду асприх (четири талијера у сребру) истраџбине, за имати право у цркви, у укопалишту, у црквеној заједници; пак опет толико натраџбине селу за воду, за гору, за пашњаке, што је сеоска заједница».

То је јамачно био обичај у Паштровићима, Будви и околним српским местима (под Црном Гором и Турском). У Грбаљском статуту (за који се не зна је ли аутентичан, али саме одредбе несумњиво представљају обичајно право) члан 17 гласи⁴⁷⁾: «Кад би јабанац откуд дошао да у Грбаљ станује, и да има од свашта дијела као и остали Грбљани, да плати тако названу хиљаду, тј. цркви седам гроша а свему селу ручак».

Све је ово у истом духу установе која се данас правним језиком назива «једнакост расподеле терета», «каса изравнања» итд.

Разуме се да сваки православни хришћанин може присуствовати богослужењу без икаквих такса, али се овде ради о стицању пуноправног чланства на црквену заједницу, задобијање својства активног и пуноправног њеног члана, који се не трпи и не припушта неким благодетима већ их све са правом ужива.

*) У Грбаљском статуту, члан 98 гласи: «Не нађосмо за пристојно да се циганин упока у шјен црковни ће и остали хришћани, но близу освећеног мјеста» (стр. 113)⁴⁷⁾.

VIII

Цркве бокелске проистичу из разних векова, но огромна већина, преко 90% њих, из доба туђих владавина, католичких и муслиманских.

За време средњевековних српских владара било је у Боки доста православних цркава, али је највећи део њих пропао. Видели смо судбину лавре Св. Арханђела. Био је још цео низ православних манастира, од којих је нешто остало и до наших дана. И овде ћемо се позвати на Јиречка, који ове податке према другима доноси.

Тако пише Јиречек у II књизи своје Историје Срба (стр. 223)⁸⁶:

«У Зети су Балшићи и Црнојевићи били заштитници српске цркве у Приморју и заснивачи или пријатељи многобројних малих манастира у овој области...»

Исто дело, стр. 187:

«Балша III је 1413 ударио темељ манастиру Св. Николе у Прасквици, у области Паштровића...»

У IV књизи, пак, пише (стр. 180):

«Поред римокатоличких, помињу се, у периоду деспота, и православни манастири у Зети и Приморју, као манастир Св. Петра у Скадру, Св. Арханђела у Улцињу, Прасквица у Паштровићима (доцније назван Режевић), манастир Св. Госпође у Грбљу (јамачно Подластва, ЛМК) итд.»

Ова два последња манастира и данас постоје (бар колико ја знам).

Према причи «Скочидјевојка» од Љубише паштровски кнез, доцнији свети Стеван Штиљановић «задужбине је градио, као манастир Прасквицу и Светог Николу врх Бечића» (стр. 31)⁸⁷. Мало затим (исто дело стр. 56) каже кнез Стеван игуману рогачком, пре него је напустио Отаџбину, да оставља две «закладе». Пола имања оставља сестрићу. Али, «дође ли му пусти глас, то моје нека пође: половина манастиру Прасквица, којег сам ја оградио, а друга манастиру Дуљеву, којег ја оградио Душан». Све ми то изгледа недоказано, но народ у то верује.

Врло мало је цркава ограђено или завршено за време Југославије, коју смо сматрали својом земљом. Скоро све цркве које се виде и разазнају у Боки зидане су за време антиправославних

владавина. Не само да их владајући нису дизали, него су чинили сметње колико год су могли.

Аустриски пензионисани официр Карло Врбанић писао је прошлог века (стр. 49)⁴²: «Млетачка република је издала била забрану да се на њеној територији у било ком граду или на обали гради нека грчко-источна црква. Са великом муком се успело добити одобрење да се сагради манастир Савина». (Писац даље наводи како је било дато наређење из Млетака да се манастир поруши, да су већ лађе биле стигле да га бомбардују кад је једна небеска «причина» то онемогућила).

Али Савина је зидана од 1777 до 1799, сто година иза Кандиског рата⁴³).

И скоро све те цркве је зидао благочестиви народ сам, чланови колектива коме црква припада. Тражено је помоћи и са стране, од суседа, којима ју је требало враћати кад они цркву дижу, али главни терет је падао на оне због којих и којима се црква диже. Све је то овековечио Љубиша у «Причањима Вука Дојчевића». («Боље у памет икад него никад»). Грађење је трајало годинама. Прве године се клачина горела (кречана), друге тесало камење и плоче, треће пекле цигле, после градња сама, онда набавка звона и «покраса» итд. (стр. 4)⁴⁴).

Штогод су чланови колектива могли да обаве сами, то су чинили. То није био кулук, јер нико не кулучи себи, већ добровољан рад и сарадња. Странцима («гогама и шегртима») плаћано је од милостиње или «сеоскијем порезом». Ктитор храма је био колектив, безимен народ, маса. Отуда су и његова права на богомољу била већа.

Све су цркве бокелске сазидане од тесаног камена. Ја не знам изузетак. Нема ни говора о брвнарама или уопште грађи слабијег материјала. Стилски, и архитектонски уопште, нису православне цркве нарочите вредности, изузев поједине цркве већег обима, чији је стил углавном комбинација романско-византиска. Власти нису, као у Угарској, забрањивале или налагале одређени стил, али утицај романски био је непосредан и велик. Интересантно је да су све цркве зидане од камена у каменитим пределима Српства (у Боки, Црној Гори, Херцеговини бар оној недалеко од мора, јер другу не познајем) биле сличне грађе. Можда

би се могло говорити о засебном стилу приморских цркава. По спољашности је тешко разликовати православну цркву од католичке у Српском Приморју. (Ни католичке, сем у градовима, немају спољне скулптуре).

Скоро свака црква мора да има бар једно звоно; већина их има три («звоник на преслицу»). Понеке и четири одн. пет. И унутра су неке снабдевене богатим «утварима», али је већина у том погледу јако сиромашна. Домаћи обично купе лепа еванђеља, а исељеници снабдевају другим потребама, (шаљу крстове, рипиде итд.). Исељеници из Русије шаљу одежде и књиге. Звона набавља колектив према могућности. Кад је за време Првог светског рата Аустрија одузела скоро сва звона, првих година иза рата су надокнађена пожртвовањем бокелских парохијана православних. (Ретко звона даривају исељеници, али има и таквих случајева).

Према томе, ова огромна количина црква није претстављала само терет при зидању, већ трајан, континуелан терет одржавања. Па ипак, све док нису комунисти узели власт, нико се од бокелских Срба није жалио на те обавезе, нити је помишљао да ма коју од цркава напусти. Разуме се да му је била приснија она ужег колектива и да је био спреман да за њу више жртвује. Али није ниједну сасвим занемаривао, нити би дозволио да стоји једна запуштена и напуштена црква «за уклон народу».

И католичке храмове је већим делом подизало околно становништво, нарочито на селу. Али је оно имало моралну и често материјалну подршку власти (Млетака, Беча, често и Рима). Посебно су дотиране новчаним помоћима градње манастира и црква у градовима (јер је ту живела властела а она је имала уплива код власти). Власт је овакве храмове, специјално манастире, снабдевала и са земљом за издржавање, на којој би радили, као кметови, и православни становници. Поједини топономастикони то и данас обележавају (нпр. предео Опатово код Тивта). Не треба заборавити да су католици и иначе били пропорционално далеко имућнији од православних. У њиховим рукама се налазила бокелска морнарица и њихови су били углавном бродови који су доносили богатства Боки. После свакога срећног пута, бокелски морнари и капетани су приносили жртве свецима којима су се били заветовали. И то махом у католичким храмовима. Зато

није ни чудо да су ови храмови били богатији и да су се лакше одржавали.

Ако се не варам, и њиховим фратрима (бар неким редовима) било је признато право на просјачење. Итд.

Срби су били и за своје храмове, као и за све своје колективне потребе, упућени само на себе, и све што су створили и учинили, све је заиста њихово, истински њихово. Храмови православни надасве!

IX

Цркве су зидане спонтано, ако је то народ хтео и кад је то хтео. Од никога није тражено одобрење или овлашћење, ни од духовне, ни од световне власти. Нико није могао да упливише — сем оних који су цркву подизали — каква ће и колика ће да буде, на ком месту ће се зидати итд. Само је поштована православна норма да олтар буде окренут истоку. То нигде није пре небрегнуто.

Ктитори-мештани одлучивали су такође суверено коме ће светитељу бити црква посвећена. Ни ту није могао нико са стране да утиче. То је понекад било најтеже и најшкакљивије питање. Ако се радило о цркви једног братства, решење би се нашло лако: црква је посвећивана свецу кога братство слави. Али, ако више братстава гради заједничку цркву, спор око посвете води се недељама и месецима. И о томе нам је Љубиша оставио драгоцене податке у истој, малопре цитираној Причи. Каже баш «пошто цркву дограде, покрију и наресе, позову владикау врањичкога да им је освешта...» Кад је стигао, владика «пита кнеза коме ће свецу намијенити цркву». (стр. 5 ид.)⁸³. Сад настаје погађање које је Љубиша овековечио. Једни хоће да се црква посвети Светом Илији, други Светом Николи, трећи Светом Ђорђију, четврти Светом Петру, пети Арханђелу Михаилу, шести Светом Сави, седми Светој Петки, осми Светом Јовану, девети Светој Тројици, десети Светом Крсту итд. Необично су интересантна образложења сељана, зашто баш хоће да се црква «намијени» томе свецу. Нажалост су сувише опширна да би се сва овде пренела.

Љубиша прича даље: «Ту се имаше поклати. Сину триста ножева, а од вике и треске одјекују брда и долине. Владика се

смуги као летурђија велике сриједи, узјаше парипа и побјеже...» Ипак су погађања продужена и даље; свако је давао своје «разлоге». «Прођу двије друге године у свађи и препирању, а у то црква зјала пуста као Ђурђеви ступови...» Тада наиђе заразна болест кроз село и неки почињу да сањају свеце Кузму и Дамјана «који враче и лијече а мита не узимају». «Кад чу село снитву и пријетњу... завјетују цркву Светим Врачевима и помоле владикау ако је клео да откуне, а да им цркву освешта...» «Кад владика чу да је Шестане невоља сложила, пође да им освешта цркву врачевску...»

Као што се из ове приче види, владика не може овде ништа сам да одлучује. Народ је ктитор, а ктитор решава коме црква да се посвети.

Тек кад је све готово, онда се позива надлежни, или најближи, или случајни владика да цркву освети. Он има да изврши само прописане свештенорадње; све друге је урађено пре њега, мимо њега, и често противно њему.

И то је све одјек аутономног духа приморских Срба, о коме је толико писано.

XI

Цркве нису служиле само за богослужења: У њиховим портама и у «њиховој сени» одржавани су састанци, светковине, доношене одлуке од значаја за колектив. Није свака општина имала «Дробни Пијесак», а сматрало се некако да су одлуке донесене пред црквом инспирисане Свецем или бар у његовој заштити.

У Кртолима је у порти Св. Спаса, на сам Спасовдан (Вознесење Господње), биран подешта (претседник општине) у млетачко доба, и стари би ту новоизабраном предавао баштун (штап као знак власти) одма иза избора. То је била у исто време и инсталација новог подешта или синдика, који је тиме добивао доживотну титулу капетањ. Млетачке власти се у то нису ни најмање мешале. С друге стране је утицај попова, и онако велик, добивао на снази, јер некако се у њиховој домени све то обављало.

И заклетве су чињене у цркви, разуме се заклетве општег значаја (као што је био случај пре дизања Кривошиског устан-

ка⁴⁶), и клетве је поп са олтара изрицао, и савете давао општег верског и националног карактера. Цркве су тако одржале и морал и народност (поред вере).

XII

Но сад се не може мимоићи питање откуда тако много цркава у Српском Приморју; који су фактори и какве преокупације утицале на народ да тако много цркава диже?

Ту, разуме се, једно сасвим поуздано гледиште не може да се да. Али фактора је било више, и они се дају скицирати²²).

Један се фактор, који би се можда најпре очекивао, мора искључити. Не може се рећи да је тесноћа постојећих храмова изискивала градњу нових. Бокељи јако слабо посећују цркве. Можда десетак пута годишње напуне цркву (Божих, Ускрс, Слава, Ношење Крста, Храм цркве што је обично домаћа преслава итд. Затим још код упока и нешто мање венчања). Али обичним празником и недељом жврље цркве празне. Поп мора да служи редовно; ако прескочи једну летурђију, сместа оде депутација владици да га тужи. Ниједно се богослужење не сме пренебрећи, али при њему, сем попа и црквењака, ретко има живе душе. У постојећим црквама могло би стати три пута више људи него има укупно Срба Бокеља. Па опет зато, ретко се ко задовољава бројем постојећих цркава већ жели увек нове и нове.

Откуда то? Покушаћемо да бар неке узроке пронађемо.

1) Пре свега, традиционална склоност Срба да зидају богомоље, склоност која се може свуда утврдити. Ако она није свуда једнако дошла до изражаја, то је зато, што су јаке силе спречавале подизање православних храмова (нпр. под Турском). У Боки сметња није било, бар не апсолутних и категоричних, па је та латентна тежња одма дошла до изражаја и претворена у дело.

2) Један део Бокеља посветио се био морепловству. Католици су то чинили претежно, православни по изузетку. Али је било и православних поморских породица; моја мајка потиче и по мушкој и по женској лози од стародревних капетанских породица из Новске Крајине. Стари је поморски обичај да завештају богате поклоне постојећим црквама или зидају нове ако се избаве из

неке страшне тешкоће (буре на мору, хаварије итсл.). Јамачно један део бокељских цркава може и томе да захвали свој поста-
нак.

3) У Боки су насеља мала, истина веома блиска другима, но ипак зато одвојена и просторно и духовно. Свако је насеље хтело имати своју цркву.

Свака је агломерација на Српском Приморју нешто посебно и хоће да остане посебно, мада понекад од друге агломерације није удаљена ни пет минута. Та посебност очитује се и у тежњи за својом црквом. Једно од причиња Вука Дојчевића почиње Љубиша овим речима (II, стр. 3)⁸³: «Дотужило Шестанима полазити злијем путовима и временима туђу цркву, пак се договоре и зареку да ће своју градити што сеоскијем порезом, што хришћанском милостињом ако ће кокотом орати». Кад су се Вуку Дојчевићу обратили за милостињу, он им је рекао: «Што сте се људи на мене навранили. Ја нијесам мрцина ни угасник, него пун синова, пак ми се хоће најпрво да красим своју цркву кад би ми што преко хране претекло!» Свак помаже подизање и одржавање своје најближе, и најинтимније цркве. Све је мало подаље туђе.

4) **Кампанилизам и утакмица братства.** Кампанилизам, (сама реч кампана значи на италијанском звоно) обележава појаву старања само о пределу у коме се чује црквено звоно. Све што је ван тога предела без интереса је за агломерацију. Наш је свет, специјално у Боки, био кампаналистички настројен. Доказ су и разни дијалекти говора (свака скоро општина друкчије говори).

5) Али је утакмица братстава још више допринела онако честом зидању православних храмова кроз Боку и околне пределе. Свако је моћније братство желело да има своју богомољу, нарочито ако је оно славило друго крсно име него остали сељани. Настојало је да има цркву, где ће се само за њега служити на његово крсно име и прислужбу (прислужба је махом светковина саме цркве), и где ће се сахрањивати његови братственици. (У Српском Приморју се готово уз сваку цркву налази и гробље. Кад је заједничко гробље, често долази до свађе ко ће бољу позицију за гроб да има, које братство). Углед братства је доста од тога зависио има ли своју засебну цркву и каква је она.

6) Бока је, нарочито њен православни део, имиграциони предео; увек се становништво обнављало пребезима из Црне Горе и осталих српских предела. Негде су се увукли у постојећа насеља, али ту, као придошлице и уљези, нису гледани најбоље, па им се оспоравало и део од цркве. Шта су могли друго да раде него да зидају посебну цркву кад их је било више. Ако су пак образовали ново насеље, сматрали су својом главном бригом да добију цркву и попа. Без тога им живовања нема. Пре ће саградити цркву него гувно или бистијерну. Јер без помоћи Бога и светаца измољене у храму ништа им друго неће успети. Пошто и гробље може бити само уз цркву, то нико не би могао бити хришћански сахрањен у «црквеној сјени», већ као некрштен «бачен негде крај пута» ако цркве нема.

На острвима у заливу самом свуда се налазе, или су се налазиле, римокатоличке цркве. На полуострвима и ртовима свуда су српске православне цркве. И та појава показује правац надирања и заузимања простора припадника сваке од ове две вере.

7) Но најважнији разлог тако интензивном зидању православних цркава на Приморју, било је такмичење са римокатолицима (са Латинима), који су такође зидали веома много храмова у прозелитске сврхе, и уз помоћ са стране.

Требало је то парирати, и не бити слабији, не заостати за Латинима, не бити «гори од њих». Нарочито се у крајевима где су помешано живели православни и католици гледало ко ће први да сагради црквицу на неком брежуљку. На тај начин се сматрало да је брег задобијен за ту веру, да је предео постао православни или католички, «наш» или «њихов». Као што је сељак гледао да неко парче земље, или само неко стабло (маслина или мурва) припадне њему и његовој породици а не комшији или чак брату и за то се парнично годинама ако другог начина није било да му спорни објект припадне, тако је он настојао да читави брегови буду заузети од «наших» и за «нас».

Тако се ширила верска, па следствено и национална територија. Понегде се налазе на истом брду и латинска и православна црква, тако јер је неодређено коме брдо припада.

У «Причањима Вука Дојчевића» стоји на једном месту (I, стр. 80)⁸³:

«Да међу људима нема до једног закона, одавна би на Бога заборавили, а тако се натјецају и драже: ко ће га љепше славити». Редактор збирке, академик Љуба Јовановић, сам Бокел (Ришњанин) каже да «дражити се значи подстицати се» (у аднотацији исте стране).

8) Читајући укупна дела Сима Матавуља, нарочито његов путопис са Крфа, нашао сам још неке индикације за мноштво цркава на православним обалама којима су владали Млечићи (они су једнако владали Крфом као и Боком).

Матавуљ је почетком овог века походио Крф и хтео да испуни мајчин завет да се поклони и помоли Светом Спиридону. Наишао је на једног веома побожног брицу, који му је објашњавао зашто на Крфу има 72 цркве: ««Млечани су — вели — толико векова владали Крфом и сваким начином настојали да наметну своју латинску веру. Али су стари Крфљани били постојани у својој, а подизали су толике богомоље зато да би имали што више свештенства и тим начином лакше одбранили простији народ од напасти! И успели су. На целом острву полатинило се само неколико стотина породица, које се и данас држе римске јереси»²¹).

Мало затим пише Матавуљ: «Од 72 крфљанске цркве нема их свега ни десет парохиских, остале припадају или имућнијим домовима, или породицама, или еснафима, или удружењима. На сваку од њих долази најмање по три мирска свештеника, те их Крф има преко две стотине, сем калуђера манастира Платитере . . .»

Те му је податке дао познати српски «вјечно путешествујући» јеромонах Сава Грбовић.

Православни храмови, који се у толиком великом броју налазе на Српском Приморју, специјално у Боки Которској, дају верско и етничко обележје крају. Гдегод је нека српска насебина, ту је и црква; и обрнуто, гдегод је црква православна, знајте да ћете у њеној околини наћи Србе. А све те цркве заједно стоје као белеге дубоко укореееног и неизбрисивог српства ових крајева. То су утврђења која није нико кадар да поруши.

И док православне цркве обележавају Српство, католичке не обележавају Хрватство, чак ни најмање. Најлепше и најбоље међу њима подигнуте су од Несловена, а и оне које су Словени подигли (но никад сами) нису били Хрвати. Не само што је ка-

толичка црква универзална (у ствари космополитска), већ је и у Боки међу католицима одувек било разног милета. Најмање свесних Хрвата све до овог века. Било је, разуме се, и Срба католика, чак и каноника међу њима.

А православни су од памтивека Срби, и само Срби. И њихови храмови, то су храмови српско-православни. Има Срба и мимо њих, али где су они, ту је и Српство несумњиво. Што их је више, српство је несумњивије. Ово је баш у Боки случај.

ЛИТЕРАТУРА

¹⁾ П. А. Ровинскій, Черногория въ ее прошломъ и настоящем. Санкт Петербургъ 1897.

²⁾ Петар Д. Шеровић, Црква св. Госпође у Бијелој, у Боки Которској. Старица, сер. III. књ. III. Београд 1924-1925.

³⁾ Глигор Станојевић, Неколико статистичких података о Боки Которској из средине XVIII века. Споменик Српске академије наука CV. Одељење друштвених наука, Нова серија 7. Београд 1956.

⁴⁾ Житије Герасима Зелића, св. III. Српска књижевна задруга књ. 58, Београд 1900, стр. 42.

⁵⁾ Л. В. Березинъ, Хорватія, Славонія, Далмација и Военная Граница. Томъ први. Санктъ Петербургъ 1879.

⁶⁾ Ђорђе Стратимировић, Православна црква у Боци Которској. Постанак и судбине њене. Годишњица Николе Чулића, књига XVII. Београд, 1897. Стр. 224.

⁷⁾ Поп Саво Накићеновић, БОКА, Антопогеографска студија. Српски етнографски зборник, књ. 20 Београд 1913. Стр. 370.

⁸⁾ Радослав Грујић, Бокоторска епископија. Народна енциклопедија Срба, Хрвата и Славонаца, том I, суб воце. (Последња фраза значи на латинском «под том речју». Тако се уопште лексикони и енциклопедије цитирају, али у овом случају је то скоро обавезно, јер је Народна енциклопедија СХС имала два паралелна издања: ћирилицом и латиницом, и њихове се стране никако не подударају).

⁹⁾ Стјепан Митров Љубиша, Приповјести црногорске и приморске. Српска књижевна задруга, св. 177, Београд 1924.

¹⁰⁾ Младен Црногорчевић, Михољски Збор у Боки Которској, «Старинар» за 1893.

¹¹⁾ Фердо Шишић, Летопис Попа Дукљанина, Српска краљевска академија наука, Посебна издања књига 67. Филолошки списи књ. 18. Београд-Загреб 1928. Стр. 342, и 457.

¹²⁾ Giuseppe Gelcich, Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro. L'antichità e i tempi di mezzo fino al 1492. Zara, 1880. P. 69.

¹³⁾ Светозар Радојчић, О сликарству у Боки Которској. Споменик Српске академије наука. Одељење друштвених наука, Нова серија 5. Београд 1953.

¹⁴⁾ Војислав Кораћ, Споменици средњовековне архитектуре у Боки Которској. Горњи Споменик САН.

¹⁵⁾ Петар Д. Шеровић, Како су венедиктиски манастири у Боки Которској прешли у руке православних Срба. «Гласник», службени лист Срп. православне Патријаршије, год. IV, број 3.

¹⁶⁾ Јован Ковачевић, Средњовековни епиграфски споменици Боке Которске II. Споменик Српске академије наука, Одељење друштвених наука, нова серија 7. Београд 1956. Стр. 10 и 11.

¹⁷⁾ August. Theiner, Monumenta Slav. Meridionalium, I, p. 215.

¹⁸⁾ Daniel Farlati, Illyricum Sacrum, VI.

¹⁹⁾ Житије Герасима Зелића, Св. трећа, Београд 1900, СКЗ, књ. 58. Стр. 38.

²⁰⁾ Дон Нико Луковић, Постанак и развитак трговачке морнарице у Боки Которској. Издање Удружења Бокела у Београду, 1930. Стр.7.

²¹⁾ Симо Матавуљ. Леванат, Белешке с пута. Сабрана дела у збирци «Српски Писци», VII књ. Матавуља, Београд 1954, стр. 288 и 299.

²²⁾ Лазо М. Костић, Српске црквене задужбине. Српски народни календар «Америка» за 1959. Издање Издавачке куће Паландачић.

²³⁾ Fortunat Vulović. Das Volksleben in der Bocche. „Die Oesterreichisch-ungarische Monarchie im Wort und Bild“. XIII Heft. Band Dalmatien. Wien 1892.

²⁴⁾ Н. Дучић, Реферат Српском ученом друштву о Грађи за српску црквену историју И. Јастребова... Гласник Српског ученог друштва, 48, 1880.

²⁵⁾ Јован Ердељановић, Етничко сродство Бокеља и Црногораца. Гласник Српске краљевске академије наука, 96, Сарајево 1920.

²⁶⁾ Илија Синдик, Комунално уређење Котора од друге половине 12 до почетка 15 столећа. Посебна издања САН, Историјски институт књ. 1. Београд 1950.

²⁷⁾ I. Stjepčević, Prevlaka, Zagreb 1930, str. 8.

²⁸⁾ Вук. Стеф. Караџић, Бока Которска, Ковчежић, 1849, стр. 34.

²⁹⁾ Вук. Стеф. Караџић, Црна Гора и Бока Которска, СКњЗ. број 161, Београд 1922, стр. 7-8.

³⁰⁾ Л. М. К. Један жалостан јубилеј у Боки Которској. «Јединство», Чикаго 29 јануара 1953.

³¹⁾ Francesco Madirazza, Storia e costituzione dei comuni dalmati. Spalato 1911.

³²⁾ Др Јован Ковачевић, Смена култура и уметничких стилова. Археолошка истраживања Тиватског архипелага. «Политика» од 7 септембра 1957.

³³⁾ Стјепан Митров Љубиша, Причања Вука Дојчевића, Српска књижевна задруга, I књига, 1902, II књига 1903 (бројеви издања СКЗ 67 и 81).

³⁴⁾ П. Д. Шеровић, Полуострво Превлака у Боки Которској као поклон Његошу. «Историски Записи», свеска 1-3 1952. Цетиње. Стр. 162-165.

³⁵⁾ Ристо Ј. Драгићевић, Полуострво Превлака као поклон Његошу. «Историски Записи» за април-децембар 1952, стр. 368.

³⁶⁾ Константин Јиречек, Историја Срба. Превео Јован Радоњић. Књ. I-IV. Београд 1922-1925.

³⁷⁾ П. Д. Шеровић, Осврет на цркве у Боки Которској у књизи д-ра В. Р. Петковића «Преглед црквених споменика кроз повјесницу српског народа». «Историски Записи». Цетиње, април-децембар 1952.

³⁸⁾ Прота Петар Рафајловић, Преглед најстаријих православних цркава и манастира у Боки Которској. Споменица манастира Савине, Котор 1930.

³⁹⁾ Прота Јован Буџић, Катедрална црква Св. Николе у Котору. Споменица манастира Савине приликом прославе 900 годишњице мале Савинске цркве. У Котору 1930.

⁴⁰⁾ Петар Д. Шеровић, Бока Которска у доба Немањиха, Алманах Јадранска стража за 1926, Београд 1926.

⁴¹⁾ J. G. Kohl, Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro. I Theil, II Auflage, Dresden 1856.

⁴²⁾ Carl Vrbanić. k. k. Hauptmann, Geschichte der Bocche die Cattaro... Agram 1887.

⁴³⁾ Pavao Butorac, Boka Kotorska nakon pada Mletačke republike do Bečkog kongresa, Zagreb 1938 str. 199.

⁴⁴⁾ Јован Радонић, Римска курија и јужнословенске земље од 16 до 19 века. Посебна издања САН. Одељење друштвених наука. Н. С. књ. 3. Београд 1950.

⁴⁵⁾ Архиепископ Данило, Животи Краљева и архиепископа српских. Превео Лазар Мирковић, предговор написао Никола Радочић. СКЗ Број 257. Београд 1935.

⁴⁶⁾ Лазо М. Костић, Кривошки устанак, Хамилтон 1959 (Приватно издање Милоша Ковача, Ванкувер). Стр. 22 исл.

⁴⁷⁾ Стојан Новаковић, Законски споменици српских држава средњег века. СКАН, Београд 1912.

«НОШЕЊЕ КРСТА» КОД СРБА СПЕЦИЈАЛНО У СРПСКОМ ПРИМОРЈУ

I

Постоји један стародреван српски обичај, који се канда одржао у својој првобитности у Боки Которској и њеној околини. То је «ношење крста».

Њега спомиње и Његош у Горском вијенцу. Шта више, почетни сценарио у Горском вијенцу је у вези Ношења крста на Ловћен, одн. од ловћенских високих равница на врх Црквина (мислим да је то место где је Његош сахрањен).

Ја сам о томе поближе писао у књизи «Из Његошевих дела»¹), па не мислим да то понављам. Коментатори Горског вијенца су потпуно запоставили и превидели тај догађај, који чини спољну радњу «првог чина Горског вијенца» и претекст «Скупштине» која има да реши започињање Истраге.

Првих 198 стихова Горског вијенца у вези су са Ношењем крста. Но првих 138 не описују баш директно тај догађај: Једино што се народ састао због ношења крста, али у тим сасвим првим стиховима налазе се контемплације владике Данила у ноћи, његов монолог док «свак спава». Чуо га је Вук Мићуновић, па му и он одговара, објашњујући обичаје при оваквом састанку.

После тога све је у знаку Ношења крста. После стиха 138 Његош пише: «Изнијели су крсте с Ловћена на врх Црквине, па су по врху сјели; гађају пушкама и броје колика пута која одјекне». Онда неколико епизода и на крају стиха 198 опет Владика каже: «Вратише се с Крстима откуда су их и дигли».

Ношење крста има и црквених и световних елемената, саставних делова. Црквене је Владика потпуно пренебрегао; световне је доста верно (иако не сасвим исцрпно) приказао.

Све је то било, не на Тројичиндан, како сам ја у поменутој студији показао, већ на уставке Тројичин-дана, на други дан Духова.

Ја нисам запазио да ниједан коментатор Горског вијенца истиче тај догађај, да га уопште спомиње. А несумњиво их има који га нису ни разумели.

Као најеклантантнији пример нека буде овај.

Павле Поповић свакако један од најпознатијих тумача Горског вијенца, замера Владици на једној «грешки» или бар омашки. У првом делу Г. В. стоји како су учасници скупа на Ловћену гађали пушкама, бројећи колико која одјекне, а била је ноћ! У ствари није била ноћ, јер су се крсти носили, а они се носе кад сване. То ми сви знамо, али није знао Павле Поповић, јер није знао шта то значи «носити крсте». Напред стоји заиста да сви спавају, али потом: «Изнијели су крсте с Ловћена наврх Црквина па су по врху сјели; гађају пушкама» итд. То је био увелико дан, јер су они «одоздо» (с Ловћена) кренули у зору. Док су стигли на Црквине, била је «печа дана». Његош је пропустио да нагласи дизање и дан, јер се то разумевало по себи.

Још на једном месту у Горском вијенцу спомиње се ношење крста. То је у стиху 1310. Обрад прича свој сан, и овако почиње:

Да ви причам што ми се приснило:
Народа се бјеше много дигло,
Као некуд да крсте носимо...

Све даље причање нема везе са ношењем крста. Али мноштво народа који се био сакупио није Обрад могао дружини пластичније да објасни него са гомилом која се сакупи кад се Крсти носе. Јер тада дође свак: и младо и старо, и мушко и женско. У војску и рат иду, међутим, сами зрели мушкарци. Али не ради се само о маси и гомили у Обрадовој аналогiji. И расположење мора да је било свечано кад је изгледало као сакупљање за Ношење крста. И видео је у сну попа како чита еванђеље под једном јабуком. Заиста их чита код ношења крста на више места, али махом под стаблима ван насеља. Напослетку се цео спектакл завршио дизањем једног крста на олтар цркве (ваљда споља, изнад олтара; мени је нејасно како се може крст ставити на олтар успињући се лествицама!).

Тек, из тих стихова се може јасно дочарати изглед ношења крста у Црној Гори и околини.

То је један догађај који се дубоко у свести уреже, тако да се после и у сну причиња. То је, ако не насвечанији, а оно јамачно најживљи и најмасовнији догађај целе године. Он се жељно очекује, о њему се после месецима прича.

II

Поред Његоша, Љубиша је на више места у својим делима спомињао тај народни обичај. Управо се не би могле замислити фолклорне приповетке у којима би се тај догађај мимоишао.

Љубиша га спомиње на више места, али у једној причи сасвим особено, као главни догађај.

У причи Вука Дојчевића «Страхић козу пасе» страна 19)³ спомиње Љубиша једну узречицу (пословицу): «женидби се опознио као баба за крстима». Јер баба полако иде, па стално заостаје за јатом. Али, докле може да каска, неће пропустити да иде «за крстима» (тако се баш каже: ићи «за крстима», јер су крсти напред са свештеником, онда људи, па после жене).

У једној даљој Причи каже Љубиша да су Шестанци хтели да своју новоподигнуту цркву посвете «Светој Тројици која долази у најљепше доба године да одсвукуд придолази пука на годишњу светковину са пријелозима и завјетима». Та светковина на којој учествује толико пука, то је Ношење крста, које је вршено и пре него је црква ту постојала, јер није обавезно повезано са црквом. Али где има више цркава у селу (а у Воки их, више него игде у Српству), све оне морају да се обиђу приликом Ношења крста (II, стр. 6)⁴.

У причи Продаја патријара Бркића⁴ «снијева се Грују да иде некућ за крстима, и гдје се ту шљегло некаквога пука у уским гаћама а широким капама...»

Посебно је Љубиша описивао Ношење крста и објаснио им, можда и нехотице, смисао у причи «Ко пружа ноге мимо бијеља, зебе». Ствари се догађају у зетском селу Хум; то је у близини Приморја, са српским традицијама једнако верним као у Приморју. (II, стр. 37 исл.)⁵.

Каже Љубиша како је све тамо по утврђеном реду рађено, где је имао ко да седи око цркве итд. «Знало се кога је ред да у цркви звони на Велик дан и кад Крсте носе, нити је ко други

смио, без зле среће, таћи коноп од звона што га не би пустио они чигов је ред». По торжеству се, дакле, Ношење крста равна овде са «Велик даном» или Ускрсом. (Интереснато је да је та, како ми мислимо македонска реч, употребљавана и у Зети!). Тачно је то да се у Приморју строго зна коме кад припада право звоњења. Кад неко умре, то право припада најближој родбини, и звони се скоро по цео дан, нарочито ако је умро какав домаћин. Кад би умрла каква стара жена, њена унучад су имала право звоњења. Прича се како су једном била многа унучад једне бабе, и стално су она сама звонила. Један дечко из комшилука једнако моли да и њега пусте да мало звони, али унучад не пуштају никако. Онда он оде са прекором: «Некага, и мени ће баба умријети».

Но Љубиша продужује даље у истој причи: «Исто су тако по ревени Крста носили и за њима чепукали три сата хода око сеоске границе, да им Бог подржи чељад и живо, земље и винограде, чоество и власт, за здравље живијем а пред душом мртвијем. Уз пут била три почивала гдје се чита Божје јеванђеље, гдје по кади тамјаном а крсти водицом наокрст, гдје цуре пјесме пјевају и кола воде, а момци се бацају камена с рамена или нишањем кокота у опкладу».

И онда долази на «главну тему»; описује основни и првобитан разлог ношења крста. Пустимо га да сам говори:

«Била Хумчанима међа у спору са сусједним селом. Викали Хумчани да им је граница даља два највиша пушкмета него гдје је бјеху Груђани крадом поперили. Случи се по некој несрећи да су оба села дигла крсте исти дан, и срела се баш на границу што су Груђани обноћ побили да се тобож омеђаше. Хумчани хтјели силом на срамоту с крстима напријед до старе међе, а Груђани да им не дадну крочити ни стопе једне преко раздјела, те се ту смјеста заметне кавга. «Богме хоћу!» — «Богме нећеш!». — Крстоноше — зла им срећа вазда била, као и хоће, тек се шале светијем стварима — побију се први, и распећем разбију један другом главу; а остали, ко кога, направе двоје носила и тридесет рањеника. Нити су могле обуставити бој поповске молбе и клетве, ни развађа придошлијех гостију, док се нијесу спорници крвнички подмирили, и братском враждем губаво срце насладили».

Напоследку дође до суда; судио је читав обостран збор. Први је говорио «стари Хумчанин», и позивао се на «хрисовољу Првовенчаного» која утврђује атар села. Затим каже: «Ево десет година да су нам «добри» сусједи крадимице обужили ту међу, и побили границе и уђељали крсте ће их прије никад није бивало, као да смо ми збиља умрли». Љуба Јовановић објашњава испод текста: «Граница се у оним крајевима стално обележава кад се побију каменови и на њима удељу крстови». Даље је казао тај стари Хумчанин: «Не пуштају нас ни да се Богу молимо, ни да крсте носимо ће смо их вазда носили, као да би их наш крст помамио или наше молитве разгубале... Још се хвале да су ми главу крстом разбили...»

Њему одговара «сусјед» из другог села, позива се на «Дукљана и Вукана» итд., и наставља: «Кад Хумчанима не помога оружје да се поврате на продано земљиште, претворе крст у нож... но да је просто кад је наша земља нашу крв пила! Надали се Хумчани да ће им крст помоћи да туђе јагме, но се крст претвори дреначом, те раздијели јабуке подједнако... Нијесмо ми, кукавци, знали да ће Хумчани с крстима гдје нијесу још допирали за овијех људи, нити смо се боју наредили; а да смо, привијали би подебље крпе и умачали у дубље витиље. Прођите се, море, нашега да нијесте јадни; нећемо вас на нашему ни с крстима ни с лопатама...»

Ово се све наводи као жив пример како су се чувале границе синора или атара колектива; крв се није штедела, нико није пуштао стопу ако је сматрао да је њихова. При томе се једна религиозна манифестација Ношење крста узимала као повод да се границе обележавају и стално, из године у годину, потврђују.

Да се граница општества (села, комуне, братства «државе» итд.) сматрала светом и неприкосновеном, посведочио нам је и Љубиша у причи «Поп Андоровић, нови Обилић»⁴).

Тамо се описује спор о синору између Срба Паштровића и Срба Спичана, како их сам назива. У почетку стоји: «Биле се загризле и љуто окрвавиле око међа и земље двије сродне и сусједне општине, наиме паштровска и спичанска, једна млечка а друга турска; спор тај, жалибоже, није ни дан данашњи на чисту, те се стога понављају чести и крвави сукоби међу они-

јем наоружанијем и јуначкијем Србима, који су навикли хитати весело на пограничне бојеве као на свадбу».

На станку о граници рече паштровски поп Андоровић између осталог: «Измијенила се три паса људи откад Иванбег Црнојевић поби границу међу нама и Спичанима, како изговора хрисовуљ што га обојица заман чувамо. Од то доба до данас пребацисмо око ње осамдесет глава, тер је крвљу омастисмо. Седам смо се путах у томах мирили, стотину кумили и братимили: боље ништа...» И завршава свој дуги говор: «Ви сте мирили и размрсивали заплетеније вражбе па ћете и ову. Но немојте ми се таћи границе, колико ни очне зенице, јер ћу прегорети све главе и све имуће, али међе не дам ни хромце док ми под грлом куца...» «Граница је моја од битија, искона и бабаземана. Није се још рађало мушке главе да ми је мачем поткине...»

III

И у ужој Боки је тај обичај једнак, па га чак и католици држе. У том погледу нема скоро разлике између православних и католика. Овде ћемо се позвати на учене расправе, који научно објашњују циљ и смисао Ношења крста, и то најпре од два католика, Хрвата и србомрсца, оба рођена у Перасту.

Прво шта о томе пише Срећко Вуловић: некадашањи професор Которске гимназије. Пераштанин. На страни 192 немачке књиге под⁸), он пише:

«У Боки се сваке године врши безброј опхода. Једна од њих је крајње карактеристична и у званичним актима се назива **Јурисдикционална процесција**, јер је она у старо доба замењивала у неку руку катастарске књиге. Народ је означава са изразом **Носити крсте** (овај израз даје Вуловић на српском, ЛКМ). Такве процесције се у свим бокешким селима обављају или на Духовски понедељак или осам дана иза њега. Добро наоружан иде најпре народ испред сеоске заставе, за њом сеоски парох под једним крстом, а њему следују старешине села, а напоследку жене. Опход мора да тачно обиђе границе целог села. Оне су често веома опсежне, јер су бокешка села јако разасута, и у опсег села морају се обухватити не само обрађена земљишта, ваћ и камени предели, и жбуње, и шума. Ако је процесција једанпут прекора-

чила синор (граничну линију) суседног села, било из пркоса или зато што разграничење није поуздано, то ће несумњиво следеће године наћи на истом месту суседно село под оружјем. Ако се ипак, и поред тога, реши да прекорачи границу, онда долази до крвопролића између оба села. Откад су уведене катастарске књиге, ипак су престале ове повреде мира».

Католички свештеник-катихета у Котору П. Буторац (доцнији бискуп которски) писао је 1938 (стр. 53)⁶⁾: «Тежња да се повриједи туђа граница или прошири своја, долазила би обично до изражаја приликом црквених опхода. Је ли се тад зашло преко границе, настала би узбуна». У аднотацији томе пише Буторац: «Још и данас нпр. о Спасовдану носе се «Крсти» уздуж сеоских граница да се границе прегледају и афирмирују».

Све своје радове је Буторац (који води порекло из Лике) писао најчишћом хрватштином, али овде ипак признаје да католици бокељски носе «крсте» (не крижове) и да их носе о Спасовдану, што је такође термин бокељских Срба.

И етнолог Шпиро Кулишић потврђује ту скоро горње наводе. Он пише (стр. 197)⁷⁾: «Општи обичај литија о Спасовдану или на Духове, који се доскора одржавао у овим мјестима, има између осталог за циљ строго утврђивање граница мјесног атара. Уз учешће свих одраслих мушкараца, који су раније ишли под оружјем и пуцали на границама атара, свечано се вршило разграничење територије свог мјеста од сусједних насеља. У народу су још жива предања о сукобима на границама приликом ових обилажења; чак се наводе и случајеви интервенције млетачке власти. Колективно обиљежавање граница у односу на сусједна насеља одражава заједничке интересе цијелог мјеста и уједно показује тежњу за одвајањем од сусједних насеља. По цијелом значају овог обичаја, који усто има земљорадничку основу, јасно се види да он води поријекло од родовско-племенских традиција». И цео наслов овог одељка Кулишићевог гласи: «Патријархалне традиције».

IV

И у другим српским крајевима постоји обичај Ношења крста, али канда немају тамо карактер «јурисдикционалне процесције». Из тога излази или да је тај карактер код нас на Приморју на-

кнадно добивен или да је у другим српским крајевима изгубљен. Пре ће бити случај оно прво.

Под другим српским крајевима, ја разумем засад само Србију, јер само отуда имам податке. За друге крајеве немам података, па чак ни за Херцеговину, где су иначе обичаји веома блиски приморским.

Податке за Србију сам нашао најпре код Вука Караџића, у његовом Животу и обичајима народа српскога⁹). Ту, на страни 29 и следећој Вук објашњава обичај «Заветине и Крстоноше». Пошто је опис сасвим кратак, пренећемо га у целини: «У Србији свако село има по један дан који слави и светкује (и то обично бива љети од Васкрсенија до Петрова поста). Скупе се сви сељаци (женско и мушко) на какво брдо или на друго лијепо мјесто у селу, те изведу своје пријатеље који им дођу из другијех села, и дозову попове и калуђере те чате молитву, свештају масла и свете водицу, па се онда дигну сви с крстовима и с иконама по пољу (по житима и по ливадама), а гдјешто и од куће до куће; па потом дођу опет на оно мјесто, па онда ручају и читав дан се чате, играју и пјевају. Такво се весеље по Браничеву зове заветина... а у Јадру говоре носити крста (крсте) или крстоноше (они што иду с крстовима и с иконама по пољу и по селу). У Тршићу, гдје сам се ја родио, носе крста други дан Тројшчина дне».

Као што се види, обичај није сасвим једнак као у Боки, па се чак и сам назив јавља само у западној Србији а не централној и источној. У Србији се каже «крста» носити, а не крсте, што Вука зачуђава. Али је то тачно, тако се говори у Србији. Носити крсте било би кад-тад, на дохват, без реда и одређеног дана; «носити крста», то је стародревна институција која се обавља по тачно прописаним правилима, на одређен дан, и од тога нема отступања.

Интереснатно је да се Крста носе и у Тршићу на други дан Духова, једнако као на Његушима одн. на Ловћену, као већином по Боки.

Колико се ја сећам, а мислим да се добро сећам, у мом селу се Крсти носе на други дан Ускрса и тако долазе многа лица из суседних села, која крсте носе на Тројичиндан и учествују у нашој процесији. Најугледнијим гостима се дају крстови да их

они носе, што се сматра за нарочиту част (мада је и тежак терет). За време процесије ови давају другима, што се такође сматра за част. Мушкарац који није нимало носио крст сматра се запостављеним и прилично се покуњен враћа са свечаности.

Још сам нашао података да се «крста носе» (под тим називом) у Србији, и то код Стојана Новаковића, у једној расправи изашлој у часопису «Карацић» на преокретници овог века⁹). Тај је часопис издавао у Алексинцу тадашњи професор Учитељске школе а после професор Етнологије на Београдском универзитету Тихомир Ђорђевић. Ја имам само кратке исписе тог чланка Стојана Новаковића, које сам узео мислећи да допуним објашњења Горског вијенца (не надајући се да ћу о овој институцији, једнако фолклорној колико правној и религиозној, писати посебно).

Новаковић пише да у срезу Врачар код Београда Бањичани носе крста на Тројичин-дан, Белопоточани носе крста у петак по Тројицама, Винчани их носе у суботу по Тројицама, Вишњичани носе крста на други дан Ускрса, а Миријевци на Спасовдан.

Потпуно слично као у Боки, иако се сами обичаји несумњиво не подударају сасвим. У Србији се изгледа обичај прилично деформисао.

Новаковић се позива на неког А. Богића у Гласнику Српског ученог друштва број 19, уколико сам ја то тачно преписао. Тражио сам од кћери да ми пошаље тај Гласник ако у њему има нешто од овог Богића; она пише да нема ништа.

V

Поред ове сталне институције Ношења крста (ни код нас се не употребљава овај израз Ношење крста, већ само глаголски инфинитив носити крсте) има и пригодно ношење крста кад су временске непогоде, нарочито велика суша. Но ово је далеко мање свечано него оно стално и право ношење крста. Тада се не иде до границе већ само по њивама. И то је описао Љубиша у «Дојчевићевој» причи «Да јој треба наше слоге, не би никад кише пало» (I, стр. 43 ид.)⁹). Јер се домаћини нису могли сложити кад млади поп да «диже крста», да им се потхвати испросити с неба кише. «Никад се сложити кад да запљушти, пак реку попу: А ти баш и не дижи крсте док се љепше не договоримо кад

неш. Они се не договоре никад, а киша нађе и напоји земљу без крста и молитве кад јој хора дође и кад сама хтје!»

Ту је све импровизирано и случајно, тако да не оставља трага у памћењу.

ЛИТЕРАТУРА

¹⁾ Лазо М. Костић, Из Његошевих Дела. Анализе и интерпретације. Први чин Горског вијенца, стр 7 исл. Чикаго 1952.

²⁾ Павле Поповић, О Горском Вијенцу. Мостар 1900. Књижарница Пахера и Кисића.

³⁾ Стјепан Митров Љубиша, Причања Вука Дојчевића, Српска књижевна задруга, I књига 1902, II књига 1903 (бројеви издања СКЗ 67 и 81). Предговор и објашњења Љубе Јовановића, проф. Велике школе.

⁴⁾ Стјепан Митров Љубиша, Приповјести црногорске и приморске. Српска књижевна задруга, св. 177, Београд 1924.

⁵⁾ Fortunat Vulović. Das Volksleben in der Bocche. „Die Oesterreichisch-ungarische Monarchie im Wort und Bild“ XIII Heft. Band Dalmatien. Wien 1892.

⁶⁾ Pavao Butorac, Boka Kotorska nakon pada Metlačke republike do Večkog kongresa, Zagreb 1938, str. 199.

⁷⁾ Шпиро Кулишић, Етнолошка испитивања у Боки Которској Споменик САН. Одељење друштвених наука, Нова серија, 5. Београд 1953.

⁸⁾ Вук Стеф. Караџић, Живот и обичаји народа српскога. Описао и за штампу прихватио... Трошком народнијех прилога. У Бечу 1867.

⁹⁾ Стојан Новаковић, Крсна имена. Напомена за нова испитивања. Часопис «Караџић» год. II, 1900 број 6 и 7.

СЕДИШТА СРПСКО-ПРАВОСЛАВНИХ ЕПИСКОПА НАРОЧИТО У УГАРСКОЈ

Позната је ствар да су скоро сви српски средњевековни епископи резидирали по манастирима.

До Св. Саве постојала је само једна српска епархија, у Расу, а Сава оснива још седам: у Зети, у Хвостну, Хуму, Топлици, Будимљи, Дабру, Моравици. «Како је било мало градова, скоро све столице епископа биле су у манастирима, као и седиште самог архиепископа». (Жиречек, Историја Срба, III, књ. 1923, стр. 77).

Жиречек наводи неколико манастира који су под Немањићима били епископске столице (II, стр. 12): «Манастир св. Николе у Топлици (задужбина Немањина), св. Николе у Дабру (сада манастир Бања на доњем Лиму), св. Ђурђа у Будимљи на Лиму (сада рушевине код Берана). Мала Студеница северно од Пећи, седиште епископа хвостанског. Столица епископа зетског била је у манастиру Св. Михаила, чије се рушевине виде између храстова и ловорова жбуња на острву Превлаци на јужној страни Боке Которске. Захумски епископ столовао је у стонском Богородичном манастиру».

Професор Историје српске цркве Радослав Грујић писао је у Народној енциклопедији СХС (под речју «Монаштво и манастири код православних Срба»): «Епископски дворови били су нарочита врста манастира. То су биле резиденције епархиских епископа, митрополита, архиепископа и патријараха. Као најстарији такав манастир позната је црква Св. Софија у Охриду, Светих Апостола Петра и Павла у Расу, Св. Богородице Љевишке у Призрену, Св. Тројеручице у Скопљу, затим у Жичи, Пећи, Грачаници, Малој Студеници у Хвостну, у Ариљу, и по другим местима гдегод је било седиште епископа. У таквим манастирима обично и није било посебног игумана, већ је сва права и дужности вршио сам епископ као старешина манастира».

Али, то нису били најважнији манастири. Напротив, најзначајнији манастири са ставропигијском надлежношћу, лавре или «краљевски манастири» (аналогно са «вазилика монастерија» Византа) нису смели имати седиште епархије.

Проф. Р. Грујић пише о томе (локо цитато): «Да би се ставропигиска права царских манастира одржала, забрањивано је било да се при њима оснивају епископске резиденције сем Жиче, где је било прво седиште архиепископа . . .» (За време расула државе чињени су и изузеци од тога: са Милешевом, Моравским Грацем итд.)

На другом месту пише проф. Јиречек (Историја Срба, II, стр. 11): «Како није било вароши, столовали су први епископи скоро сви у манастирима, што се не противи уредбама православне цркве по којима само монах може постати епископом. Али манастирско свештенство се осећало степњено због надзора епископа. Стога се у повеље за нове манастире Вањску и Призрен уноси нарочита одредба да се они не могу никако узети за столице епископа и архиепископа».

Неће бити тачно што пише Јиречек да су столице епископске биле у манастирима јер «није било вароши». Њих је било, како и сам Јиречек наводи, али нису биле етнички српске. (У III књизи своје Српске Историје пише Јиречек на страни 99: «Вароши у Србији биле су на југу старе општине туђега, романскога или грчкога порекла . . .»).

Зетски епископ је резидирао на малом полуострву Превлаци у моме селу, мада је у Боки било доста градова (Котор, Будва, Рисан итд.). Није само оскудица градова то довела, већ и други фактори, које не знам. (Можда се црквени поглавари нису осећали довољно самостални у резиденцијама државног поглавара и велможа?).

Некадашњи руски конзул у Скадру Ив. Јастребов, који је објавио доста података из српске црквене историје тврдио је «да је Св. Сава завео владичанске катедре у манастирима близу великих вароши». Тиме би по нашем мишљењу постигао двоје: спитуализирао епископе, а опет дао важност градовима у чијој се близини они налазе, омогућујући лаку сарадњу владика са регионалним властима. (Према спису: Н. Дучић, Реферат Српском

ученом друштву о Грађи за српску црквену историју И. Јастребова... Гласник Српског ученог друштва, 48, 1880. (Стр. 439).

Чак је и првосвештеник Српске православне цркве, њен врховни старешина, имао седиште у једном манастиру.

Сава Немањић је прво резидирао у Студеници где је до посвећења био игуман (1208-1212), а после у Жичи. Не само да то нису били градови, већ ни у околини нигде није било града. «Од Св. Саве до Данила резидирали су српски архиепископи у манастиру Жичи. Али већ Јоаникије II, први патријарх српски, узео за седиште Пећ и његови наследници су ту резидирали све до Арсенија 1690». (П. Ј. Шафарик, Српска писменост, на немачком, стр. 84 ид.) И Пећ је била сасвим забачена, без икакве ознаке града, а доста далеко од градова уопште.

Само треба Шафарика утолико исправити да није први патријарх засновао седиште врховног црквеног поглавара у Пећи, већ је то учињено давно пре њега. Тамо је пренео столицу други по реду српски архиепископ, непосредни наследник Св. Саве Арсеније I, скоро сто година пре проглашења Патријаршије (1253).

Патријарси су продужили ту праксу; нису се осилили проглашењем царства и огромном улогом која им је у тој државној организацији била призната, да би се сместили негде у великом граду, или у некој од многобројних царевих престоница. Говорећи о првом српском патријарху настављачи архиепископа Данила пишу: «Јоаникије патријарх пребивао је у дому Спасову...» То је главна црква Пећске патријаршије. (Види Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила. Превео Лазар Мирковић, СКЗ број 257. Београд 1935. Стр. 288).

Ту су остали патријарси још више векова.

II

Епископи су углавном задржали своја седишта по манастирима за време робовања под Турцима. Резиденције су покатакд и мењали, али, доклегод су Срби били епископи, они се нису удаљивали од манастира (сем обилазећи паству). Тек кад су дошли епископи фанариоти, који се у српским манастирима нису лако осећали, а ни њих манастири радо гледали, они су засновали резиденције по градовима. Тако нпр. у Зворнику, Сарајеву, Београду, Ужицу, Скопљу итд. Њих није вукла тежња да буду што

ближе народу, да с њим «деле добро и зло»; они су се либили своје «пастве», туђили од ње и бојали се. С друге стране, само градови са турском посадом и веома мешаним становништвом, од којег су православни углавном били Грци или грцизирани Куцовласи, пружали су фанариотским владикама могућност уљуљкивања у миру и безбедности.

Српска јерархија под Турском није имала проблем свога смештаја. Манастири су им били отворени: српски јерарси нису могли бити одбијани од српских манастира (као што нису били одвојени ни од свог народа).

Али, кад су Срби у масама прешли на територију Хабсбуршког царства, између стотине проблема које су морали да реше, појавио се и проблем смештаја својих владика. Не само смештаја, него и признања, али је то обоје текло паралелно. Католичка јерархија није никако хтела да призна православне, епископе; желела је или да их потчини себи или просто избаци. Државна власт је често ишла на руку католичким прелатима, али не увек. Ако је рат био на видуку, или ако је руска реч нешто важила, бечке власти су показивале према Србима прилично разумевање у погледу вере. Српске владике су искоришћавали сваку zgodnu прилику да се етаблирају и легализирају. Да би што мање падали у очи, и држећи се наслеђене традиције, они су испочетка углавном резидирали у манастирима.

Узмимо као пример територију доцније Хрватске и Славоније. Прво су резидирали у манастиру Марчи (у северној Хрватској, тадашњој «Славонији»), у манастиру Ораховици у доцнијој Славонији, у манастиру Хопову, Врднику и Крушедолу за Срем. Мењале су се резиденције и бежало се од зулума. После су се у тим областима утврдила три стална седишта српско-православних епископа: у Плашком за Горњо-Карловачку епархију, у Пакрацу за Славонску, и у Сремским Карловцима за архидијезу одн. епархију Сремску.

Све су то била мала места, изузев Пакраца управо села или чак нешто мање од села (као Плашки). Много пута сам се питао који је разлог навео Србе да у тим местима свију своја верска, а то значи и национална седишта.

Несумњиво је било више разлога, која слабо могу и да погодим. Али да су и следећа два, која ћу навести, «играла извесну

улогу», мени изгледа скоро поуздано. То су два принципа католичког црквеног уређења, и донекле општег црквеног права, која су се на Србе рефлектирала или директно или обрнуто. Тек су она имала утицаја на «одбир» резиденција српске јерархије у Хрватској и Славонији, а донекле и у ужој Угарској.

Први је принцип, кога сам прво нашао код јенског професора Гелцера, светски познатог византолога. Он је писао на једном месту да «по светим канонима један град може да има само једног епископа». То су католици гледали да у сваком случају одрже. Тим пре што они наше епископе нису ни сматрали као сасвим одвојене и независне од њих.

У резиденцијама католичких епископа Хрватске и Славоније Срба није ни било (Загреб, Сењ, Ђаково), али је овај принцип примењиван и у самој (ужој) Маџарској. У Новом Саду нпр. није никад било католичког бискупа, у Сент Андреји још мање. Мислим да их није било ни у Темишвару, у Араду, у Вршцу. Епархија католичка није постојала ни у Будиму (већ у Острогону).

Тај принцип је канда строго примењиван. Тада су могли тврдити католички епископи да су православни владике на њиховој територији, нека врста њихових суфрагана, који још нису сасвим свесни тога. Онај у Плашком бискупа Сењског, онај у Пакрацу и Карловцима бискупа ђаковачког. Итд.

Други је принцип католичког црквеног права који је овде инверзно примењен био тај, да је образовање епископских седишта у малим и забаченим местима недозвољено. Није дозвољено за католике. Онда тамо треба слати шизматичке владике, да би што мање својим бивствовањем и својом активношћу створили правне ситуације. Требало је доказати да је њихово постојање и пословање било од почетка манљиво и правно неважеће.

После смо нашли за оба правила оригиналне канонске прописе, које ћемо као такве и навести прво на латинском језику. Они гласе:

Duo episcopi in una eademque civitate vetantur. Con. I, can. 8. — Neque in pago episcopus constituitur Conc. Laodic. Can. 56. — In parva civitate, prout nec in pago, episcopus creandus; civitate autem, utut exili, attamen populosa, creari potest. Sardic. Can. 7.

Те прописе наводи и Јефтимије Јовановић у првом српском (и православном уопште) црквеном праву. Он их сматра и за православље обавезним и овако их цитира на Српско-словенском језику: Двум епископом во једином градју не бити. Соб. I, пр. 8 — В сеље епископ не постављајетсја. Соб. Лаодик. пр. 56. — Епископа в малом градје или в веси не постављати; јашче же много-человјечен јест град, хотја мали, да поставитсја. Соб. Сардик. пр. 7.

На савремени српски језик преведена, та правила би гласила: «У једном истом граду забрањено је да буду два епископа. — Ни у селу се не поставља епископ. — У малом граду, једнако као ни у селу, не именује се епископ; у граду, пак, ма колико малом, само ако има много становника, може да се именује».

Прво је правило једнако јасно колико и категорично, апсолутно: У истом месту, истом граду, не могу бити два епископа. Разуме да не могу бити два дијецезана; викарних епископа може бити чак и више, а мора бити један ако је дијецезан немоћан или престарео.

Што се карактера места тиче, то су епископске столице у селу искључене. У малом граду не би требало да буду, али ако је тај град само мален по простору а не по људству (по броју верника, или можда свик становника?), не постоји сметња да он буде резиденција епископа.

За овај став католичке цркве у погледу седишта епархија имамо два папска прописа којим потсећају на стару праксу. Они гласе: "Meminis quid in sacris canonibus praecipimus observare: ut minime in villulas vel in modicas civitates episcopos ordinemus, ne vilescat nomen episcopi" (Gregorius III in Bonif. ep. 28, p. 279; Zarachias loco citato, ep. 51, p. 392).

Ја бих то овако превео: «Сећаш се што наређујемо да се поштује у светим канонима: да што је мање могуће постављамо епископе у селима или у мањим градовима, да не би име епископа било тиме окрњено».

Није апсолутно правило да се епископ поставља само у важнијим насељима и градовима, али је то принцип кога се треба држати кадгод је то могуће. Позната је ствар да су се епископи у седиштима владара или јаких велможа звали митрополити: рези-

денти у метрополи, у главном граду. Била је то нарочита част имати седиште заједно са владаром. То је било и у Византији, где је екуменски патријарх заседавао у царској престоници Цариграду, помесни у седиштима највећих дијецеза (што значи покрајина). Они су и данас ту остали, мада ова места понекад немају више никакву важност као нпр. Антиохија.

Разумљива је ствар да правила о образовању епархиских седишта, макар била истоветна за православне и католике, важе за сваку веру, или боље рећи, цркву посебно. И ниједна црква нема права да у том погледу ма шта другој сугерира, а камоли да намеће. Ако једна црква хоће тога да се држи, добро; ако неће, то је њена ствар и њени су органи надлежни да то цене.

Али није тако било са нашом јерархијом у Угарској (ту разумевамо и Хрватску са Славонијом). Тамо се није дозволило досељеним Србима да они примењују прописе свога Црквеног права, већ су им римокатоличке власти наметале решења која су противна прописима Православног црквеног устројства.

Овде ћемо навести шта пише познати историк Душан Ј. Поповић до рата редован професор Историје на Београдском универзитету у ту скоро изашлом делу «Срби у Војводини», књ. II, Нови Сад 1959 (издање Матице српске), стр. 347:

«Одмах по Великој сеоби (1690) наши високи јерарси нису имали своје резиденције, него су се највише задржавали по манастирима. На њих су врло нерадо гледале и државне, и војне, и жупанске, а нарочито католичке црквене власти. У месту у којему је већ резидирао католички првосвештеник, није могао резидирати и српски православни. Сви надлежни трудили су се да нашим црквеним старешинама онемогуће боравак у већим насељима. Према речима печујског бискупа, као што у свемиру не могу постојати два сунца тако у истом месту, поред католичког првосвештеника, нема места православном. Сам патријарх Арсеније Чарнојевић умро је потуцајући се до краја живота по разним мањим местима и манастирима, а жеља кардинала Колонића је била да буде интерниран на Светоандрејском острву. Само у местима у којима није резидирао католички епископ, могао је резидирати и српско-православни, као у Вршцу, Темишвару и у Новом Саду. Са друге стране касније, међутим, иако су та места

већ била седишта православних епископа, још боље је да у Темишвару и Араду резидира и католички бискуп. Због оваквог става државне власти према православним првосвештеницима, имали смо ове необичне ситуације: горњокраловачки епископ резидирао је у Плашком, а будимски у Сент-Андреји».

Професор Швикер је у својој Политичкој Историји Срба у Угарској писао: «Српски је патријарх имао испочетка своје седиште у сремском манастиру Крушедолу, и ту је он био у близини границе и груписане масе свога народа. Али г. 1701 он доби наредбу да се пресели у Сент Андреју више Будима...» Он се пак пресели на своје добро Сечуј код Мохача. Даље пише Швикер: «У Сечучу или Сечују патријарх је становао неко време, али је ту сметао својом близином униатским тежњама у суседној Славонији. Стога се издаје горе споменута наредба, којом се седиште патријархово премешта у Сент-Андреју. Патријарх је 1701 г. чинио неколико пута претставке код Двора против овога, али увек без успеха. Тенденција покатоличавања кардинал-примаса Колонића увек је одржала победу и код двора и код владе».

Карловци су доцније били седиште архиепископско. О томе пише проф. Д. Поповић, чију сам књигу ја добио знатно после него је ова студија била обрађена, и који очигледно зна одлично све историске перипетије, али не зна одребе Црквеног права. У истој књизи на стр. 348: «Као што је већ речено, после Велике сеобе и сами поглавари Српске православне цркве резидирали су по манастирима. Тако је још и 1708 г. митрополит Исаије Ђаковић резидирао у манастиру Гретеку. Од 1709 резидирали су митрополити у подводним Карловцима, у засенку моћних зидина Варадинске тврђаве, где је Србима било забрањено да се насељавају, а из које су их, као и новосадске епископе, контролисали царски генерали, «очи и уши» двора. Крајем XVII и почетком XVIII века Карловци су били доста велики, иако бедно насеље, са чисто српским становништвом».

«Једно време је био манастир Ходош резиденција српских арадских епископа». «Бранин манастир (код Врађине у Барањи) предложио је био патријарх Арсеније Чарнојевић за резиденцију мухачког епископа». (Поповић, Срби у Војводини, I књ. 1957, стр. 283).

Нови Сад је био онда Петроварадински Шанац или просто Шанац, безначајно насеље у баруштинама. Али нарочито су, као што је напред речено, добили увредљива седишта српско-православни епископи на територији Хрватске и Славоније*)

То је рађено с планом, да у очима народа и једне и друге вере, још више у очима власти и војске (седишта су била углавном у Војној Крајини) компромитију српску јерархију, да очито укажу на њену безначајност и слаб респект од стране државне власти. Мислили су на тај начин да ослабе или чак онемогуће православље у својим областима. А та околност је имала повољан и позитиван резултат код Српског народа. Јерархија је приближена народу, архипастири се налазе код своје пастве, осећају и јасно увиђају њене потребе, настоје ублажити њене терете, подижу јој дух и савест. То је такође спречило да се код нас развије кастински дух верских прелата, као што је код католика био од вајкада (код Срба никад, али бесумње не од Косова). Све је наше свештенство потекло из народа, па после и дејствовало директно у народу. Ни највише свештенство се није ни могло на овај начин, али није ни хтело, одвајати од народа. Како је преко вере одржавана и народност, ова околност је имала знатног утицаја на одржање народне свести код тамошњег становништва. У владикама су гледани и поштовани легални чувари народности српске.

И ови су избегавали одвојеност и сјај. Средина у којој су живели и дејствовали одговарала им је. Они су се снашли и одржали. Развијали су у својим седиштима културну делатност. Од једног су начинили леп град и центар српских народних и црквених установа у целом Хабзбуршком царству. Ту су одржавали црквено-народне саборе и на једном од њих, 1 маја 1848, изабрали српског патријарха, кога је Цар морао ипак да потврди. Загреб је тек 1852 добио арцибискупа, па је и овај, колико ја знам, био у частима иза српског митрополита и патријарха. У

*) Проф. Душан Поповић спомињући разне сметње које су чињене православним епископима у Хабзбуршкој монархији у погледу резиденција каже на једном месту: «У Хрватској им каткада, није дозвољавано ни да уђу у своју резиденцију у току више година» (Цит. дело II, стр. 338). Ту су, разуме се, регионалне власти ишле још даље од интенција и сугестија Веча.

једној клерикалној земљи, као што је била Аустрија, ово није било безначајно*).

Српски народ се снашао и у томе. Као што је једанпут подигао био Сент Андреју на ниво једног од најнапреднијих градова Маџарске, тако је доцније учинио од Карловаца Српски Сион и, заједно са Новим Садом, српско културно седиште. Тек много доцније је Београд преузео културно вођство Срба.

III

Ипак, чим су се стабилизовале прилике у Аустро-Угарској није више ниједан епископ резидирао у манастиру. Сви су имали своја седишта, па чак и «дворове», у мирским агломерацијама, и то са изузетком Плашкога у градовима. Јер сва остала мања насеља у којима су резидирали српско-православни епископи постали су временом градови, и то стварно и формално (Нови Сад је постао «слободни краљевски град», а Карловици «град са уређеним магистратом»; Вршац, Темишвар, Пакрац, Сент Андреја итд., све су то били или постали градови). У неким од њих, као што је утврдио проф. Душан Поповић, биле су после и резиденције католичких епископа. Ови нису сметали својима да буду други по хронолошком реду епископи у једном насељу, али су то православнима забрањивали.

У Далмацији нису православнима правили никакве сметње у погледу резиденције по градовима. Млеци су чак настојали да

*) По мом мишљењу, то је био један од главних разлога одвајања Загреба испод Калоче и образовања засебне архидијецезе одн. подизања загребачког бискупа на част арцибискупа. Ово се све збило средином прошлог века: 1848 г. је проглашен карловачки митрополит за патријарха, 1852 је загребачки бискуп постао надбискуп, између тих година је у Аустрији проглашена пуна верска слобода и равноправност вероиспости. Нарочито у Маџарској, која је имала много Калвина међу Маџарима и Лутерана међу осталим народностима, и чије је скоро целокупно високо племство било калвинско. Пошто би архиепископ и митрополит православни на територији Хрватске и Славоније морао бити испред бискупа загребачког (као вирилни члан Хрватског Сабора, као члан Магнатског дома у Будимпешти итд.), то се покушало парирати дизањем католичке дијецезе у Загребу на степен архидијецезе. А пошто је у Карловцима био патријарх (иако титуларни), Ватикан је, да то парира, именовао два прва арцибискупа кардиналима, Хаулика и Махајловића (иако су били веома осредњих, чак и нижих квалитета).

православни епископ, уколико су га признавали, столује у самим Млецима, поред католичког патријарха. (И за то су имали својих државно-политичких разлога). Кад су установљене прве епархије у Далмацији, нико се није бунио што су оне имале седишта заједно са католичким епископима (Шибеник, Задар, Котор), иако су истоветни прописи Католичког црквеног права и овде важили. Али су други били државни интереси, и друге прилике времена кад су ове резиденције настале (опет под Аустријом, али у ужем смислу, где Хрватска није имала ингеренције).

Кад су Босна и Херцеговина окупиране од стране Аустро-Угарске, била су најпре три а после четири православна «архиепископа и митрополита». Сва четири су имали седишта у градовима, највећим и најважнијим градовима провинције. Три од њих била су у исто време седишта католичких бискупа (то су постала доцније, после православних).

У обновљеној Србији, једнако као у Босни, фанариоти су припремили решење да епископи резидирају у градовима. Изузетак колико ја знам, чини само Жича. У Црној Гори, пак, седиште митрополита у Цетињском манастиру је остало стално и непромењено. Зетски архијереј није никад столовао ван манастира (сем, можда, неколико година у Будви. Поред Цетиња, резиденције су биле манастир Врњина на Скадарском Језеру и Станјевићи у Боки).

И такво је стање остало у обновљеној и уједињеној Српско-православној цркви. Само у Жичи и на Цетињу су седели епископи у манастирима, нигде друго. Али је зато новоустановљена Америчко-канадска епархија свила своје седиште у манастиру Либертивилу код Чикага. Тако се бар донекле, одржала, као изузетак, стара пракса резидирања српских епископа по манастирима.

САДРЖАЈ

	Страна
Предговор	7
Шта је значила за нас самостална Српска црква	11
Значај Пећке патријаршије за Србе	30
Српско црквено задужбинарство	58
Стари српски манастири као чувари Српства	109
Толерантност српског православља	126
Православни храмови на Српском Приморју	136
Ношење крста код Срба, специјално у Српском Приморју	172
Седишта српско-православних епископа, нарочито у Угарској	182

НАША ИЗДАЊА

1. Свечаник календар за 1952 годину са Верском Читанком.
2. Жетве Господње — Епископ Николај, преведено и на руски, (распродано), 1952.
3. Касијана, наука о хришћанском појимању љубави — Епископ Николај, 1952.
4. Свечаник календар за 1953 годину са Верском Читанком.
5. Песме Молитвене Монаха Тадије, 1952.
6. Диван, наука о чудесима — Епископ Николај, 1953.
7. Исус Христос чудо светске историје — др. Филип Шаф, превео др. Јован Бркић, 1953.
8. The Rays of Microcosm (Луча Микрокозма) — П. П. Његош, на енглески превео др. Манинг, проф. Колумбија Универзитета, 1953.
9. Жетве Господње — Епископ Николај, II попуњено издање, 1953.
10. Хришћанска Етика — др. Евгеније Спекторски професор Универзитета, превео са руског професор Борко Борчић, 1953.
11. Светосавље као философија живота — др. Јустин Сп. Поповић, професор Универзитета, 1953.
12. Свечаник календар за 1954 годину са Верском Читанком.
13. Породични живот код Срба — професор Влајко Влаховић, 1954.
14. Богословски Сборник (Богословски Зборник), на руском, 1954.
15. Свечаник календар за 1955 годину са Верском Читанком.
16. Православље у Босни и Херцеговини — П. М. Томић, 1954.
17. Псалтир, 1955.
18. Културни људи о културним проблемима — Б. П. Вишеславцев и В. Н. Иљин, са руског превео професор Јован Братић, 1955.

19. Српска црква српској деци, 1955.
20. Свечаник календар за 1956 годину са Верском Читанком.
21. Света Литургија, О Молитви, Песме Богу и Роду, 1956.
22. Свечаник календар за 1957 годину са Верском Читанком.
23. Филозофске урвине — Д-р Јустин Сп. Поповић, професор Универзитета, 1957.
24. Свечаник календар за 1958 годину са Верском Читанком.
25. Једини Човекољубац — Епископ Николај, 1958.
26. Свечаник календар за 1959 годину са Верском Читанком.
27. Питање Македонске православне цркве у Југославији — Др. Боко Слијепчевић, 1959.
28. Свечаник календар за 1960 годину са Верском Читанком.
29. Први Божји Закон и Рајска Пирамида — Епископ Николај, 1959.
30. Свечаник календар за 1961 годину са Верском Читанком.
31. Павле Апостол Мученик — Иђино Ђордани, с та-лијанског превео протојереј Стеван Простран, 1960.
32. Из српског верског живота — Др. Лазо М. Костић, 1961.

Српска религиозна библиотека СВЕЧАНИК

SVEČANIK-VERLAG

Serbische religiöse Bibliothek
München 13 — Infanterie Str. 12,
Germany